

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (172) ноябрь-декабрь 2013

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
министерствосу, Жазычуларыны союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2013

ТАНГ УАЗЛЫ АНА ТИЛИМ...

Иги кесекден бери Къайсынны эсгертмесине бармай тура эдим да, бу иги кюн, байрым кюн, бу жарыкъ мангылайлы ачыкъ кюн, бар ишлерими кьоюп келип, Поэтни аллында сюелеме.

Сюелеме... Эсгертме дегенликге, бери бир жангы оюмун неда жангы сёзюм, сагышым тууса келиучюме. Келиб' а, Къайсынны кеси бла сёлешип, сора, сёз эшип, сабырлыкъ алып кетиучюме.

Сюелеме... Бир-бирде уа, мен билмей тургъанлыкъгъа, кюн былайтын да чыгъа болурму бизге дейме кеси кесиме.

Сюелеме... Къайсын а, айтханыма кюлакъ сала, ёз оюмун бетинде билдире, эсими атха миндире, алай къарайды. Къарамы уа жерибизни хар адамына, хар орамына жете, алгъа барыу эте...

Сюелеме... Нечик игиди бу эсгертмебиз болгъаны, бу айбат орамы да былайтын, Къайсынны аллында, черекча болгъаны.

Сюелеме... Нечик игиди быллай Поэтни быллай халкъы болгъаны, быллай халкъны уа быллай поэти болгъаны дейме кеси кесиме.

Сюелеме... Не къадар адам барды былайда, бары да Поэтге келип, хар бирини бир жумушу:

Ма, кесиме ушаш бир акъбаш аппа, эсгертмеге таугъача къарай, Къайсынны юсюнден, бети жарый-жарый, туудугъуна татыулу хапар айтады.

Бир жаш а, Поэтни китабын ачып, назмусун окъуйду алайда, жангы сезимле ала...

Ма, жангы юйдегили болгъан жаш адамла уа, келе келип, кюнден толу гюл кысымларын Поэтни аллына салдыла, андан алгъыш алдыла.

Сюелеме... Сагышлыды Къайсын. Таула таба къарагъанлай... Анда уа туманла бир кете, бир къайта, бир а жерге бауурлана... Ауурлана... Тансыкъмы болгъан болур Чегемге? Огъесе таула абери ми айта болурла, анга эшитдирип?

Огъесе... Билген Аллахды...

Сюелеме... Нечик иги этдим бюгюн, бу иги ангылаулу кюн, бу жарыкъ мангылайлы кюн, бери келгеними дейме кеси кесиме.

Кете туруб а, айтама:

- Сау бол ёлюмсюзлюгюнг ючюн, - дейме, бетине къарап Къайсынны.

КИМДИ ЖЫРТХЫЧ

Терен агъачда ушкок атылгъан, итле юрген тауушла, адам кычырыкъла. Дуния – хахай...

Акъ къарда къан ыз къоя, къачып барады жаралы бёрю. Итле да, адамла да, бир бирден башха болмай, муну ызындан бир бирге ал бермей чабышадыла.

Бёрю уа, зауаллы кеси, терен къаргъа батыла-батыла, ызындан а ушкокла атыла-атыла, ахыр кючюн жыйып, къутулургъа кюреше барады.

Алай эте келип, тегерегин алдыла бёрюню, къуршаладыла, адамла да, итле да бирча кеслерин атып...

Жангыз бёрю, жаралы бёрю ауду, эси да кете, ауду. Бар кючюн таусуп ауду. Бу дунияны душманы болуп ауду. Акъ къарда бёрю къанны ызлары – ол сынагъан кыйынлыкъланы жазулары болуп...

Къутулалмады, харип... Адамла ушкоклары аны юсюне буруп, итле жулкьуп башладыла.

Бёрю уа, битеу амалын таусуп, къандан толу ауузун уллу ачып, ахыр тылпыуун бошлап, узун тартып улуду, жилигъан этгенча улуду. Улуду, сагъайып тургъан терен агъачны титиретип. Алай улуду, адамла да, итле да артха сескенип.

Бёрю жаны уа, энди кёкден къарайды бу жерде артыкълыкъгъа.

Кесини балаларын да, аланы аналары – гатча бёрюню да къоруулай, сакълай, душманларын башха жанына алып кетип, алай ёлген бёрюге ыраыды жаны. Алай ёлген бёрюге ыраыма мен да, андан жазама муну, бу хапарымы.

Сора уа, энди уа, аланла, жыртхыч кимди, адаммыды жыртхыч, бёрюмюдю жыртхыч?

ТЕРЕКЛЕДЕН ЮЙРЕНЕМЕ

Терекледен мен кёп затха,
Кёп иги затха юйренеме.
Сёз ючюн, акъбаш эсем да,

Кюн сайын ёсерге керекме,
Ёсмеген къуруп къалады.

Ёрге, бийиклеге, гуппур болмай,
Къалай къараргъа керегин да
Терекледен алгъанма:
Ишимде да, кылыгъымда да,
Къарамымда да, алача,
Бийик болурча, азат болурча.

Сора мени къатымда адамгъа
Кюн игирек тиерча эталсам,

Неда кызыгу кюн,
Шаудан суу бергенча, ауана бергенча,
Адамгъа аллай бир сёз айталсам,
Мен да терекге ушарыкъма.
Терекле бир жары тебиреселе,
Адамлача, бирем-бирем
Чыкъмайдыла, созулмайдыла.
Ала бары бирча барадыла,
Бирликли барадыла,
Тирликли барадыла, насыплыла,
Адамлагъа дерс бере.

Терекле кыйын сагъатларында
Жырлагъан этедиле, хорлатмай,
Бир-бирге таянып,
Бир-бирге ышара,
Бир-бирге ышана...
Ол а бизге дерс туюлюмюдю?!

Алай, алай кюн сайын,
Терекледен иги, иги юйренсем,
Таулу адам болама,
Сора мен кёп да болама,
Жангыз эсем да...

МЕНИ ЖАНГЫЛЫКЪЛАРЫМ

Танг атды бюгюн да...
Акъмангылай, жарыкъбет танг,
Юйюмю, арбазымы да къучакълайды ол.
Мен а кьолун тутдум.
Тутдум да, сейир этдим,
Тангны кьолу да, атамы кьолуча,
Берчлиди, огъурлуду экен.
Бу – биринчи жангылыгъым.

Жайда мени юйюмде уя салып
Жашаучу къарылгъачла быйыл да
Келгендиле сау-эсен кеси юйлерине...
Мени юйюмде юйлерине.
Келип, уяларын саулай кёрюп,
Темир чыбыкъгъа кьонуп, жырлайдыла.
Арбазым алай жарыкъды.
Ала уа жырлайдыла, бетиме къарап...
Не десенг да, бир юйде жашайбыз.
Бу а – экинчи жангылыгъым.

Туудукъчугъум бюгюн биринчи атламын
 Этгенди да, кьууаннганды кеси да, ачылып,
 Къанатланып, къолларын кенг жайып.
 Жол жанында терекле да атлагъандыла, анга
 Къошулуп. Мени хар атламым да
 Женгил, жарыкъ, анга къошулуп.
 Ма бу уа – ючюнчю жангылыгъым.

Кесим салгъан эрик терекчик
 Ариу чакъгъанды да быйыл,
 Анга кьууанама.
 Мени кьууаннганыма ол да
 Кьууанады, аны сезип турама.
 Бюгюн терекчигими махтап
 Келеме, ариу айтып кесине
 Да: «Аллах узакъ ёмюр берсин!» - деп.

Бу уа тёртюнчю жангылыгъым – Аланла!
 Аллах сизге да ахшы жангылыкъла берсин!

БИРЛИКНИ БИЛИП АЙТАМА

Бирлик... Мен ангылагъандан, бу сёзню уллулугъу
 тау тенглиди, жарыкълыгъында – кюн кючю, татыуунда –
 гыржын кючю. Бюгюнлюкде уа муну унутула баргъаны
 жүрегиме киргенди да, кетмей тохтагъанды.

Излегенме да бу сёзню ётген кюнлеримде, алай
 тапханма кесин да. Тапханма да, букъусун сыйпап,
 бетин тазалап, кефин ариулап, энди биргеме
 жүрютеме, шёндюледе бек керекди да бу.
 Келлик тёлюлеге.

Бирликде – тирлик деп халкъ билип айтханды.
 Тирлик жерде битгенликге, чыкъгъан а – бирликден
 этеди. Аны унутхан акъсамай къалмайды.

Халкъыбызны кёчгюнчюлюкде бирлиги
 кючлю болурму эди бюгюнлюкден эсе? Бу сорууну
 мен бош салмагъанма,
 адамларыбыз сагъыш этсинле деп айтама.

Бирликге сен къарындашынга таяннганча
 таяналлыкъса, жолунгда жыгъылмай бараллыкъса,
 мураатынга да жеталлыкъса. Ма андан
 жүрютеме жанымда бу сёзню.

Барама жолумда, хар тюбеген адамгъа
бере, юлеше бу сёзню, локъумла юлешгенча.
Къанатлыча, учаргъа керекди бирлик,
саула кёрюрча, билирча, бирлик барды, сауду дерча.
Бирлиги болгъан адамны жүреги кенг
болады, таза болады къоншусуна да,
шуёхуна да, халкъына да. Бирликни тутхан
инсанны жолу ачыкъ болмай амалы жокъду.
Жюрегинде бирлиги бар миллетни уа
кесини жыры да болады. Ол жыр а
узакълагъа эшитиледи. Сора ол
жыр тамблагъа да ётеди, келлик
тёлюлеге да жетеди. Ма алайды
мен сайлагъан бирлик.

ТИШИРЫУ БЛА КЮЗГЮСЮ

Тиширыуну ариулугъу дунябызны
Жарытханлай, къыйынлыкъла ауурлугъун
женгиллетгенлей келеди. Ариулукъ
жарашмагъан, аны кюсеген тиширыу жокъду.

Тиширыу къаллай бир игилик
береди бизге кесини ариулугъу бла!
Башхасын айтмасакъ да,
Ариу тиширыуну чырайындан ичерем дерсе.
Ариулукъну уа тутта билирге,
жюрте билирге, ёсдюрюрге керекди.
Ол жанындан айтханда, кёпдюле
тиширыуну болушлукъчулары. Сёз ючюн,
бек алгъа аны кесини акъылы, билими, адети.
Къысха айтханда – аны адамлыгъы, намысы.

Тиширыуну бек ышангылы шуёху, кенгешчиси
уа – кюзгюдю. Кюзгю тиширыуну эгечи
кибикди. Кюзгю тиширыуну дайым биргесине
болады, жан дарманы кибик.

Бююнлюкде байла, бу «олигарх» дегенле
кеслерин къоруулар ючюн сауутлу
къалауурла тутадыла. Тиширыу а –
кюзгю тутады, кюзгю къалауурну
да къалаууруду да.

Тиширыу кесини бек жууукъ
адамларыны айтханларына бир-бирде

экили бола эсе, кюзгюню айтханына
 уа – тынгылы кьулакъ салып, олсагъатдан
 аны этмей кьоймайды.

Алай бла, кюзгюню хайырындан тиширыу
 тизгинли да, суйдюмлю да, ол угъай эсенг,
 ариу да кёрюнеди. Ма, бетини тапсыз
 жерлерин, жыйырылгъанларын, жангы
 ызлыкъларын кетерирге, тюзетирге
 жаланда кюзгюню кьолундан келеди.

Тиширыуну бетин, чачын, кёзлерин,
 эринлерин, къартлыкъгъа
 жибермей сакълар ючюн
 бюгюнлюкде не этерге керекди? Аланы
 билгичи да кюзгюдю. Кюзгю!
 Халкъ жыйылгъан жерге тиширыу
 къалай кийинип чыгъаргъа керекди?
 Аны да кюзгю айтырыкъды. Тюнене
 юйде неда иште болгъан гыр-мырланы
 ызларын тиширыуну бетинде
 жаланда кюзгюню усталыгъы
 кетераллыкъды, аны билгичлиги.

Сора хар нени да кёре билген,
 хар къынгырны да тюзете
 билген кюзгюге ийнанмай, анга
 таянмай къалай болсун тиширыу?!

Кюзгюню игиликлеринден дагъыда
 бири – хакъсыз болушлукъду.
 Ол а бюгюнлюкде аманмыды?!
 Эй-а-а... Унутуп барама...
 Тиширыуну боюнуну, ёшонлерине да
 кюзгю сакъды. Белини назиклигин
 тукъуш-мукъушла ала башлагъан
 эселе, аны да кюзгю билдиреди.

Тиширыуну бутларыны хурлукълары, алгъыннгы
 ариу ишлениулери кете
 башласа, жыйрыкъ узун болургъа
 керекди. Аны да биягъы
 кюзгю билдиреди.

Тиширыуну чачында акъ
 тюклени эслеб' а, кюзгю кычырыкъ
 этмей кьоймайды, аланы
 кетер деп, къартлыкъгъа

унама деп, чырайынгы тас
этме деп, эринги хар айтханын этип
турма деп, кесинги унутма деп
къайтарып-къайтарып жалаңда кюзгю айтады.

Ма алайды. Кюзгюсюз
тиширыу – къанатсыз къанатлы
кибикди. Сен а – шуёхум, чынтты
эр эсенг, киши эсенг, тиширыуунгу къууандыр,
ийнакъла, ыразы эт. Кюзгю
орунуна ол сени бетинге
къарасын да, кесини ариулугъун,
субайлыгъын, кюнлюгюн,
айлыгъын сени бетингде кёрсюн да, жарысын да,
суймекликни насыбын сынасын
да, сени къучакъласын да,
кюзгюсюн а... кюзгюсюн
быргъасын бир жанына.

ХОРАЗ

Бизни хоразны, аланла, сиз бир кёрге эдигиз. Ол алай чырайлыды, гынттылыды, гиняз окъунады. Кеси уа тауукъла ичинде – бий кибик. Ма, тау къуш да къарай болмаз дуниягъа аныча ёхтем. Эрттенликде уа боюнуна, сыртына да жангы кюнню нюрлери ариу жайылып. Андан а бу бютюн да – айбатлы.

Тауукълары уа ыразыдыла аллай баш иелери болгъанына, аны ызындан жюрюй, кирпилдей, жойкъуллана, алай зауукъ эте.

Хоразны кыгчыргъаны уа... Ол арбазны тюз да оргасына тохтап, къанатларын жараулу къагъып, кикиригин да яхшы къызартып, эки аягъын да тап салып, ма алай кыгчырады. Ауазы жер бла кёкню арасында жап-жарыкъ тиреу бола... Андан сора арбазыбыз бютюнда къолайлы кёрюнеди манга. Сейирлик, гяхиник жыры уа жангыртхан этеди битеу тийребизни. Ма алай кыгчырады бизни хораз.

Тийребизде тюрлю-тюрлю хоразла – топпа-толу. Бизникича уа, ийнаныгъыз, бири да кыгчыралмайды. Ол жаны бла эришген төре болса, мени шуёхум барын да хорларыгъына сёз жокъду.

Хоразыбызны ауазын эшитгенде, бахчада терекле ичинде чууулдай тургъан къанатлыла окъуна шум болуп къаладыла.

Тауукъларына бек иги къарайды, ариу да жюрютеди: хар бирин энчи къубулга, жерде тапхан бюртюклерин алагъа къапдыра, бир-бир эр кишилеге да юй жашауну ёзегини магъаналы юлгюсюн кёртюзте. Алай эте келип, кыгчыргъан да бир этип, тауукъну онг жанында бара, сол жанына да ёте, кесини ол сейирлик чаллиуло тепсеулерин саугъа эте, суймеклик ойнашларын алай кыгзындырады.

Бир-бирде, ыскындыкдан бир-бир ётюп, къоншу тауукъла да

келиучюдоле бизни таба. Алагъа терс къарамайды бирда бу. Аланы тегереклерине да тепсеучюдо, кирпилдеп. Ол келгенлеге бизни тауукъла уа ыразы болмайдыла. Бир кере ала къоншулагъа чапхан окъуна этген эдиле, тюклерин бардырып.

Бирде уа... бирде къоншу хораз тауукъларыны ызындан ётюп келди бизни бахчагъа. Ма алайда болду уллу согуш. Тауукъла да сагъайып, мен да сейирге къалып.

Къоншу адакъа эрттеден окъуна да къызып тура кёре эдим, кесин атды бизникине. Къалай эсе да, бар эди тынгылы дертлери бир бирге быланы.

Бизники сабырыракъ къармашыр умут этди, не десенг да, къоншубуз дегенча. Чакъырылмай келген а, секирип, секирип, бутлары, къанатлары бла уруп, бизникин бир кесек абызыратхан окъуна этген эди алгъа.

Алайлай, ургъан а ма быллай болады дегенни айтып, бизни жигит, кёкюрегин дакъобарып, кесида, сюнгюча, шиштуруп, алай чанчылды, къоншу хораз, артха чартлап, терекге тийди да, тауукъла бары да къарап тургъанлай, ёрге кючден къобуп, къанатларын да сюйрей, къачып тебиреди. Бизни тулпар а, аны ызындан къуууп да кюрешмей, хар замандача, къанатларын къагъып, жерни да бир-эки тырнап къычырды да, бу тийрени тауукъла дуниясында бир кесинден сора патчах болмагъанын энгта белгиледи.

Мен хоразымы быллай кюнлерин, къылыкъларын, ишлерин да кёп кёргенме да, адакъа къылыкъларын да ангылайма да, бу хапарымы андан жазам.

Бу шуёхум гитчелейин бизни юйде ёсенди, кесин да анам келтирген эди, базарда сагып алып, тауукъ балала бла бирге. Ууучуму толтуруп, нартюх аш берсем, къолумдан ашаучуду, ыразы болуп, бетиме да къарай-къарай. Алайды мени гиртчи хоразымы ашауу, жашауу да.

Къоншуда, онг жаныбызда тауукълада – акъ хораз барды, сол жаныбызда уа – къара хораз барды. Алай болгъанлыкъгъа, анда да, анда да тауукъ балаланы кёбюсю бизни хоразгъа бир бек ушайдыла, кюн къатыш къызылла, тюз да – кеси.

Кёп эслегенме, бу шуёхум къычырса, чабып баргъан тауукъ балала тохтап, къанатчыкъларын къагъаргъа кюрешиучюдоле.

Тангны чакъыра, жарыкны келтире, бийиклеге чыкыгъан жыры уа – манга гимнча эшитиледи дайым, эсими бийлей, кёл эттире.

Ачыкъ айтайым, танг да быллай жыргъа ыразы болуп, алай келген сунама элибизге. Муну жыры айтылгъан чакъда, тейри, тилекле да тола болурла деригим келеди.

Ачхан сёзюмю бошай, дагъыда бир оюмуму айта кетейим: мен узакълагъа барсам, хоразымы ауазына, тауларымы жангырта учхан жырына тансыкъ болуп къалама. Сора сейир этеме ол мен баргъан жерлени быллай хоразлары болмагъанына. Алагъа тангла къалай келе болурла? Къалай ата болурла?

ТАТЫУЛУ ДА КЁРЮНЕДИ НОВЕЛЛА

Туудукъ балам Солтан, уллу киши кибик, уллу-уллу атлай келип:

- Аття, бир зат алып келеме, бир къарачы, - деди да, таза, акъ

кыагытны манга узатды. Анда уа тюрсюнлю бояула бла «Ма-ал-кыа-а-ар» деп жазылып. Кыагытда андан сора сёз жокъ, кыйырсыз таза кёкню кесинде жазылгъанча кёрюндю манга.

Андан айырылалмай, кёк бла жерни арасында иги кесек турдум да, бурулуп, Минги тауну юйюмю тёрюнде тагылып тургъан уллу суратына кыарадым. Кыарадым, нек эсе да. Ол сагытда, от жагымы жарыта, жылы гыржын сыфатлы жангы кюн акырын чыгъа келгенча кёрюндю. Алайда Минги тауну ышаргъанын да бу кыуатлы сёзню туудугъума суйдюмлю кыарагъанын да сездим, шукур эте...

Сора, эс жыйдам да:

- Балам, «А» харфны былай кёп нек жазгъанса? – деп сордум. Ол а, жууабын хазыр этип тургъанча:

- Былай созу-у-уп айтсам, бу сёз уллу болады, кёп да болады, татыулу да кёрюнеди, - деди, кесини айтханына мени да ийнандыра, тамбланы да ийнандыра.

НАЗМУНУ ХАКЪЫ

- Назмуларынг ючюн аз хакъ ала болмазса дейдиле кёпле манга.

- Алама, алмай а! – дейме. – Ма бюгюн эрттенликде да келди манга назмуму хакъы, радиода жыр болуп: Жанатайланы Исмаил (жаннетли болсун) жырлады Жетте улу Мустафир (жаннетли болсун) мени назмуму салгъан макъамы бла «Аллах айтса» деген жырны.

Бу жыргъа тынгылагъанладан бир-экиси ол сагытдан телефон ачып сёлешдиле, манга ыспас этип, махтап. Ол а – назмуму хакъы болады.

- «Народныйлигинг» ючюн а кыаллай бир бередиле? – деп да сорадыла манга.

Бу республиканы, ол республиканы халкъ поэти, кыырал саугъаны лауреаты, - деселе да, алай айтылса окъуна, жазгъанымы хакъы чыгъады. Халкъ жыйылгъан жерде мен танымагъан биреу келип, назмунг ючюн, китабынг ючюн, бийик жыйылыуда айтхан иги сёзюнг ючюн деп, мангылайын ачып, ыспас этсе, ол да жазгъанымы хакъыды, гонорардан да бийик. Ишибизни, тинибизни да суйген, литературабызгъа жан атхан таулуну сёзю, ыспас сёзю, бек багъалыды. Къолу байдан эсе, кёлю бай, тамблагъа кыарай, келлик заманланы да шарт кёре келгенди.

Жазыгучу кыачан да жарлы болур амалы жокъду. Аны кёпдю байлыгы: ана тили, ата журту, китаплары, халкъда намысы, сыйы. Аны бла бирге – келир заманы, халкъыны эсинде турлукъ, жашарыкъ заманы.

КЕТМЕ, КЕТМЕ, ЖАНГЫ КЮН

Жаппа-жангы, жангы кюн, тереземден ётюп келип, жарытып турады атам, анамы да бирге тюшген уллу суратларын.

Алай жарытады экисин да, кыучакълагъан этгенча.

Суратха кыарайма, бюгюн кёргенча кыарайма, кыайтып-кыайтып кыарайма, жангы кюнню хайырындан – экиси да жарыкъ. Атам, анам да

бир уллу кыуанчдан кыайтып келе тургъанча.

Къарайма суратха, биле эдим, бу дуниядан кетгенликге, анга, анга да кюн тиеригин, Иншаллах.

Сора жангы кюннге айтама:

- Кетме, кетме, тилейме, юйюмден, элимден, сен кыудуретли кыонакыса, - дейме.

Аллах ыразы болсун санга, - дейме.

АБДУЛЛА УЛУ МУСТАФАГЪА

Абдулла улу Мустафа,
Ташдан суу алгъан киши.
Миллетибизге керек
Хар этип тургъан ишинг.

Кёреме, хар ишинги
Сен чемерлеп этесе,
Жерибизни атын а
Ма тёппенгде элтесе.

Адамлыгъынг – тынгылы,
Сен – кыая кибиб таулу,
Шуёхлукъну бегитген
Закийлигинг да уллу.

Жашауунгу халкынг
Бере, алай келесе.
Беш да тау элибизни
Сен кыайдан да кёресе.

Халкыбызны кётюрюп,
Иги айтдырып атын,
Кюнюнг алай ётеди,
Берген кибиб чий алтын.

Санга саулукъ тилейме,
Деберли кыарындашым!
Арымай барсын жолунг,
Журтуму ётгюр жашы!

ИНСАНЛЫГЪЫНГ, ИЛМУЛУГЪУНГ ДА БИЙИК

*Биттирланы Тамараны
туугъан кюнюне атайма*

Миллетинге жарап туруп
Ючюннге,
Ишлейсе сен, аямайын
Кючюнню.

Билимингден тилибизге
Кюн тийип.

Ишлейсе сен, ёз жолунгу
Салгъанлай.
Китапларынг – барыбызгъа
Саугъала.

Сен бу жерни, таулу жерни
Сюесе,
Адабият сабанынгы
Сюресе.

Инсанлыгъынг, илмулугъунг
Да бийик,

Сора андан тирлигинги
Аласа,
Алай этип, жашауунгу
Саласа.

Беш да Тау эл – сени жылы
Юйюнгдю,
Фахму берген, ол неден да
Игингди.

Къарачайда, Малкъарда да
Ызынг бар,
Журтубузну сени кибик
Къызы бар.

УЯНА УЛУ КАЗИМГЕ

*Акъ-Сууда алыкъа газ жетмей тургъан жангы орамла бар эдиле.
«Шёндю ол ишни тындырырға онг жокъду» - деп, кёп къуллукъчула баш
жулдула. Уяналаны Хажимуратны жашы Казим а, Къабарты Малкъар
Республиканы Правительствосуну председателини орунбасары, онг
табып, элге газ жиберип, акъсуучулары къууандырды. Бу назмуму мен
да, къууанып, ыспас эте айтама.*

Акъ-Суу туугъан элими,
Жарагъанса ишине,
Энди кёпле ыразы
Санга, асыл кишиге.

Этдинг, Казим, ахшылыкъ,
Жангы жерге газ келди,
Сени игилигингден
Къышхыда да жаз кёрдюк.

Жылыу бердинг, Казим, сен
Таулу от жагъалагъа.
Ол а - балхам дарманча
Кёрюндю жаралагъа.

Элде энди атынгы
Биледи хар инсан да,

Суююп салам береди
Санга хар жангы танг да.

- Аллах санга ыразы
Болсун! - дейме, Казим, мен,
Сен къууансанг сюеме
Хар жашагъан кюнюнгден.

Этген ишлеринг кибик,
Адамлыгъынг да бийик.
Кёрдюм сени къатынгда,
Казим, дайым кюн тийип.

Энди санга ыразы
Сен салып баргъан жол да.
Халкъ ишине жарадынг,
Назму болады ол да.

МУНУ – КЕСИ ЮЙЮМЕ АЙТА ТУРАМА

Сен – юйюмсе, жаным-кёзюмсе. Сен – игимсе, халалымса.
Мени бетиме къарагъанлай, халым къалай болгъанын шарт билесе.

Сен манга акъыл да, эс да бересе
кесингча, тынгылап, тёзюмюнг бла,
сабырлыкъ бересе ёзюмюнг бла.

Сен тангны алай сюесе,
мен аны кѣп сынагъанма. Къалай
игиди жарыкъны туугъанын, жангы
кюн келип, аллында санга къарап тургъаны.

Узакъ жолгъа тебиресем, анамча,
ашыраса, терезелеринг иги кесекге
дери ызымдан келе, ашыраса.
Къайтып келсем а, сабийча къууанаса, ышараса.

Атамы, анамы да кѣз къарамлары –
сенде. Арбазыбызда, сени тѣгерегингде
атамы, анамы да ызлары жылылай
тургъанларын билеме. Андан а
мени кесиме гяхиник жарыкъ келеди.

Ачыкъ айтайым, юйюм, сени
мен омакъламайма, гинязламайма,
эде бир-бирлени юйлерича этмейме.
Сен а дагъыда терс къарамайса.
Мурдорунгдан ташынга дери беклигинг
билеклик этеди манга.

Бушуу кюнлеримде, эллилериме къошулуп,
сен да мени жапсарып турдунг,
бетиме къарап, жанымда кѣлюнг
тола, къолунгу инбашыма салып.

Къууанч кюнлеримде сени жылыуунгу
кеси бетимде сеземе. Кюнюм
асыры ауур бола башласа, эки
къолуму да сени къабыргъанга салып,
алай тынчаяма. Сора кеси
кесиме ыспас этеме ма сенича
юйюм болгъанына.

Туудукъларыма сен жүрегингден
къууанаса. Алагъа ачылгъанынгы кѣреме да,
мен да ачылама, эрттенлик ачылгъанча. Ала да бек сюедиле
сени: ойнай-ойнай, ашарыкълары да келип...
Сора жукъуну уор заманы
жетсе, алай татлы уюп къалыгучудула. Ол кезиу – сени бек ырахат
кезиуонгдю. Алагъа да къарай, сени таза къарамынгы да сезе, мен
сабийле мамырлыкъ болур ючюн,
хар эрттенлик жарыкъ солур ючюн
туугъанларын ангылагъанча.
Шукур Аллахха! Къоншуларым

игидиле, иги да игидиле. Аланы, кеслери
да сезмеген, кѣп таулулукълары барды.
Манга уа бек кереги ма олду – гитче сабийчикле окъуна
тауча, ана тилибизде сѣлешселе, мени
тѣппем кѣкню тѣппесине жете
кетеди. Къоншулада болмагъан
бир байлыкъ барды сенде, юйюм.
Ол да неди десенг – китапладыла.
Уллу шуѣхларымы, эрттегили ѣлюмсюз
поэтлини китаплары. Аланы
алларында Кязимни, Къайсынны,
бирси таулу жазыучуланы ахшы китаплары.
Сора кесими китапларым. Ма быладыла – мени керти
байлыгъым. «Китап – байлыкъды», –
дегениме кюлмюш этерикле да....

Алай китап болмагъан юйде
къууат болур амалы жокъду.
Мен аны къалай иги билеме.

Сени эшиклеринг кѣбюсюнде
ачылып болсала сюеме,
къонакъла келе-келе турурча,
игиликле сенде уя салырча...
Отоуларынг ма алай боллукъдула жап-жарыкъ.

Юйюм! Сендеча, мен бир жерде да
тынчаялмайма, тилими да, тиними
да уялары – сенсе да.

Юйюм десем, мен – кюнюм
дейме. Сен а суйюм дейме.
Санга алгъыш этген къонакъла,
жууукъла аз туююлдюле. Мен а
санга, жаным-кѣзюм, бюгюн этеме алгъыш:
къууатынг, насыбынг да кѣп болсун,
болгъанда да алай болсун –
Малкъарымда тауум кибики,

Акъ-Сууумда жауун кибики.
Къарангыда чырагъым бол,
кюнлериме – чырайым бол!
Алгъышым къабыл болсун,
ажалыбыз сабыр болсун!

АНА ТИЛИМ

Манга Малкъар тилни биринчи дерслерин берген сейирлик уста устазым, огъурлу устазым Анпайланы Юсюнню къызы Шамкъызгъа атайма. Жаннетли болсун!

Танг ауазлы
Ана тилим,
Кёгюбюзде
Жана тилим.

Ёмюрледен
Ётген тилим,
Бизни уллу
Этген тилим.

Къолларынгдан
Мирзеу чыкъгъан,
Къарамынгдан
Терек чакъгъан.

Сыйлы Аллах
Берген тилим,
– Биз да миллет! –
Деген тилим.

Ана тилим –
Малкъар тилим,
Палахланы
Малтар тилим.

Таза тилим,
Ой, акъ тилим!
Сен — ёлюмсюз,
Жомакъ тилим.

Къартаймагъан
Сен – жаш тилим,
Жерибизге
Ушаш тилим.

Жаным-тиним,
Ой, халкъ тилим!
Барыбызгъа
Сен – хакъ тилим.

Минги тауча,
Бийик тилим,
Бир-бирлеге
Кийик тилим.

Сени ариу
Кёрмегенле,
Намыс-сый да
Бермегенле,

Къайтып-къайтып,
Туууп тургъан,
Жокъ болмайын
Туруп тургъан,

Хар бири да
Тайсын, тилим,
Кязим тилим,
Къайсын тилим.

МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ ТЮЗЛЮГЮ

Сталин ёлген хапар
Топча, атылгъан эди.
Таулугъа уа суйюнчю
болуп айтылгъан эди.

Аллахха шукур эте,
Жюрекле жырлай элле.

Асыры къууаннгандан
Таулула жилияй элле,

Кёп жылны кюсеп тургъан
бу хапарны къучакълап,
жилияй элле таулула,
Кёз къашлары бурчакълай.

Ол жилиу анда таулу
Къабырланы сагъайтып...
Анда кѣмюлгенлеге
Кюйюн айтып, сакъ айтып.

Бачама ёлгенинден
Иги иш этмез эди.
Ол кетмейин, эркинлик
Халкъгъа жетмез эди.

Сталинни ауушханы
Жол ачхан эди бизге,
Журтубузгъа къайтыргъа,
Минги тау жерибизге.

Ол тайгъанлай, азатлыкъ
Жарыгъын ийген эди.
Малкъар халкъны тюзлюгю
Кюн болуп тийген эди.

НОВЕЛЛА ТЕРЕГИ

Адабиятны бай бахчасында проза, поэзия, драматургия деген белгили жемиш тереклени къатларында Новелла деп да терек ёседи. Аны да барды кѣгетлери, башхалагъа ушамагъан, татыулу кѣгетлери.

Новелла деген сѣзню италия тилинден бизге кѣчюрсек «жангылыкъ» деп чыгъады. Жангылыгъы уа неди?

Новелла, хапаргъа жууукъ эсе да, мен ангылагъандан, поэзияны илишанларындан узакъ туююлдо: мында эркин назмуну, проза бла (къара сѣз бла) жазылгъан назмуну да ызларын табаргъа боллукъду.

Андан сора да новелланы жолу, онгу да кенгирек, эркинирек кѣрюнеди манга бирде. Сабаныбызгъа быллай урлукъ себип да кѣрейик. Жазыу ишни, чыгъармачылыкъны башы – излеудю.

Новелланы эрттегили устасы Проспер Мериме айтханлай, «быллай чыгъармала айный барлыкъдыла, ёмюрлени барыуунда».

Дуниягъа белгили малкъар адабиятыбызда, айхайда, бардыла тынгылы новеллала, ёсе, айный баргъан быллай чыгъармала.

Кесими жазыу ишимде уа, алай этейим да, былай этейим да, энди жангы ыз салайым деген акъылым чыртда болмагъанды. Хар замандача, къолумдан келгенича, жюрегим, сезимим да излегенча ишлегенме. Бу чыгъармала алай жаратылгъандыла, новеллала болуп.

Сен а, шуёхум, ана тилибизни суйген, багъалай да билген адам, бу чыгъармаланы окъуп, излеген сѣзюнгю тапдынг эсе, неда бир башхаракъ айтылгъан оюмну эслединг эсе, мени ишим зыраф туююлдо, буду да жангы сабаным, халкъымы жылы баразасындан башланган сабаным.

ЖЫЛЫ БАРАЗА

Кѣчгюнчюлюкню тузагъындан ычхынып, сюргюнден къайтхан жылыбызда, туугъан жерибизге ийилип, баш уруп, ата ташыбызны сылап, уппа этип, бизге ачылып тургъан тауларыбызны къучакълап, кѣгюбюзде къууанып учхан тау къушлагъа салам берип, журтубузну тансыкълай эдиле таулула. Ол тансыкълыкъ алай жарыкъ эди, алай уллу эди, таулу кѣк да, таулу жер да анга сыйына эдиле саулай, ол тансыкълыкъгъа.

Азатлыкъны татыулу хауасын шаудан суунуча жута, халкъыбыз энди жангы жашауун башлай эди. Башлай эди кеси жеринде.

...Элибизни оюлуп, тюп болуп тургъан базларыны биринде бёкемкъол таулу жашла, излей кетип, бир сабан агъач тапдыла, тот басхан сабан агъач.

Жашла аны, кётюрюп келип, ныгъышда жыйылып тургъан акъсакъалланы алларына салдыла. Ол тийрени бир тюрлю шошлукъ бийлейди.

Таматала кыйын ауушладан ётген, аз сёлешип, кёп этген таулула бир кесекден, сабан агъачны къармап, ол жанындан, бу жанындан да къарап, кеси оюмларын, акъылларын айтып башладыла, бир кыза, бир суууй... Кёп адам жыйылып элни ныгъышына...

Таматала, бир кибик, бир оюмгъа келишедиле: уруш аллы жыллада колхозну темирчиси бар эди, темирге жан салгъан, уста таулу дедиле. Анга къоншу элледен да келиучю эдиле, сабан агъач ишлетирге дедиле. Бу сабан агъач да – ма аны ишиди дедиле. Кеси уа, урушдан да сау къайтып, сюрдюнде ёлгенди дедиле.

Алай айтып, къартланы кёбюсюню кёлю толду, бирсиле да къуш-муш болдула...

Энди андагъыла сабан агъачны тансыкълайдыла, сылап-сыйпап, ийнакълайдыла. Сабийле къоллары бла тийип-тийип кёредиле.

Андан сора башладыла ишлерин жашла, темир бла сёлеше билген уста жашла.

Сабан агъачны тотун къырып, эски хырларын жангыртып, бичагъын жютю этип, тап да орнатып, къол тутхан жерлеринде чириген агъачларын кетерип, жангысын салып, башдан-аякъ жау да сюрдюле.

Сора сабан агъачны аягъы юсюне суюдиле. Жангы жашауну кесин суюгенча. Жангыргъандан сора, хайт деп, учаргъа хазырланган тау къушха ушады бу сабан агъач алайда.

Къартла, жашланы ишлерин жаратып, ыспас этип, ыразылыкъларын айтдыла.

Андан сора, излеп, эки жараулу ат да тапдыла. Аланы сабан агъачха жегерча, хамутладан башлап, битеу кереклерин мажардыла. Жегип да кёрдюле.

Энди хар зат да хазыр болду.

Экинчи кюн эрттенликде эл кётюрюлюп, къарты-жашы да, байрамдача, къуанчлы чыкъдыла.

Адамланы бетлерине нюр келе, бир бирлерин алгъышлайдыла.

Сабан агъач хазырды, атла да жегилип... Энди баразаны ким башларыкъды? Сёз айтхан болмай, жыйылгъанла акъсакъалла таба къарадыла. Ала уа алда суюлген, ёшюнюнде да алтын жулдуз жылтырагъан, кеси да жулдузгъа келишген бёкем чалбашха бурулдула да: «Тебире!» - дедиле. Ол а – уллу намысы жюрюген, кёчгюнчюлюкте да атын айтдырып, Социалист урунууну жигити болуп къайтхан таулу эди. Тебиреди ол.

Тамата, сабыр-сабыр атлай, сабан агъачны, жаны болгъан

затныча, сыртын сылады да, адамлагъа эшитдирип, ёнюн кётюрюп:

- Ахшы кюнде башлайыкъ жангы жашаубузну! Миллетибизни тюзлюгю хорлады. Бу игиликни кёрмей кетгенлени унутур кюнню Аллах бермесин! – деди, ёню къарыгъа, кёлю тола. Жыйылгъанла къарс урдула...

Жангы жашауну биринчи баразасы ма алай башланды.

Барады бараза, жангы жыр баргъанча. Таулула ёз жерлеринде жылы баразаны саладыла алай.

Кёчгюнчюлюкде туугъан таулу сабийле жалан аякълай жангы баразаны ызындан барадыла, тизилишип...

Ала, ол сабийле, битеу таулу сабийле да, энди насыплыдыла. Атала жери алагъа тирлик да, аны бла бирге игилик да берликди, Аллах айтса!

Жангы бараза барады, таулу жерге жангы жашау бере...

Тиширыула асыры къууаннгандан, бир бирлерин къучакълап жиляйдыла.

Кишиле, Аллахха шукур эте, жүреклерин, кёзлери да тола, мылы топуракъны берчли кёол аязларына алып, уппа этедиле, сюргюнде кёмюлген аналарыны бетлерин уппа этгенча.

Чууакъ кёг' а ыразы болуп къарайды бу халгъа, бу халкъгъа, кыйынлыкъда умут юзмеген халкъгъа.

Жер а, кесини сабанчыларын анча жылны таймай сакълагъан жер а, ёз къууанчын жангы баразаны юсюнде келген тылпыуу бла береди.

Эллиле уа, жангы баразаны башланган жеринде къазанла да асып, жырлай-тепсей, ойнай-кюле, ашай-иче, аталарыбзны заманларындача, кърманлыкъ этдиле. Андан сора уа урлукъ сепдиле.

Таула уа сюелип къарайдыла, суюнюп къарайдыла жылы баразаны ызына, жангы жашауну атлауна.

ЭРИ БЛА КЪАТЫНЫ

Эри бла къатыны эл орамда барадыла. Къарагъан кёзге асыу бола, зар кёзлеге жарсыу бола барадыла. Бир бирге къууат бере барадыла.

Быланы кёрген тиширыуладан бири:

- Къаллай кишиси барды, бий кибики?! – дейди.

- Тюз айтаса, керти да бий кибики, къатынына сый кибики, - дейди башха тиширыу.

- Алайды, къатыны иги болса! – деп кёшады жашаулу тиширыу.

Къатыны бла эри эл орамда барадыла. Барадыла бирге, тап келишип, бир бирге жаратылгъан кибики. Барадыла, орамны сымарлай...

Быланы кёрген эр кишиле къарайдыла, кёз къакъмай.

- Ма къатын десенг! Агъачы, сыфаты да хур къыз кибики! – дейди бири.

- Къарачы, атлагъаны зурнук учханлай, - дейди башхасы.

- Алайды, эри иги болса! – деп къошады чалбаш къарт.

Эри бла къатыны эл орамда барадыла. Мен да къарайма быланы ызларындан. Къууанып къарайма. Быланы кѳрген тиширыула да, быланы кѳрген эр кишиле да керти айтадыла.

Тау элни орамында баргъан таулу киши бла таулу тиширыу жашауларындан къууансынла дейме да, мен да керти айтама.

ЁНКЮЧЛЕРИМ

Бир-бирде мен сейир этеме кесими жашауума, ёнкючлерими кѳпден-кѳп эте баргъан акъбаш жашауума.

Ма, тюнене элинде шауданда аны гяхиник тауушуна къулакъ сала, шатык ауазын ичип, зауукъ этгенме. Кѳп келиучю шауданымы бюгюн, биринчи кере кѳргенча, къайгъыларым кете, бетими жуууп, жаш болгъанма...

Алай эсе да, ол – ёнкючдю манга, шаудандан алгъан ёнкючюм.

Ма, ётген кечемде, жукъусуз кечемде, башымда ачыкъ жулдузла арбазымда къаллай бир жарытдыла мени, кѳкге кѳтюре, ариу айта, къубулта...

Ол угъай эсенг, жулдузла чал башыма да субайлыкъ бергендиле.

Алай эсе да, ол да – ёнкючдю манга, жулдузладан алгъан ёнкючюм.

Ма, мындан алда Къуршоучу къаягъа чыкъгъанма да, андан дунягъа къарап, ох дедим. Кѳз къарамым къарылгъач кибики учду, къучакълай тауланы, жолланы, бахчаланы, юйлени. Таулу дуняны саулай...

Алай эсе да, ол да – ёнкючдю манга, къаядан алгъан ёнкючюм!

Ма алайды, бир-бирде мен сейир эте жашайма кесими акъбаш жашауума, ёнкючлерими кѳпден-кѳп эте баргъан жашауума.

- Энди къалай тѳлейим быланы, бу ёнкючлерими? – деп, сагъышха къалып тургъанымлай, бир ауаз келди ёргеден, башындан:

- Назмуларынг а, назмуларынг? – дегенни айтды ол.

ЫШАРЫУ

Ышарса, хар жан да, ол угъай эсенг, хар зат да нечик ариу болады. Аны кѳп сынагъанма да, андан айтама.

Къарачы, терек къалай ариу чакъгъанды. Ол а – аны ышарыууду. Ышармаса, чагъаллыкъ тѳююл эди дейме.

Кѳкден бери къарап тургъан жулдуз къаллай бир узакъды?! Аны жарыгъы жетген этеди жерге, ышарады да.

Гыржын, хант къанганы татыуу болуп, берекет берип турады юйюнге, ышарады да андан.

Шаудан суу, тап-тазалай, бузулмагъанлай, чыгъып тураллыкъ тѳююл эди анча ёмюрню, алай ариу ышармаса.

Кязимни суратына бир къарачы. Аны бетинде битеу малкъарны жарытхан къууат барды. Ол а – Аллах берген уллу фахмусуну ышаргъаныды.

Сабий жукъу арасында ышарады, битеу юйню ичин келбетли этип. Ол ышарыуну сабийни ёсдюрген кючу да барды.

Танг ышармаса, жерни жарыталлыкъ туююлдю, табийгъатха жан салаллыкъ туююлдю.

Къарачы, тейри кылыч къалай ачылды, учхан этерикча. Ол – аны ышаргъаныды.

«Балкария» бир-бирде нечик уста тепсейди, ышарады да. Ол ышарыу а кюнубюзге кюн береди бир-бирде.

Адамла! Келигиз, бир бирге ышарып къарайыкъ, алгъа ышанып барайыкъ. Адамны бетинде ышарыу жашаугъа да ышаныу береди. Аны ючюн айтама: «Жашасын ышарыу!» - деп.

ТЁППЕЛАНЫ Алим

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

(Баргъаны)

Минтон – къысха этекли тыш кийим; чубур тонну бир тюрлюсю. Къысха чепкен, гебенек.

Михраб – межгитде имам тохтап, ууаз бериучю, намаз этдириучю жер, орун.

Мырышкы – тукъурлу, къынгыр-мынгыр ёсген агъач. Тыкыр къауумдан. «Иш – мырышкыды, жашау – чыгъанады».

Мысак – дау; даучу; къырал саясатха ыразы болмагъанлыкъ.

Мыскъал – бек аз зат. Грамм.

Мударис – медиресени устазы, окъуулу адам, алим.

Мунзир – боллукъну айтычу, сагъайтычу.

Муссалим неда *Мусабий* – эл эгетликни таматасы.

Н

«Н» деген – накъыш, накъыш деген – хунер, хунер деген – хурма бахча.

НАЗМУ. НАЗМУЧУ. НАЗМУТАКЪ

Сёзлени магъаналары бирге келишип, бууунлары да тенг болуп, белгили гыллыугъа, тизгиннге бойсунган, тизгинлени ахырлары ушаш сёзле бла бошалгъан, тежиуют (*выразительно*) айтырча, окъурча кючлери болгъан эки, юч, тёрт, алты, бир-бирде сегиз окъуна тизгинден къуралгъан чыгъарма. Назмуну гыллыу толкъуну къарс кючу, жангырыуу – бууунланы келишип келгенлери бла байламлы болады. Эки бууунну арасында ауаз туракълау (*цезура*) назмуну тежиуютлюгюн кючлейди. Аны бла бирге, бууун ара – ауаз туракълау – назму тизгинни тенг юлешген бир неда бир ненча солуу алдыргъан сёз арасыды. Бары тилледеча, малкъар назмучулукъда да туракълауну къуллугъу уллуду.

Назмучулукъ малкъар маданиятына Къазанда китап басманы,

Къумукъну юслери бла Шаркъдан келгенди. Тау жамауатла муслийман диннге кирип, тау элледен да адамла хаж къылыргъа не башха сатыу-алыу жумушла бла дуня жолларына чыгъа башлагъанда, дин аятла, хадисле бла бирге, шаркълы назмучулары китапларын да окъугъандыла. Ол заманда жыр бла назмуну арасы айырыла башлагъанды. Жыр эсе – ол, сёзсюз, жырланыргъа керекди, назму уа, аны сёзлерин жыргъа салыргъа боллукъ эсе да, жырланыргъа деп угъай, бир белгили болумну, ишни, къадарны юсюнден кётюрюмлю айтыу болгъанды. Жыр – жырланады, назму – окъулады.

Алай бла халкъны жашауунда эндиге дери алапат ёсген жырчылыкъгъа назмучулукъ да къошулгъанды.

Бусагъатдагъы малкъар назмучулукъда тюрлю-тюрлю ёлчемли, басымлы, бууунлу назмула жазыладыла.

Жарты ишни
Къайсы махтар?
Жарты жолда
Жалкъау тохтар. (Х. О., ямб.).

Жаш да, къыз да той эте,
Эл клубну аллын алып.
Ким эсе да «жангызгъа»
Бара эди къадалып. (О. К., хорей.).

Къургъакъсып чабырла,
Сабийле чабарла.
Ойнарла, жуууна,
Жибирле жаууннга. (Къ. Къ., амфибрахий).

Сени кёп атдыла къутургъан суулагъа,
Къаядан секирди ачы къадарынг.
Сен – бёрю тишлени, окъланы сынагъан,
Жаралы жугъутурса, эски малкъарым. (Б. А. анапест).

Окъуу, жазыу ёсгени бла байламлы назму жазаргъа итинмеклик да ёседи. Анга, фахмулары болгъанла бла бирге, аз да хунерлери болмагъанла да жалгъашыргъа кюрешедиле. Аны бла байламлы «назмучу» деген сыйлы сёзге «назмутакъ» деген масхара айгъакълау да къошулгъанды. Ол, «назму» бла «тагъыучу» деген эки сёзден къуралып, аллай ишге фахмусу болмагъан адамны суратлайды. Орусча – *стихоплет*. Поэзия не болгъанын ангыламай, назму жазаргъа кюрешмекликни масхара этген сёз болуп киреди. «Назмутакъ» деп жаланда хыликкя этген халда, чёкдюрюп, ыспассыз этип айтадыла.

НАЗИРА

Себеп болуу; жол, ылыкъ кёргюзтюу. *Влияние*.

Шаркъ назмучулукъда айтылгъан закийлени юлгюлери; шайырла

арасында бир бирге эришиу; бири этгеннге къарап этиу, эниклеу; бир темагъа эришип жазыу.

НАЛАТ

Налат беруу – тау элдеде бек огъурсуз ишледен бири болгъанды. Элде мурдарлыкъ этген эр кишилеге, къызлай, намысын сакъламагъан тиширыулагъа налат беруу жюригенди.

Эр кишини онг мыйыгъын жюлюгендиле. Налат ташха тагъып, бир ненча кюн эл, айланып, аны бетине тюкюрюп тургъанды.

Тиширыуну эки жанына эки къазан тагъылгъан эшекге аллын артына айландырып миндиргендиле. Эллиле, бармакъларын къазан къарагъа жагъып, къызны бетине аны бла къара тартхандыла, налат дей, орам бла ёрге, энишге айландыргъандыла.

НАМЫС ТЁРЕЛЕ

АТДАН ТЮШЮУ. АТНЫ АУУЗЛУГЪУН ЧЫГЪАРЫУ

Жолда тиширыу тубесе, аны намысына атдан тюшюу – бары Кавказ халкълада белгиледи. Андан сора да алан къыраллыкъны заманында атлы, тиширыугъа тубегенде, аны намысына атдан тюшгени бла кълмай, атыны жоуген ауузлугъун да чыгъарып болгъанды. Ол төре не бла байламлы чыкыгъаныны юсюнден быллай айтыу барды.

Бурун заманлада да, тыш атлы биреуню арбазына киргенде, аны аллына эр киши чыкмай, тиширыу чыгъып кълса, ол анга энчи намыс этерге керек болгъанды. Атдан тюшюп, атын адеж тута, тиширыу жукъ соргъунчу, ол анга башын кётюрюп къараргъа эркин болмагъанды. Тиширыу тынгылардан болуп мычыса уа, юйде эр киши болмагъанын ангылап, атын адеж тутхан халында артха чыгъып кетгенди.

Аланла, белгилисича, тюзледе жашап болгъандыла. Башха миллетле не заманда да быланы адетлерине сукъланнгандыла – жерлери бай, тирликли, тиширыулары ариу, этимли, туудукълу – баргъан тукъумларын терк ёсдюргендиле. Аны себепли кълда да жашла алан къызла алыргъа кюрешгендиле. Адет бла тилеп алыргъа амал болмаса, къачыргъан да этгендиле.

Бир жол алан эр кишиле жортууулгъа кетип, эл кьоргъашсыз кълып тургъанда, бир кълаум тыш элли жаш, алан элге келип, урушха кетген бир батырны эгечин къачырадыла. Хыйлачы жыйын элден чыгъып, тау жоллагъа айланганда, аланы алларына бир къларт кълтын чыгъады. Киеу нёгерледен бири да атдан тюшер кълуум этмейди. Эслеген да этмегенча озадыла. Къларт кълтын, бу жыйын тюз жыйын болмагъанын ангылап, элге кълуулады. Батыр садакълчыны жууукъларын, жаш-кълушланы да жыйып, ол кълтын «ассы жыйынны» ызындан кълуудурады. Бир ненча кюн сюрюп, аланлыла кълзыны урлап баргъан жыйынны жетедила. Тохтатадыла. Кълан тёгюлюрге башлайды. Ол заманда кълчырылып баргъан кълыз, ортагъа кирип, эки жанын да сабырлыкългъа чакъларады. Сора, «киеу нёгерлеге» айланып: «Атларыгълзыны жоуген ауузлукъларын чыгъарыгълыз, ол сизни терс болгъланыгълзыны жулсун!» – дейди. Эр жигитге кължау кълчно аллында атыны жоуген ауузлугълун

алган бедишликге саналычу эсе да, «киеу нёгерле» бирден атларыны ауузлуклары чыгырып, боюнубуз кылдан иничке деп, кечгинлик тилеп, баш иедиле. Аланы кыууган жыйын да, кечгинлик берип, кызыны биргесине барырга да нёгерле айырып, артха жарашуулук бла кыйтадыла.

Алан элге кирген тыш атлы, тиширыуну аллында атдан тышгенден сора да, атыны жюген ауузлугун чыгырыу ол кюнден сора адет болуп кыалганды.

Атыны жюген ауузлугун чыгырыу сауутсузланыуну белгиси болады. Атыны жюген ауузлугун чыгарган аскерчи алай бла жарашуу излегенин, хата этмезлигин билдиреди.

ТАМАТАНЫ КЪАЧЫ

Тау жамаутлада таматага намыс беруу адеплиликни, ишленмекликни биринчи белгиси болганды. «Уллу айтханны этмеген уллаймаз» дегендиле. Таматага жууап этген, ол сёлешгенде тынгыламаган, тамата сюелип турганлай, олтуруп турган, жолда жюгю бла барган таматаны, ол тиширыу эсе, кичи болса да, жюгюн алмаган, дагыда анга ушаган кылыккыла айыпха саналгандыла. Аллай «кичини» атасына, тукьумуна айып этип, ныгышда айтхандыла.

Таматала турган жерде эки кюлун кёкюрегине чалдиш салып сёлешген, кюлун силдеп, атып, узатып айтхан, жаншаган, кесинден уллуга артын буруп олтурган, тамата чючкюесе, секирип ёрге туруп, «хайыр болсун!» демеген, тамата кеси кюл бергинчи, анга кюл узатхан, жолда аны онг жанына ётпю барган, атлы эсенг, атдан тышмеген, кёп сёлешген, кесине жетмеген затланы сорган, тамата кыатында сакьал жюлюген, сабийин кююнуна алган, кыатынына кыараган, сёлешген, тютюн ичген, алгыш аякь не тигим алырга тышгенде, аны онг кюл аязы бла алмаган, ичгини бир жанына бурулуп ичмеген, таматаны аллы бла ётген, жумуш айтса, сылтау этген – была бары, кичини асылсызлыгын, юйренмегенин кёргюзтген шартла болуп, гитчеликден окьуна аны кыанына сингдирилгендиле.

Жаш адам таматаланы кыатларында, тап, нёгери бла окьуна ушакь этерге жарамганды. Таматаны кыачы файгьамбарны кыачы бла тенгди деп андан айтхандыла.

НАРАТ. НАЗЫ. НАЗ

Битеу дуняда да агьач керекле этерге, журт кыурулушлагьа жараган, жай, кыш да кёгергенлей турган агьачла.

Нарат (сосна) – тюз ёсген, жумушакь, ишлерге тынч, ариу агьачды.

Назы (ель) – наратдан эсе бутакьлыракь, бурушуракь агьач болганы себепли, кыурулушда изленмеклиги наратча туююлдо. Жаратхан этедиле, алай а аламатха саналмайды.

Наз (лиственница) – бек кыаты, бек ариу агьачды. Тюз жарылады, сууга тёзюмлюдо. Аны себепли бурун заманлада кеме ишлерге бек жараганды.

НАСИЯТ БЛА НАСИЙХАТ

Насият – эс, юлгю, жаз тил магъанасы болгъан кысха хапар, эски таурух, хадис. *Притча*.

Насийхат – юйретиу, этиллик ишни, барыллыкъ жолну ангылатыу.

«Насият» бла «насийхат», бир бирге ушай эселе да, магъаналарында улуу башхалыкъ барды. Насийхатны – бетге тебинип, темирчилеп айтханча, «нек этмейсе», «нек болмайса», «хайда», «турма», «кымылда» дегенча, буйрукъчу ауазы болады. Насийхатчы болушун тюзюнлей айтып юйретеди, аны борч этиу, бойсундуруу магъанасында. *Сентенция*.

«Сен, къатынчыкъ, кесинги бек гынттылы жюрютесе, алай не кесинги, не кызыларынгы эл адетден бир хапарыгъыз болса эди, арбазыгъыз былай жатхана тала болуп турмаз эди». Бу насийхатды.

Насият – юлгю бла юйретеди; тенгшедириу, сейир этдириу, тюшондюрюу дегенча суратлау амалла бла. Сёз ючюн: «Эртте тургъанны эркек аты тай табар». Ол нарт сёз эсе да, насиятны кысха баяныды. Юлгюге бир къауум насият келтирейик.

***

Келген адамны бёркюню мангылайында къаплан тамгасы бар эди. Эллик къарай эдиле да, аны не сёзюнде, не жюрюшюнде эр кымылдау кёрмей эдиле.

***

Келген къонакъ, жукълаялмай, жатхан жерин теплей эди; юй иесини къатыны жукълаялмай эсней эди; бирси отоуда жатхан кызы: «Атам ох-тух этеди, анам эснейди, къонакъ тёшегибизни теплейди – бу не алапат болур», – деп, сейир эте булгъай эди тёшегин.

***

О, къалай бушуулуду бу кертилик: «Сокъур, акъсакъ да чыгъарла, жалангач бугъар!»

***

Сыгъып-сыгъып селеше эсе шуёхунг, кёзю сюзюле эсе терсине, – ол сени бир жерде сатханды – сени сёкгенлеге къошулгъанды. Сен аны аллайын эслединг эсе, жапсар, тенг тенгни кесин сёксе да, ишин сёкmez де. Ол тамамды эки бетлини уялтыргъа. Алай... не хазна, уяла билген эки бетли болмайды.

***

Тогъуз отда тогъуз къазан къайнатама дей эди; тогъуз ёзенде да тогъуз ат ойнатама дей эди; тогъуз базарда да тогъуз бугъа саатама дей эди; къабакъ аллында салам бере тохтагъан жолоучугъа уа бир аякъ суусап бермей эди.

***

Тигалмагъан – ийнеден кёрюр,
Къуралмагъан – тийреден кёрюр;
Тарталмагъан – чындыдан кёрюр;
Айталмагъан да – чырдан кёрюр.

***

Тойгъан тууар кенг кетер,
Тойгъан ахлунг кем этер.

***

Таякъ кессенг – узун кес,
Жона кетсенг, къысхарыр.
Кийиз салсанг – къысха сал,
Соза кетсенг, узарыр.

***

Къоллары къалтырагъанны кёрсем, жаным ачыйды: неден болур бу аман тамгъа – бирлеге къара сабан сюре келгенденми? Уруданмы? Ичгиденми? Къуллукъгъа талаша, жашауун жаханым жолу этгенденми? Бирлеге къара сабан сюрген, муратына жетсе да, жамауатда даража сезими кем болгъанлай къалады. Урлагъан – тойса да, гамаймайды. Ичген – кыйса да, сокъуранса да, къаны жерине келмейди. Къуллукъ излеген, аны табып, бир ауукъгъа керпесленсе да, тас этер къоркъуу жюрегинден кетип, жаны тынчлыкъ тапмайды. Сора аллайгъа къалай эримегин?

***

Узакъда къурмач къууургъан тил жууукъда тутулады: сёзчюню бла тилчини бир иги жерлери – ала къайда да ташаны излейдиле; анга къарап, билирге боллукъду – керти адаммыды нёгеринг, огъесе учхалауукъмуду?

***

Аман да, ахшы да бир жолну жюрюйдюле, кёрген, атлагъан да башхача этедиле ансы. «Ол таныгъан жолну мен танымаймамы?» – деп, кёл этеди акъылсыз. Атта-не-асыу, танымайды да, барышы андан бузукъду. Жол таныгъанны иши – юлгю, жол танымай, таныйма дегенни иши – кюлкую!

***

Аман атха жалкъа битсе,
Сыртына артмакъ салдырмаз.
Ач адамгъа тин кирсе,
Къатында къармау чалдырмаз.

КЪЫСХАЧА

Назир – бир затны айтып, толу ангылатыу; дин ууаз. *Увещевание*.

Наиб – къадини ёкюлю неда экинчиси.

Намирах-чимирах – хыйны сёзле. Заклинание.

Напчала – тюзет; жазылган, этилген затны ахыр жигине жетдир.

Нарт къопхан – ёлгенлени тирилулери. Кюн бла кечени жайгы тенглешиулери.

Нартыу – гыржын этилип бошалгъандан сора къалган тылычыкъдан этилген гитче гыржынчыкъ, гюттю.

Нёх – тос къатын. *Пассия*.

Нияз – жарлыгъа жан аурутуу; анга болушуу, садакъа беруу.

Нукъура – таза, керти, къошакъсыз.

Ныхыт – ташлы, ёрлю, къыйын (жол).

О

«О» деген – *Орман, Орман деген – Орус, Орус деген – орта багъана.*

ОГЪАРТЫН, ТЁБЕНТИН...

Тюз да алай – *кенгтин, алайтын, былайтын, жерттин, кёктюн, къыйырттын...* Огъары жанындан, тёбен жанындан, кенг жаны бла айланып дегенча, экишер, ючюшер сёзден биригип къуралган сёзле. Тилни женгил, ариу, къысха этгенден тышында да, аллай сёзлеуле сёлешуу тилге тежиуютлюк (выразительность) бередице. Таза география магъаналарындан тышында да, ала къылыкъ кёргюзтюу магъанагъа да жетишедиле. Сёз ючюн, биреуню осмакълап, бийикден сёлешгенде, «огъартын-огъартын сёлешди» – дейдиле. Бир затны тюзюнлей айтып къоялмай, ары-бери бурдуруп башлагъанда, «не кенгтин, къыйыртын чачхакълап кюрешесе, айт да къой болушун!» – дейдиле. Тюбюнден келген желге – *тёбенги*, ауздан урган желге – *огъаргъы* деп къоядыла. Къайсы жаны бла алгъанда да, къысхартылган сёзле тилни ариулугъун, байлыгъын жалчыгадыла. «Къара кюбюрде»: «*Огъаргъы жел уруп, туманны чачханда, сагъышлары чачылып, Мёлехан, ишин къоюн, эшикке чапды.*»

ОДАЙГЫ БЛА БЫРЫН

Одайгы – эрттенликде къушлукъ заман. Къозу, улакъ эмизедиле. «Одайгы болгъанды, малланы тыйыгъыз!»

Бырын – ийнеклени сауаргъа сюрген заман. «Ийнекле *бырыннга* келгендиле».

Акъсут – одайгы бла бырынны арасы. Кюн акъсутха келгенде, чалгычыла суусап ичерге тохтайдыла.

ОДАЛ

Мантны бир тюрлюсю; уллу чапыракълы ханс.

«Одал чапыракълы бир чунгур...» «*Аны къатында алашаракъ,*

кеси да, бетине къурум жагъылгъанча, къап-къара чеченли жаишчыкъ, таиша уруп къанатхан онг аягъын одал чапыракъ бла байларгъа кюреше, олтурады». (А.Б. «Къара ийнек»).

ОЛУЯ. ОБУР. СЫЙКЪЫРЧЫ

Олужа да, обур да, сыйкъырчы да, иги жаны бла, аман жаны бла да халкъны жашауна терен сингген, кертиге, ётюрюкге да айтылгъан, табиьгъат кючлеге – билгичликге (*пророчество*), ажайыплыкъгъа (*волшебство*), болмагъанны болдуругъа къолундан келгеннге (*чудотворец*) ийнаныудан чыкъгъан шартладыла. Аладан бюгюн да, бюгече да айтылып тургъаны *обурду*.

Таулу хапарлада обур кече жюрюйдю; ожакъдан тюшеди; адамны къанын эмеди. Учады, жюрюйдю, хата этеди. Кёп тюрюлю кепге киреди. Адам жукълап тургъанлай, аны этин ашап, сюеклерин къапчыкъгъа жыйып, дагъыда сау этип кетеди. Бирде, сюеклерин жыйгъан заманда, обур аны несин эсе да кем къоюп, ол адам артда сакъат болуп да къалады. Адам да обурну жаралы этерге болады. Алай а, не этселе да, обур ёлюмсюздю. «*Обур, туююлгенликге, ёлмез*» дейдиле.

Обурну *сыйкъыр* кереги кийиз къамичиди. «Обур къамичи» деп да айтадыла. Ол, аны бла уруп, адамны ит, макъа, эшек этеди. Кесин да суйген къабына кийиреди.

Обурла бегирекда къагъанакъ сабийге ёч боладыла. Киштики къабына кирип, ожакъдан тюшюп, ол аны къанын эмип, жара салып кетерге боллукъду.

«Обур тырнакъ» бла байламлы, эсе да обур зараннга къажау, таулула кёп тюрюлю амал этгендиле. Сёз ючюн, сабийге бир тюрюлю заран жетип, аны обурдан не ёзге хыйнычыладан кёрселе, жети шаудандан суу алып, анга къоргъашин эритип къошхандыла. Ол сууда къайсы жаныуарны сыфаты эсленсе, обур ол сыфатха киреди деп ийнангандыла. Сора ол не тюрюлю болуп келсе да, алайда аны бир «тюгю» къалмай амалы жокъду деп, аякъны сууу бла бешикни неда жатхан жерини башына салып къойгандыла. Аякъны алай сала, аны хыйны дууасын да этгендиле:

*Чала, чала, Чаллауан,
Сен керн тур, марауан.
Турмасанг да, турурса,
Сени тутса марагъан.*

Эртттенликде уа алайда табылгъан белгиге кёре, «Чала, чала, Чаллауан» – деп, обурну излегендиле. «Марауан» иран тилде жилинды да, ол ангылашынады, «Чаллауан а», баям, обурланы хыйны тиллериди, хыйны тил а ол къайда да ангылашыныусуз болады. Алай излеп, ишекли болгъан адамларын тапсала, бир бирге жууукъ эки жерде от этип, «обурну» аланы ортасына олтуртуп, анга обур болургъа болушхан 40 шайтанны атын айтдыргъандыла. Тиширыу, шайтанланы атларын айтып жетишдиргинчи, отну къыздырадан - къыздыра баргъандыла.

Дагъыда башха амал. Ит бауурну къаракёкен чыбыкъгъа сугъуп къакълагъандыла. Обур ышаны болгъан тиширыугъа аны ашатхандыла.

Ит бауур кыакъланган чыбыкъ бла аны тамагын ариулагъандыла. Ол затланы барын этгенде, кыайгысыз кыутулган аны бла да азат болуп кыалмагъанды. Ол «аман атдан» ахыр кыутулур ючюн:

«Мен Чаллауан эсем,
Мен марауан эсем,
Чаллауаннга жутулайым,
Марауаннга тутулайым», –

деп, ант этерге керек болгъанды.

Хапарлагъа кёре, Бахсанда, бурунгу Чылмас элде бир тишируу, аны отха кыыздыргъанларында, 40 шайтанны атын айтханды дейдиле. Алай ол атланы эсинде тутхан адам чыкмагъанды.

Обур тийгенге дарман да этгендиле. Жети тюрлю хансны башындан салып, суу кыайнатып, анга сарымсах, кукурт, сары жау кыошуп, 7 кюн сууутуп, андан сора сабийни этине жети кюн сюртгендиле. Андан сора ол сабийге обур тиймегенди.

Жангы заманлада обурлукъ жаланда чам хапарлада, жырлада кыалгъанды. Халкъ жырлада быллай сёзлеге тюберге боллукъду:

*Тюкенден сапын алгъанма
Кир быстырланы жууаргъа.
Обур кыатынчыкъ болуп кыалгъаем,
Кыайын анамы бууаргъа!*

Дагъыда нарт сёзле кыалгъандыла.

*Обур кыоншусуна ёч.
Обур кетсе, орун кыалыр.
Обур кыабырда тохтамаз.*

Олуя бла сыйкыырчы аман ишледен керидиле. Олуя жерни жети кыатысында, жети кёкде да болгъан ишлени, боллукъну да билген билгичди. Ол жаланда келликни айтады, бирсиле билмегенни биледи. Аллахны буйругъун эшитеди, адамны ниетиндегин, жүрегиндегин биледи. Айтады, сагъайтады.

«Кюн тийген дуппургъа чыгып кёргени – бары сейирлерин озгъан эди! Анга ыйыккыны кёрюнмей тургъан кийик да келип! Аркес да кыарады анга – жанын кыалдырыргъа келген олуягъача! Кийик да кыарады, Аркесни алай саулукълу кёргенине сейир этгенча...» («Ас-тах», 73).

Олуя огъурлу, акыылман затланы белгисиди.

Сыйкыырчы (чудотворец) жокъну бар этерге болады, адамны – жаныуаргъа, ташха, терекге айландырады; аланы да, суйсе, адамгъа. Аны кыолундан келмеген жокъду.

«– Нансил, эсинги жый, – деп, Топас кертти кёлю бла ачыуланды. – Не тюрлю сыйкыырлыкъгъа жетгенсе! Анагъа айтып, экигизни да боюнугъузну бурдурмай кыоймам» («Ас-тах», 57).

ОКУЯ

Болгъан, бола тургъан иш; кырал, жамауат магъанасы болгъан кыаугъа, кымылдау. Окуя – событие. Адабиятта (драмада) – действие.

ОКЪА

Сыйлы кийимлеге, багъалы кыапталлагъа, жыйрыкылагъа оюула салыучу, ганибала тигиучю иничке созулгъан алтын халы.

Окъа чалыу. Аллай чалыу бла кызыланы къатапа габараларына оюула, тюймеле, баула салгъандыла

Мени юсюмдеги чепкеним,

Окъа халыдан бауу бар.

Мен суйгениме барлыкъма,

Санларыма кимни дауу бар? (Ийнарладан).

ОЛЖАН

Сюргюн. *Олжан азабы* деселе, адам, тутулуп, сюдлюк болуп, Сибирьге айдалгъаны айтылады. Тау жамауатлагъа Россей кыралны низамлары кирип, тутулгъанла Сибирь сюргюннге кете башлагъанда туугъанды «олжан». Бары азап бугъоула Сибирьде болуучулары себепли, таулула, аны атын айтыргъа ырыслап «олжан» – ол жаны – деп къойгъандыла.

Къап-къара болгъанды да

Къатынынг Салиматны жаягъы...

Ой, жашатмайды, не сора бизни къоймайды

Айдаболланы ол сокъур Азнор биягъы.

Ол жарлы Жашыу – олжан Россейге жолоучу...

Сени жауунгу да Шканти кибик элине

Бу Машайланы да ит Голой болсун оноучу.

(Халкъ жырладан).

ОРМАН

Бу сёз, айхайда, бек алгъа орусну атыды. Алай а «орман» деп уллу терен агъачха да айтадыла. «Талан», «орман», «къалын» – была агъачны теренлигин, къалынлыгъын, уллулугъун кёргюзтген сёзледиле. Орус – орман, уллу агъач дегенни да туту эсе, баям, бир жанындан, орусну уллу халкъ болгъаны бла, экинчи жанындан, орус – «Тюбю бла жилин ёталмагъан, башы бла къанатлы учалмагъан» терен агъачланы кыралы болгъаны бла байламлыды. Ишни алайлыгъы Саид Шахмырза жазгъан «Таулуну календары» деген китапта да кёрюнеди.

Хустос тургъан бир тегерек тала.

Онгу, солу – бийик орман, къаялы...

Ол талада жашап болгъанды тау эл,

Тегереги болуп кийик уялы...

ОСБАР БЛА ОСМАКЪ

Была экиси да бир магъаналы сёзледиле.

Осбар – асыры асылсыз чам этиу, асылсыз сёлешу. Сырсызлыкъ. Адамны адамла къатында уялтыу. «Адамла аны оюнуна, чамына юйренип, ыразы болуп, кёллери кётюрюлюп, осбарыракъ чамына, накъырдасына да тёзюп тургъандыла». (Б. Т. «Гычы», «Заман», 21.08. 1996).

Осмакъ, осмакъла – биреуню къакъды-сокъду этип, жекирип, темирчилеп сёлешу; уллу сёлешу. Алай а къарачайлыла «осмакълап

сёлешди» деселе, аны кьатлап, тинтип, сынап сорду деген магъанада айтадыла. Семенланы Азретни бир назмусу анга шагъатды.

Нек аталгъанды мынга былай? – деп,

Билирге суйюп, осмакълап сордум.

Алай бла, «осмакъла» деген Къарачайда бла Малкъарда башхаракъ жюрюйдю.

КЪЫСХАЧА

Олий – элни дин башчысы. *Олий токъмакъ* – олийни низам таягъы.

Оракъчы союм – кюз, сабан орулуп, эрирей айтылгъанда этилиучю кьурманлыкъ.

Оран – тилек. «*Ёлгенни оранын этдиле*».

Орузлама – календарь.

Орустум – чубур къуйрукълу кьой.

Осуй – атауулну жагъы, ёкюлю; ёлгенни мюлкюн сабийлерине аманатха алгъан адам.

Отчагъыр – топ, пушка.

«О» - ну КЪОШАГЪЫ

ОЮНЛА

Бурун заманлада малкъар жамауатланы окъутуу-юйретиу университетлери оюнла болгъандыла. Сабий оюнладан башлап, абаданла ойнаучу оюнла, адет-тёре оюнла, той оюнла, ат оюнла, санау оюнла, жарау оюнла – жашау тиричиликни не тюрлю мадары бар эсе, ол жаны бла оюнла да болгъандыла. Бу «Сёзлюкде» биз аланы жаланда бир къауумун, бек сейирлерин, бизни акъылыбызгъа кёре, бек эрттегилерин кёргозте кетерге сюебиз.

АТ ОЮНЛА

Тау элдеде халкъ артыкъда кызынып къарагъан – *ат оюнла* болгъандыла, тюрлю-тюрлю чаришле, ат юсюнде гебсоркъалыкъ...

Атха минерге эр киши сабийни бек гитчелей юйретгендиле. Къулийланы Къайсын, сёз ючюн, атха алтыжыллыкълай минип башлагъанын айтады. «5-6 - жыллыгъымда кеси аллыма атны гёшден чыгъарып, анга жайракълай минип чапдырыучу эдим. Дагъыда бир-эки жылдан а мени эмилик атха окъуна миндирип башладыла. Мен ат жагъасындан алай къаты тутуучу эдим, жыгъылсам да, аны жалкъасындан иги да уууч алып, алай жыгъыллыкъ эдим. Кертисин айтсам а, кесими атдан жыгъылып билмейме. Аны ючюн болур эди, тенглерим манга «ат тери» деучю эдиле».

Алай бла атда жюрюю, аны юсюнде хунер кёргозтноу эр киши сабийни гиртчи, батыр, хунерли юйретиуню амалы болгъанды.

Таулу чаришледе ат оюнла былай эдиле:

Иер юсюнде ёретинлей барыу.

Ат чабып баргъанлай, иер юсюнде эки кьолуна шиш туруу.

Бир билегинде шиш туруу.

Атны быдыр туюбу бла ётпю, иер юсюне кьайты.
Аякълары бла ёзенгиге илинип, кьолларын бошлап чабыу.
Атда чабып баргъанлай, узалып, жерде ууакъ затны алыу.
Чабып баргъан атдан секирип туюшю.
Чабып баргъан атха, чабып жетип, секирип миниу.
Атда чабып баргъанлай, илишан атыу.
Уруп баргъан уллу суудан жайракъ ат бла ётпю.
Атны индекден секиртиу.

«СЮЙГЕН КЪЫЗЫНГ КЕЛДИ»

(Къошда жукъусурагъан жашны уятыучу оюн).

Сюрюуден арып келген жашла, кьойланы ыстауатха тыйып, къошда не кьыйырда уллу от этип, аны тегерегинде олтуруп, «кече кьысхартыу» оюнланы башлагъандыла. Жомакъ, жыр, элбер – эслерине не туюше да, аны оюннга салып, кьарангы узун кечени кьысхартхандыла. Алай эте олтургъанда, жашладан кьайсы эсе да, баям, бек арыгъаны, жукъусурап, теке кьалкыуу эте башлагъанын эслейдиле. Олсагъатдан анга кьадаладыла. Жана тургъан отдан кесеу алып, юсюне атадыла, башха чурумла этедиле. Ол «кылыкъладан» бек жазыксыныусузу «жашны аууна мыдых атыу» болгъанды! Мыдых атып: «Сюйген кызынг келди!» – деп, бирден кычыргъандыла.

Жукъусурагъан жаш, «уянып», нёгерлерин таякъ бла кьууады. Жашла, кьача, айтадыла:

– Сюйген кызынг келгенди!

– Келген эсе, кьайда?

Аман киеу нёгерле,

Нек айтмайсыз орайда?

Элде сизни сёгерле,

Нек кирмейсиз сарайгъа? –

деп, жаш кёлкълалды этеди. Нёгерлерин да, хорлатмай, киеулюкню сёгюп, аны шарайыпларын айтадыла.

– Баргъанбыз кызынны тилей,

Союмгъа бичакъ билей;

Ала уа бермедиле,

Сени тамам кёрмедиле,

Бири айтды – жукъучуду,

Бири айтды – дуркъучуду,

Хар олтургъан жеринде ол

Къаты жукълап кьалыучуду.

Туюбюне мажарыучуду...

Сюйген кызынг жилий эди,

Сени ишинг былай эди...

Аллай оюнну сёзлери хар къошда хар тюрлю болады. «Жукъучу» жашны кылыгына, энчи илишанларына кёре кьуралады. Къошда сёзге уста жашла болсала, аллай оюн-айтыш тангнга дери да барады.

КЮЗ ОЮН

Жашчыкыла, кызычыкыла, кяаум кяаум болуп, башларына, беллерине арпа кылыкыладан «тажла», «бел баула», «жасаула» этип, хар бири кеси кезиуюне кюз болуп ойнайдыла. «Кюз оюнну» сёзлерин хар ойнагъан кеси билгенича айтады.

Мен кюзме, кюзме,
Ишлегеннге мен тюзме,
Ишлемегеннге – ёксюзме.
Беш арбада кюфлерим,
Тёш табада юйлерим,
Туу сабанла – Арт камда,
Жау гыбытла – аркъамда!
Къулакъларым сарыды,
Къургъатханым тарыды;
Этеклерим ашлыкыла,
Жетеклерим – базыкыла,
Бир уланым – ындырда,
Бир уланым – кынгырда.
Анам оракъдан келе,
Атам арбасын жеге...

«КЪАТЫНЫНГ ЁЛЛЮКДЮ»

– Къатынынг ёллюкдю, къатынынг ёллюкдю.
– Ёллюк туююдю!
– Ёлсе уа не этерсе?
– Итлеге атарма.
– Сабийлеринге уа не этерсе?
– Сюрюуге кетсем, анам къарар, сюрюуден келсем, кесим къарарма.
– Шалбарынг жылтырса уа не этерсе?
– Териден шалбар этерме да, кьерме.
– Сирке, бит болса уа не этерсе?
– Къазаннга салырма да, къайнатырма,
Сиркелеге сипи къазыкъ ойнатырма!
– Да тери бишип къаллыкыды,
Да сипи жибип къаллыкыды.
– Ойда, ойда, Тейрини
Терисине кирейим.
Къатыным да, киши да
Ёлмесин деп тилейим...

«ЖИН ОЮН»

Сабийле кечегиде эски журтлада, оюлгъан хурулада, шиякылада ойнаучу оюн. Ол оюн сабийлени саклыкъларын ёсдюргенди, къоркъмазгъа юйретгенди.

– Андагъыла, мындагъыла, баудагъыла, дуудагъыла, чыгыгызы, къууугъуз! – дейди оюн башчы, ойнагъанланы арасында абаданырагъы.
– Жетигиз да, тутугъуз! Ашагъыз да, жутугъуз! – деп, ташадан бири

кычырып кычады.

– Сиз а иги бугьугъуз! – деп эсгертеди кыуугъан.

Жашчыкыла, кызычыкыла да, кими жин болуп, кими аны кыуууп, чабышадыла. Кырангыда не тюрлю тешик, ырбын, кыалкы тапсала да, ары киредиле.

– Кымылдагъан жокъмуду?

– Ий, ол андагы отмуду?

– Андагыла, мындагыла, баудагыла, дуудагыла... Ким чыгады? Ким кыуады?

– Не уа Кызыр, иши чыр! Бирле тенгли кыачалмагъан, жинни кыуууп, ау эшигин ачалмагъан...

«Жинле» кычырышып чыгадыла. «Жинле» бир ауудан айтадыла:

Кызыр эсе, Кызырны,

Ол топалбут хузумну,

Кыаура кибик, узунну,

Кесибизча, кыужурну,

Тутабыз да, тутабыз,

Жети кёкге учабыз....

Уу-дуу, кыа-кыа-а,

Уу-дуу, кыа-кыа-а...

КЫРДЫК ТОП

Сахтиян журунну ичине эски-бусху быстырла тыкылап, төп-төгөрек топ этип, тикгич бла не сур халы бла тигедиле. Неда эски кыалпакны жыйышдырып, төгөрек этип, тышындан кендир баула эшедиле. Аны бла шёндю футбол ойнагъанча ойнагъандыла. «Кырдык топ» деп кыргышда ойналганы себепли аталганды.

КЕЧЕГИ ТОП

Терек (агыч) топлукыну (кыууну) сууда кыайнатып, ауана жерде иги кыурутхандыла. Ол бек кыаты, тутумлу болады. Ойнагъанда, аны таяк бла не бек «тюрге» тюшсе да, ол чачылмайды. Чыдамлы да, секиргич да болады.

Бир-бирде аны, кыабындырыгъа амал этер ючюн, таш бла да тюедиле. Топ кыабынса, жилтиреп, кечегиде кыайсы жанына учса да, кёрюнюп турганды. Аны гулоч таякыла бла урушуп, учуруп ойнагъандыла. Бир-бирде ол оюннга «боккабар» деп да айтхандыла.

БЕК-КЫАРЫУ ТОП

Бек-кыарыу топну да кийиз журунладан, эски-бусхусудан этгендиле. Ол оюнну ойнар ючюн, бек аздан төртеулен болургыа керекди. Экеу-экеу бёлюнедиле. Бири «ат», бири «атлы» боладыла. «Атлыла» топну бир бирге агып, тутуп, жерге тюшюрмей барыргыа керекдиле. Бирси «атлыла» уа аны тюшюртюрден аямайдыла. Топну жерге тюшюрген кыгтыргъан этеди. «Бек-кыарыу топ» деп да андан аталганды – бегирекда «ат» болгъан жаш бек кыарыулу болургыа тийишлиди.

«КЪЫЗ САЙЛАУ»

Абаданыракъ сабийле – къызла бир бёлек, жашла бир бёлек болуп, бетме-бет тохтайдыла. Хар бёлек кесини гюренин (къаласын) ызлайды. Ол аны элиди. Тюзлюкчюле айырадыла – бир жаш, бир къыз.

Къызла башлайдыла.

– Айтерек, Кюнтерек,
Сизге бизден не керек?

Жашчыкъ, бармагъын ойнатып, къызланы санап ётеди: Ока, Кока, Таппи, Чаппи, Жулдуз...

–Бизге сизден Жулдуз керек!

(Жулдуз, уятлы бола, бир жанына чыгып сюеледи).

Жашчыкъла айтадыла.

–Айтерек, Кюнтерек,
Сизге бизден не керек?

Къызчыкъ, жашланы санайды: Солтан, Сопан, Соллоу, Тукъум...

–Бизге сизден Сопан керек.

(Сопан, башын ёрге тутуп, бир жанына чыгъады. Эки бёлек эки жанындан айтышадыла).

Къызла:

– Айтерек, Кюнтерек,
Сизге бизден не керек?
– Сопанга къатын керек!

– Керек эсе, алыгъыз!

Жулдузну атасына

Жюз гебенлик чалыгъыз!

(Жашчыкъла, шырхы туруп, «чалгъы чаладыла». Чалып бошاپ, жаш бёлек Жулдузгъа чабады, аны «къачырыгъа» кюрешедиле. Къызла бермезден, жашла къоймаздан, жагъалашадыла. Ахырында, жашла «хорлап», Жулдузну кеси гюренлерине элтедиле).

–Айтханыбызнымы этесе,
Къараташ жарданмы кетесе?

–Къараташ жардан кетип не этеме,

Айтханыгъызны этеме.

– Чопан – сени, сен – бизни,

Байлайбыз экигизни!

(Къызчыкъла, чабышып, Жулдузну башына ау атып, «келин» этедиле. Жашла, аны «къачырып», гюренни мюйюшонде сюейдиле. Сопанны аны къатына тартханларында, ол унамай тохтайды).

– Байланмайма, бармайма,

Мен Жулдузну алмайма.

– Айтханыбызнымы этесе,

Къая ыраннгамы кетесе?

– Айтханыгъызны да этемзе,

Къая ыраннга да кетемзе.

– Зинданнга атайыкъ...

– Тау артына элтип сатайыкъ.

(Эки бёлек да оноу-сагъыш боладыла. Зинданнга атмазгъа, Тау

артына элтип да сатмазгъа, багъанагъа байларгъа келишедиле. Сопанны, тутуп, багъанагъа байлайдыла. «Келин» аны къатына келеди).

– Багъанагъа басхыч этерме,
Сопанны биргеме алып кетерме.
Аны орунуна сизни тагъарма,
Тагъарма да, жармалыкъда сатарма.

(Жашла къайгъылы боладыла. Къызла, Жулдузгъа нёгер болуп, Сопанны багъанадан ычхындырадыла. Сопан арлакъ барып олтурады. Жашла аны тегерегине жыйыладыла).

Къызла:

– Ой, не дейди жесир бизге,
Ыразы болдуму хатерибизге?

Жашла.

– Ыразыды!

– Ыразы эсе, тепсесин!

(Сопан, секирип туруп, аякъ бюгеди)

– Энди Жулдуз бизге не дер?

– Жулдуз тепсей билмейди,

Ойнамайды, кюлмейди.

– Къайын ананг келеди,

Къач, бусагъат кёреди.

(Жулдуз, къачып, къызланы къалкъаларына бугъады. «Къайын анасы» аны кёрмеген кирик этип озады).

– Келин болгъан алайды!

– Энди жырласакъ да жарайды.

– Окъа жыргъа устады...

– Соллоу жырласын, мен – артда

(Соллоу жырлайды)

Жюрюгюз, аланла, барайыкъ

Уллу тюзде улан тойгъа къараргъа.

Улан тойгъа къарай кетсек, ёсербиз,

Биз да алай, ат чаришле этербиз.

Эй, Уллу Тюзде улан туугъан той барды,

Къурманлыкъгъа асыралгъан къой барды!

Къойну эти къой къазанда бишгинчи,

Ауузумда ал тишлерим тюшгюнчю,

Мен да тойда жырла айта турурма,

Уллу Тюзде ат чаришле къурурма.

Жашла.

– Къызла, кезиу сизниди!

– Угъай, киеу жырласын!

– Сопан жырлай билмейди.

– Алай эсе чалы эшсин,

Жулдузну алсын да, юйюне кетсин.

(Сопан, эки нёгери бла барып, Жулдузну къолунадн тутуп, элтип тебирейди).

Къызла. – Къайда къалын багъасы?

Жашла.

– Аны кялын багъасы –
 Къая ыранда акъ къаласы,
 Къурманлыгъы – доммайды,
 Къапталлыгъы – къауракъды,
 Гестентиде малы бар,
 Батыр боллукъ къаны бар...
 (Жашчыкъла, кыыстау, орайда айтып башлайдыла).

«АГЪАЧ АТ»

Кёп тюрлю тау оюнланы арасында «Агъач ат» деген оюн да барды. *Агъач атла* ишлеген устала болгъандыла. Ол оюнну ойнаргъа юйретиучюле да.

Агъач ат былай ишленеди. Эки узун арапны тюз орталарында адам аякъларын салып жюрюрча, бирер бутакъларын кысха, сыйдам жонуп къоядыла. Бутакъны жерден бийиклиги ат жерни ёзенгилери бла тенгдиле. Бийик арапланы баш кыйырларындан тутуп, терк да, уста да жюрюрча, ёнчеленип кесиледиле.

Ойнарыкъ жаш анга минип сюеледи. Аны тюбю бла ётерик атлыны бёркюню башына кыыз ууакъ керек салады.

Атны чапдырып келгенлей, агъач атдагъы бутакъладан аякъларын айырып, ёрге жыйырылады, атлы ётеди. Экинчи кере да алай. Ючюнчюде агъач атдагъы ийилип, тишлери бла атлыны бёркюню башына бегитилген саугъаны алалса, хорлайды, алалмаса – атлы хорлайды.

АТ ЁШЮН ТУТУУ ОЮН

Къаты къамичилеп, атланы кючлерин сынадыла. Талай жаш, кесине базгъан базгъаны, этеклерин жанларына буруп, инбашларын тирейдиле атланы ёшюнлерине. Къайсы эсе да, жаяуладан бири ат ойнатханны жюгенинден тутханында, алай этерге жараматгъынын тюзлюкчю эсгертеди. Алай этгенни ат ёшюнчюню башына къамичи бла ургъандан башхалыгъы жокъду. Ат оюн этерге, адетдеча, быллай жерледе къонакъ атлылагъа бериледи эркинлик. Жаяула уа – къонакъбай элни жашлары. Ала элни къачын, сыйын жакъларгъа керекдиле, къонакълагъа хорлатмай. Атлыла да хорлатып кетерге суймейдиле. Олду оюнну жаны.

КЪОЗУТУУ ОЮНЛА

***

Факъыра бакъгъыч,
 Тирмен къакъгъыч,
 Тегене кыргъыч,
 Тери жыргъыч,
 Айран ургъуч,
 Айланып тургъуч...

***

Ой, Сюлемен, Сюлемен,
Сютде бичакъ билеген,
Ханны кызын тилеген,
Тилесенг да, бермем,
Ит кибик да кёрмем.
Не ючюн, не ючюн десенг,
Тюшге дери жатаса,
Жел илишан атаса...

УЗУН КЪАНГАНЫ БАЗМАН ЭТИП,
ЭКИ САБИЙ ЭКИ ЖАНЫНА ОЛТУРУП,
ЧОНГКЪАЙТЫП ОЙНАУЧУ ОЮН

***

Ары ауа, бери ауа,
Ауа баргъан ийнек сауа.
Саугъан сютюнг тегюлсюн,
Чонгкыйгъанынг белюнсюн.

***

Ары ау, бери ау,
Ауалмасанг, айыу сау!
Айыу сау!
Сауалмасанг, сыртдан ау,
Сыртдан ау.

«ЧОНГ ТЕРЕК»

Чонг, чонг, чонг терек,
Чонг терекни бутагъы,
Уллу бийни бичагъы,
Бекден-бекден билейме,
Бекден къазыкъ тилейме.
Къазыгъыма не керек?
Къуш керек!
Къушну уруп учурдум,
Къазыгъыма кычырдым.

КЪУУУКЪ СЫЗГЪЫРТЫП ОЙНАУ

Ашда неда тойда мал союлгъанда, аны къуугъун жашчыкълагъа бере эдиле. Ала къууукъну кепдюрюп, бир бирге сызгъыртып ойнагъандыла. Къууукъ бла ала гитче спектакльчикле да къурагъандыла. Жашчыкъладан бири элде сабийлеге аман болуучу, кьоркьутуучу кьартланы, асламында эфендилени, бири болуп, аныча, башына «сарх» кысып, кьолуна таякъ алып, орамны ёрге не энишге тебиренди. Бирси жашчыкъла, къууукъланы кепдюрюп, аны ызындан сюргендиле. Жууукъ бара да, къууукъну «эфендини» артына тутуп, сызгъыртып,

бедишлик этгендиле. «Эфенди», артха айланып, жашчыкъланы таягы бла кьюугъанды.

Жашчыкъла мукъут болуп къачхандыла, букъгъандыла. Алай дагыда «эфенди» жолгъа жарашханлай, ызындан болгъандыла.

П

«П» деген – пил, пил деген – пелиуан, пелиуан деген – пай, пай, пай!

ПАЙ

Ашыкъ не башха оюн ойнагъанда, кыгътхан алычу ёч.

«Ашыкъ ойнай тебирегенлеринде, пайгъа салыргъа Ибрагимни ашыкълары болмагъанды; тилегенинде, хыликкя этип, кюлюп къойгъан болмаса, киши ашыкъ берирге унамагъанды». (А.Х. «Къара кюбюр»).

Бусагъатда, сёз ючюн, бир тюплю иш къурагъан фирмагъа, ахча къошуп, аны ырысхысына къошнёгер болсанг, артда аны файдасындан юлюшонгю алып тураса. Ол сени кёпчюлюк ырысхыгъа къошхан юлюшонг ючюн алгъан *пайыгды*.

ПУЛГУРА

Мал, адам да кыйналып кирген къая ыранлада битген узун сабакълы ханс. Аны къаурасындан ишленген сыбызгы, кьонгуро тауушлу болуп, ариу согдады. Къаураны баш къусхан кесеги тюше уа, ол аяз ургъан кезиуде кеси аллына окъуна зынгырдап согъуп турады. Ахшы сыбызгычы пулгура къаурадан сыбызгы ишлеп, къой тартыуну тартса, къойла, макъырышып, сыбызгы тартыуну тегерегине жыйылуучулары Малкъарны нарт таурухларында айтылады.

Адам суугъа кетип ёлсе, аны ёлюсюн табар ючюн согулгъан сырыйна тартыугъа да «Пулгура» деп аталгъанды. Бир къауум адам, алларында да сырыйначы сырыйна сокъгъанлай, сууну жагъасы бла энишге-ёрге барадыла. Бирсиле къармакъла бла сууну тюбюн, таш араларын къармайдыла.

Уллу Малкъарда бир белгили адам ёлюп, Къарачайдан анга дууагъа келип боладыла. Ёлгенни асырагъанлы юч кюн озду, дууасы тохтады. Къарачайлыла бла малкъарлыланы арасында, хар замандача, бир бирни чамгъа алыу башланды. Эрише кетгенде, къарачайлы былай сорады:

–Эй, тюкчабыр малкъарлыла, айтчыгъыз алай эсе, сизде аллай сыбызгычы бармыды, сыбызгы согъуп, суу элтген адамны табарча?

– Барды! – дегендиле малкъарлыла.

– Алай эсе, бир гугурук кесейик да, аны башын жерге терен басдырайыкъ. Биз билмеген, кёрмеген жерде этсинле аны. Биз а, сыбызгы согъуп, аны излейик. Жерге терен басдырылгъан хораз башны биз тапсакъ, анга сиз жаназы этерге, сиз тапагъыз а – биз!

Ахшы деп, эки жанындан да сыбызгычыла чыгып, белгисиз жерде басдырылгъан хораз башны излейдиле. Излеу бир ненча кюн

барады. Ахырында хораз башны кьарачайлы табады. Малкьарлыла хораз башха жаназы этерге тюшедиле. Алай ол иш андан артха ёмюрледе Кьарачайда *«Тюкчабыр малкьарлыла гугурук башха жаназы этгенлей»* деп, айтылып кьаллыкь эди да, баш-аякь салып, ёчно жулмай болмайды.

–Жаназыны сыйгьа алышайкь, – дейдиле хорлатхан малкьарлыла.

–Алай кьалай, эй-а? – деп, кьадыргьа женгил минип кьалыучу кьарачайлыла сагьядыла.

–Сыбызгычыны намысына кьурманлыкь этейик, кесине да кьарасауут ат жери бла ат берейик, аны бла хораз баш унутулсун.

Кьарачайлыла, анга келишип, юч кюн кьурманлыкьда олтургьан хапарлары барды...

ПУЛГУ

Тирменде тирменликни тарта туруп, унну гулланы төгерек-кьыйыр мюйюшлерине акьгьан букьусу, ууагы.

Кечесинде тюшеди кьырмакь,

Тирмендеги пулгу кибик, акь. (У.О. «Кюз»).

КЬЫСХАЧА

Педагы – тауусулгьан сабан агьачны жамауу.

Покун – жугьутур улакь.

Пысыл – ийнени кёзюнде кьалгьан халы кьыйырчыкь. «Пысыл ашама да, кюл аша» деп, ийнени кюлге сугьуп болгьандыла.

Р

*«Р» деген – рух, рух деген – ниет,
ниет деген – ключ.*

РУХ

Адамны ич ниети, сыры, адамлыкь кьолайы. Аллахдан келген нюр юлюшю. Тюрк тиллеге араб тилден кирип жайылгьан бу сёз орус тилде «дух» деген дуня магьанасы болгьан ангыламны кьурагьанды. Адам, ашап, ишлеп тургьандан тышында, адамлыгы, жүрек жарсыулары, кьууанчлары бла байламлы не тюрлю сезимле сезе эсе да, ала бары аны рух байлыгыдыла – ниети, жыры, тепсеую, суймеклиги...

«Сохтала... туруп, юлерин, аталарын, аналарын, ишлерин кьоюп, Аны (Исса файгьамбарны) ызындан баргьан эдиле. Аны чакьырыуу Аллахдан болгьанын ала кеси жашауларындан сынагьан эдиле. Ала аны артдан-артха бекден-бек ангылап бара эдиле. Ала (сохтала), анга ышанып, битеу жашау кюнлерин Анга багьышлагьан эдиле. Ол а алагьа кесини Сыйлы Рухун – Сыйлы нюрюн берген эди» (Инжил).

КЬЫСХАЧА

Раптана (араб. – Раббана) – устад, кесини хунерин, сынауун жаш адамлагьа юйретген устад. Аллахны атларындан бири.

Рахбар – алдабар, жол башчы, оноучу.

Рахим – Аллахны кечими, халаллыгы.

Рахму – жандауурлук, кечимлик.

Руника – ташда, агъачда, къаялада бурундан жазылып къалып табылган жазыула.

С

«С» деген – санат, санат деген – сыр, сыр деген – халкъны кёлю.

САБА

Таякъ, жүн тюйген таякъ; тиширыула кийизлик жүнню хазырлагъанда, жүнню жеген юсюне тебе этедиле да, эки къолларына эки саба алып туюдиле... Жыя бла чакъкъан этедиле, саба бла туюген этедиле. Сёз «саба» деген этимден къуралгъанды. «Саба» десе – «тюй» деген болады, алай саба тую дегенден эсе шугут эшитиледи.

«Саба» деген этим сабалаучу таякъны аты да болуп къалгъанды.

«САБАН АЯКЪ»

Элде мюлкю айныган, берекети болган юйде бурун заманладан бери да тёлөден-тёлөгө ёте келген уллу агъач аякъ сакъланганды. Ол «Сабан аякъ» болганды. Сабаннга чыкыгъанда, урлукъну ол аякъгъа къуюп элтгендиле; аны юсюнден алып сепгендиле. Ол иш «Сабан аякъ» сабан Тейрини аягыды деген ийнаныу бла байламлы эди.

Аякъны аны турган юйюнден алайлай алыргъа жарамгъанды. Аны иесине юйюрге ненча жан бар эсе, урлукъдан анча бюртюк санап берирге тийишли эди.

Сабан аякъны юсюнден быллай таурух да барды. Бир чакъда «Сабан аякъ» тас болганды деген хапар чыгъа эди. Сора эл, къазауат этип, акъылбалыкъ бола келген жашчыкъланы тебиретип, аны излерге жибергендиле. Аланы, сабан аякъны тапхынчы, элге къайтыргъа эркинликлери болмагъанды. Не узакълагъа барыргъа тюшсе да. Сора барган эллеринде да аланы, аякъ бирси элдеди деп, андан ары ашырып болгандыла.

Алай бла жашчыкъла, хар барган жерлеринде бир затла кёре, эшите, ангылай, сабан аякъны тапхынчы, акъылбалыкъ болуп къаладыла. Андан сора алагъа сабан аякъ табылгъанды деген хапар келеди. Ала эллерине къайтыргъа эркин боладыла.

«САБАН БИЙЧЕ»

Огъары Бахсанда, сабан негерле жыйылып, «Сабан бийче» айыргъан тёре болганды. Элде намысы жүрюген юйюнден алыкъа эрге бармаган бир къызны сайлап, аны «Сабан бийчеге» тийишли кёредиле. Андан сора, къызны кесине да билдирмей, аны намысына сый жыйып башлайдыла: кюмюш керекле, жасаула, къуршакъла, дарий-ёзге къумачла. Ызы бла тойгъа, оюннга уста жашладан бирин

«текеге» айырадыла. Ол, тонун чюйре айландырып, башына мюйюзлю кийиз бёркюн, бутларына салам ышымла кийип, аланы да салам баула бла кысып, хазыр болады. Бир кьолунда – сый кьапчыгы, бирси кьолунда – кийиз кьамичиси. Сора сабанчы жыйын, аллында да «теке» бла, сабан байракъ алып, башха адетлени да эте, «Сабан бийчени» юйюне атланады. Жолда «Сабан бийчени» сыйына «сугьанакълыкъ» этгенле кёп боладыла. Алай «теке» аланы кийиз кьамичи бла кьуууп, «букьуларын бардырады».

«Сабан бийчени» юйюню да бу кезиуге хапары болады. Жыйыннга тюберге хазырланады. «Сабан бийчени» кьурманлыгындан сора сабаннга чыгьаргьа эркиндиле.

«САБАН ЁГЮЗ»

Сабаннга чыгыу кьууумла башланганда, сабан ёгюзле да белгилендиле. Кьаллай ёгюз болса да деп, биринчи баразагьа хар ёгюзню да салып кьоймагьандыла. Баразагьа юйреннген, былтыргьы сабанындан иги тирлик чыкьгьан ёгюзню энчи кёргендиле. Бир-бир элде, аллай ёгюзлени ортакъ этип, алагьа эл саулай кьарагьанды. Сабаннга чыгьар кюн аланы иги тойдургьандыла, саламдан таж этип, мюйюзлерине тюрлю-тюрлю быстырла тагып, юслерин жасагьандыла. Ол формалы ырымла сабаннга кёз тиймей, ол иги битер ючюн, анга кьара кючле хата этмез ючюн этилгендиле.

САГЮНЖЮ

Юй харекет. Асламысында чепкенден этилген жатар жер, кийим. Бирде – таулу юйюню юй хапчугу. «Юй иелери... мискин сагюнжю хапчукларын хуна мюйюшге жыйып, юслерине улуу тери жууургьанны жапдыла» (Б.Х. «Харам тала»).

САДАФ

Тюйме. Сюекден не тенгиз чокьуракьдан ишленнген сыйлы тюйме. «Садаф тюймели габарасын желпегей кийип чыкьды». Кьол устала аллай тюймелени агьачдан, мермер ташладан этип да болгьандыла.

САЙНАТ

Жаш кырдыкны улуу жауундан сора жерге жапырылгьаны, аны кибик, ырхы барып, биченликни таланнганы – сайнат олду. Кырдыкны адам, мал малтаса да, жауун жапырса да – аны сайнат этген болады. Ашлыкъ сабаннга малла кирип, халек этселе да. «Кёмюк кибик кырдык сайнат болгьанды, тутушханла тин-териге кьалгьандыла». (Т.Д. «Апсатыны кьонагьы»).

САЛАКЪАЙ

Ишсиз-кючсюз бошуна кьаукьалакъ этип, сандырап айланнган адам; кюноздур, айланжук. Ч/З диалектде сёлешгенле *Зеуан-зеукьан* деп да айтадыла. Аллай адамла акьыл юйретирге, оноу этерге ёч болуучудула. Ишлей тургьан адамны кьатына келселе, кьоллары

жукъгъа тиймез, тиллери уа «къурмач къууруп», этиле тургъан иште шарайып табаргъа кюреширле.

«САЛАМ КИШИ»

Арпа саламдан, болмаса туууз, заба да салып, адам не жаныуар сифатлы ушхула этедиле. Ол ашлыкъ битимлени толу битерлерине, иги тирлик берирлерине себеп болады деп ийнангандыла. Ётмекни руху.

САЛАМЛА

Бурун заманлада салам таулуну жашауунда уллу магъананы тутханды. Ол анга къошлада, уучулукъ къонушларында, тап, юй жашауунда окъуна тёшек-жастыкъ болгъанды. Чабырын, чарыгъын да салам салып кийгенди. Анга кёре, саламны «заба салам», «туууз салам», «къара салам» деп айыргъандыла.

Заба салам – бийик тау жерледе ёсген чапыракъгъа тартаракъ, узун ёзекли, тутумлу, жумушакъ салам. Къуругъандан сора сап-сары болуп къалады.

Чабыр саламланы арасында жукълусу, базыгъы заба саламды. Узун ёсюп, терк саргъалады. Саргъалгъан халында къуруп, морт болуп къалмай, дайым къайиш тартханлай турады. Заба салам жауунда, сууда суу болса да, аны къурутуп, чачып, жангыдан салса, тюрленмей, алгъынча, жарап турады. *«Заба саламны мидели – туууздан жылы»* деп, андан айтадыла.

Туууз салам – кюнлюм сыртлада мюшкери, чум котурла къатыш ёседи. Иничке сабакълы, бууунсуз, къалын ёсген кырдыкды. Бишгенде, ол да, заба саламча, сап-сары болуп къалады. Котурла тюрбюне тёшелип, не заманда жыртсанг да, юзюлмеген, ууалмагъан жумушакъ саламды. Мидели кёпге чыдайды, жылы болады.

«Жау къонакъланы жоллары бош деп кьойсакъ,

От салырла тау башлада тууузгъа. (Алан жырладан).

Къара салам неда бурду. Кюнлюмледе, бийик жерледе котурла къатыш ёсюучю, къыш да кёклей тургъан, ууалмагъан ууакъ чёплю саламды. Гелеу неда гелеу киби, бууунсуз кырдыкладан этедиле. Суулукъгъа, къургъакъгъа да бир киби тёзюмсюздю. Башха саламла табылмагъанда этедиле да, артыкъ сыйлы тюрюлюдю. «Сёзю да, бурду саламлай, тутумсуз болуучу эди».

САЛАХ САЛЫУ

Элде адам ёлгенини юсюнден къычырып билдириу; минарагъа не бир бийигирек жерге чыгып, ким ёлгенин айтыу. Элде къодучу не муэдзин бар эсе, асламында ол къычырады. Салах салгъанда, жалан ёлгенин айтып кьоймай, не этерге керегин, къайры билдирирге тийишлисин, къабырчыланы, маулютню юсюнден да айтадыла.

САЛМА ЖОЛЛА

Тёшледе, жаргелледе ууакъ аякълы малла жюрюп этген жолла; бир бирлерин кесип ёте, юзюле, ёр сюрен, эниш сюрен барадыла. «Нарт

кылада»: «Тынгылашып келедиле салмада», – деп, поэт таудан тыюшоп келген атлы аскерни алай суратлайды.

Адабият тилде *салма жолла* асламысында метафора, тенгleshдириу халда журюйдю. Адамны кьадар жолуну кеп тюрлю болгъанын суратлагъан белгиди. Тюзюнлей барып да турмай, юзюлюп да кьалмай, кеп тюрлю кыланчлана, салма жолла адамны кьол аязында ызлыкъланы эге саладыла. Семенланы Исмаил «Акътамакъ» деген ийнар жырында да сагъынады салмаланы.

Салма жолланы барайкъ, ариу,
Къысха жетербиз Бахсаннга.
Эй! Мени сартын, айып этмейме,
Бу суймекликден шашханнга.

САМЫР

Къарачай-малкъар мифледе айны сакълагъан къанатлы ит. Айтхылыкъ кьош итге – сарыкъулакъ, бештырнакъ бахсан парийге да айтхандыла *самыр* деп. Къарыулу, бёрюкес ит. «*Биз этлени марап, бир мазаллы самыр ит да жатма тубюнден бизни марап туруп, кымылдагъаныбызлай, жетип, Хажии-Даутну бухчагъындан тутуду*». (Б. М. «Элчилерим», 73).

Самыр итлени сыфатлары адамны ич дуниясын ачыкълагъанда да бек жарайдыла. Юлгюге Семенланы Азретни назмусун айтыргъа боллукъду.

*Талайдыла эки самыр
Бир бирлерин.
Кюрешелле, айыралмай,
Иелери. («Бёрю бла самырла»).*

САНАТ, САНАГЪАТ

Халкъны ниет кьолайын, маданият кьулталыгъын кьурагъан хунер. Искусство. Сёз ючюн, таулу тиширыулары 1914 жылда Парижде болгъан халкъ хунерликни битеудуния кёрмючюне салынган кийизлери халкъ санатны алаMAT юлгюсюдюле. Неда жырла, тепсеуле... Агъачха тужур салыу, таш тишеу, юй адырла, башха суратла ишлеу – ала бары да халкъны хунерлигин бирикдирген санат кьолайдыла.

«Агъачдан тюйме тюйген» деп болгъандыла, агъачдан сейир затла ишлеген усталагъа. «Шонтукъ, кесини сабындан сынжыр да чыгъарып, жёге тюпден ишлеген аякъ юйде мен жетгенде да туруучу эди...» («Ташыуул»).

САНАУ

Халкъыбызны, бусагъатдача, кеп тюрлю окъутуу юйлери болмагъан заманда, аллай мектеплени гитчеден уллугъа дери деменгили сабий фольклор – тюрлю-тюрлю юйретюу насыятла, элберле, жангылтмала, теркайтмала, сезим ёсдюрген оюнла болгъандыла. Аланы арасында

санаула да уллу жер алгъандыла. Санаула арифметикадан, тап, математикадан окъуна юйретиунно аламат зауукълу бардыргъандыла. Бир ненча юлгю.

- Бир
- Бир Аллах.
- Эки
- Адамны эки кёзю.
- Юч?
- Юч къыз болмай, къобуз согъулуп, той этилмез.
- Тёрт?
- Тёртгюллемай, ат чапмаз.
- Беш?
- Беш бармакъгъа тюшген къутулмаз.
- Алты?
- Алты къош бла сабан сюрген ач къалмаз.
- Жети?
- Жетегейле жети айланмай, танг атмаз.
- Сегиз?
- Семиз атха миннген арымаз.
- Тогъуз?
- Тогъуз атаны билген тенгизледен да ётер.
- Он?
- Жонулмай, сап бегимез, сорулмай, иш этилмез; он черекден ётгюнчю, атны лоху да билимез. Он жылында чалгъы тутмагъан отуз жылында юй ишлемез.

Кёргенибизча, хар сан сабийни бир затха эс этдиреди, жашауунда болургъа боллукъ бир магъаналы затны эсинде къалдырады.

Халкъ чыгъармачылыкъда санаулары андан да сейирлери аз туююдюле.

САНДЫКЪ

Кюбюр. Сандыкъны къангадан, темир, багъыр къанжалладан да ишлеп болгъандыла. Таулу тиширыула жан харекетлерин асырагъан орун. Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы аллай асыраулукъню юлгюсю болгъанды.

«Кюбюр» – ичиндегин тыя, асырай билгенни белгиси да болады.

Андан сора да бурун заманлада сандыкъ деп ёлюкню асырагъан гуллагъа да айтхандыла.

«Эки къарындашха да эки сандыкъ этдирди. Ёлюклени жуууп, сандыкълагъа салып, юслерине къач-къач къаламтир, рейхан атдыла. Ариу ийис этген суулары себин, хазырладыла». (Ч.Б. «Къобан башлада»).

САНДЫРАКЪ

Халкъыбызны чам, оюн, масхара жырлары айтып-айтмазча кёпдюле, сейирдиле, сёз усталыкъны бийиклигидиле. «Сандыракъ» жырла аланы бек эрттегили къауумудула. Голлу эришиуледе, элни жарыкъ байрамларында «Сандыракъ» айтылмай хазна къалмагъанды.

Аууздан-ауузгъа, төлюден-төлюге ёте келген белгили сандыракъла да болгъандыла, алай а сандыракъ хар заманда олсагъатдан туугъан, экспромт бла айтылгъан жыр болгъанды. Анда тукъумну, эр кишини, тишируну шарайыпларын кюлкюге алгъандыла, сёкгендиле, уялтхандыла. «Юйюнге сандыракъ айтылсын!» деген андан чыкыгъанды.

Юлгюге эки сандыракъ жырны келтирейик.

I

Ой, сандыракъ, сандыракъ,
Сандыракъны сатайыкъ,
Жаргъа, суугъа жатайыкъ,
Ойнап, кюлюп, къатайыкъ.
Аман болсун атыгъыз,
Айры болсун чатыгъыз,
Тёшден кетсин атыгъыз.
Алабашны улагъы уа,
Бабуш кызыны къулагъы уа
Къызыл отлай къызарсын,
Болжал жылы узарсын.
Чегетлеге къонмагъыз а,
Къонсагъыз да онгмагъыз а,
Салатны да жармасын
Уялмайын къармасын.
Уллу тойгъа бармасын,
Жюрегими жармасын.
Эй, сандыракъ, сандыракъ,
Аттуланы, сандырап,
Ожагъындан сийигиз,
Къазыкъ бла туююгюз,
Салам башлы юйюгюз,
Тютюн этмей куююгюз,
Челек тутмаз чуююгюз,
Женгил чыгъар чийигиз!
Кёп жукълагъан къаргъалсын а,
Сандыракълай саргъалсын а,
Аттулагъа аман айтхан
Кесеу башлай къаралсын...

II

Эй, сандыракъ, сандыракъ,
Сандыракъгъа – балдыракъ.
Гыбытынгы юйрейим,
Ичингдегин билейим.
Иллиу-иллиу, сандыракъ,
Иллиу-иллиу, сандыракъ,
Сандыракъны Сахайы,
Чочуланы Махайы,

Чыккыланы Хапайы,
 Бешбашланы Наныуу,
 Шалбарынгы ауу жокъ,
 Чабырынгы бауу жокъ.
 Иллиу-иллиу, сандыракъ,
 Иллиу-иллиу, сандыракъ.
 Сандыракъ чыкыгъанлы ыйыкъды,
 Махайны эрини кыйыкъды,
 Сахайны буруну жырыкъды,
 Бешбашланы Наныуну
 Эки буту кзурукъду.
 Чочуланы арбазгъа
 Амал жокъду бармазгъа:
 Бозалары ичилмей,
 Эшеклери бичилмей,
 Эй, иллиу-иллиу, сандыракъ,
 Иллиу-иллиу, сандыракъ.
 Юйюдюле Сахайны
 Къойдан жубу къашлары.
 Къатынсызлай къалсынла
 Аны кёсе жашлары.
 Сахай кыйры кетгенди?
 Жармалыкъгъа ётгенди.
 Къамачыгъын таплагъа,
 Чоюн какны сакъларгъа.
 Чоюндан как жетмесе,
 Сен, насыпсыз, нетерсе?
 Чабырынгы ашарса,
 Чалы къошда жашарса...

САПАЛ

Сапал – эр киши кёнчекни бутлукъ тюплерине салыныучу бау, балакъ тутхуч. Чабыр, чарыкъ кийгенде, кёнчекни бухчагъы ёрге сыпдырылып кетмез ююн, таулу кёнчекни бутлукъларына *сапал* салыучу эдиле. Эрге барлыкъ кызгъа шарайып салырдан болсала: «*Сапал сала билмеген, тюйме чалыу иймеген*» деп, *къолсузлугъун* сёкгендиле. Жашауну ырысхы къолайы эркинге айланнгандан сора, таулу эр кишиле да чабырны, чарыкъны чурукъгъа алышындыргъанда, сапаллы кёнчекле неда кёнчеклеге сапал салыу къалгъанды, анга кёре, сапал да унутулгъанды.

САПЫН

Таулу халкъны жашау тиричилигинде сапын эркинлик бусагъатдача болмагъан эсе да, ол сапынсыз жашамагъанды. Бек бурун заманлада окъуна таулу тиширыула кеслери этген сапын бла юйюрлерин жалчытып, тазалыкъны сакълап болгъандыла.

Сора ала сапынны къалай этгендиле?

Иги кесек лыбыта кяура кюйдюрюп, аны кюлюн бир орундан башха орунга салам гадура (элек) бла сюзгендиле. Аны силтисинден айырып, таза худуруна жау кьошуп, кьайнатхандыла. Ийисли суусун, мор кёмюкю бола, боркъ-боркъ этген кёзлери бузула, кьайнай, кьалындан-кьалыннга айлана эди. Юйде аны ийисине тёзген тынч болмагъанды – сапын кьайнатхан кьатын бурунун, ауузун терк-терк жапханды; сапынлыкь бишгинчи, арбаз бла юйню ортасында ары бла бери терк-терк жортханды – хауа солургъа. Сапын этиуню барыуун Чотчаланы Борис «Кьобан башлада» деген, жарсыугъа, басмаланмай кьалгъан этнография романында бир да алаамат суратлагъан эди.

«Шерифат кяура кюлюню тюпсюз чоюнда салам бла башха чоюннга сюзюп, *силтисинден* айырып, анга ич жау кьатышдырды. Энди суу бла жау кьатыш кьайнайдыла ташладан кьуралгъан тыпырда. Ийисли, суусун, мор кёмюкю хукур, кьалындан кьалын болады тауушлу, болкъ-болкъ кёзлери бузула. Шерифат мангылайындан тутады, ийисден тёзалмай. Энди бишди деген заманда, тышына чыгып, хауа солуп кьайтды да, жети сай чёмючню кьалын какдан толтуруп-толтуруп, суутургъа, кьатдырыгъа чорбатха тизди».

Экинчи кюннге кьара сапынла хазыр болургъа керек эдиле.

САРАСАН

Малны бек семизи, этлиси, санлысы. «Байлыгъынгы санарса – сарасан малгъа кьарасанг» дейдиле. «Аман токьлу да Мухамматны кьолунда терк айнып, кюзге *сарасан* болуп кьалыучу эди». (К.Х. «Темирбек»).

Жан дарманнга жюрютюлген

Турналаны татыранын,

Кёргюнчюге кёргюзтюлген

Кийиклени сарасанын. (С. Аз.)

САРЫ ЖАУДА БИШИРИЛГЕН КЬОЗУ ЭТ

Бек сыйлы кьонакьлагъа этилиучу аш, багъалы кьонакьлыкь.

Юч-тёрт айлыкь кьозуну союп, уча этип, аны саулай сары жаугъа салып бишгеклендиредиле. Къазандан алып, кьайын от мыдыхны шыхырына салып, жауу бир кесек жутулгъунчу кьакьлайдыла. Уча бир тюрсге саргъылдым-мор бет алгъандан сора, юсюне ариу ийисли кырдыкла атып, ашлаугъа саладыла. Аны ашлау тамата неда аны оноуу бла шапа жиликlege айырып, кьонакъланы алларына салады.

Кьозу этни сары жауда биширип,

Тепшекlege саладыла, келтирип.

Жаз тауукъла, жумарукъла, чабакъла,

Келедиле тюрлю-тюрлю табакъла. («Нарт кьала»).

Былайда Этез улуну халаты барды. Сары жауда биширилген кьозу этни «тепшекlege салыргъа» амал жокьду. Не поэтни жангылычыды, не ол аны алайлыгына эс бурмагъанды. Анга кьарагъанда, сары жауда биширилген кьозу этни, юлюшле этип, чаралагъа салып келтиргенча болады. Алай кьозуну сары жауда учалай, бузмай, жаланда

бишгеклендирген этедиле. Бир ашлаугъа бир ненча кьозу да салмайдыла. Бир кьонакъ жыйыннга жаланда бир уча этедиле, ашлаугъа жаланда ол салынады.

Кьонакъланы сары жауда биширилген кьозу эт бла сыйлау кьызыл комиссарланы заманы бла бирге кетгеннге ушайды. Алай тьююл эсе да, жангы заманда кюню терк батхан бир комиссаргъа этилген халкъ жырда былай айтылады:

Сен ат юсюнде алай келесе,
Эки тобугъунг къан бола...
Правлен юйге нек киралмайса,
Атлагъан жеринг тар бола?

Ой, сары жауда бишген кьозуну
Учасын кесинг бузсанг а!
Сен манга Сибирь сынатхынчыннга,
Ой, къара къанла кьуссанг а!

(Бнгкъылап заманны жырларындан).

САРЫН

Ёлгенни ызындан, аны асыулу ишлерин айтып, тарыгъып, жырча этилген жилау. Ёлгенни жууукъларыны – анасыны, эгечлерини, кьызыны, къатыныны – жүрек кюйлери.

Халкъ чыгъармачылыкъда сарынла адет-кюй поэзияны бирикдирген бёлюмдюле. Ала кёп тюрлю болгъандыла. Бурун, мажюсю заманлада, эр кишиле да этгендиле сарын. Эр киши сарынлагъа *sarpo* дегендиле. Бусагъатда ол адет жаланда дюгерлиледе сакъланнганды. Бизни халкъыбызда ёлгенни ызындан жаланда тиширыула – ёлгенни бек къаршы жууукълары – сарнайдыла.

Бурун тау жамауатлада сарнаучу къатынла болгъандыла. Элде уллу адам ёлгенде, аны ёлюмюн сыйлы этер ючюн аллай уста сарнаучуланы чакъырып сарнатхандыла. Аллай сарынчылагъа ёлгенни кийимлерин, къалгъан харекетинден да юлюш чыгъарып бергендиле. Артда аллай сарынла, кюйле болуп, халкъ чыгъармачылыкъгъа кьошулгъандыла.

Сарнау – мажюсю заманлада ёлюкню ызындан этилген адет болгъанды. Сарнагъанда да, бош махтау, бушуу сёзле айтып кьоймай, сарынчыла бетлерин, чачларын жыртхан дегенча, кеслери кеслерине артыкълыкъ этген кезиуле да болгъандыла. Тау элlege муслийман дин киргенден сора, сарнау уллу гюняхха саналгъанды. Сарнап акъгъан кёз жаш ёлгенни юсюне ол ахыратда тёлеп болалмазча ауурлукъ болуп тамады деп, эфендиле сарнагъанлагъа айып этип, кьыстап болгъандыла. Анга кёре, тиширыугъа адамы ёлген кюн аны ызындан къабырлагъа барыргъа да жарамгъанды. Ол адет бюгюнлюкде да сакъланнганды.

Сарнауладан бир юлгю. Ананы сарыны.

Оу, оу...

Агъачны эмен тереги, балам,

Ёзенни назы тереги, балам,

Элинги алтын тереги, балам,

Анангы таза мөлеги, балам...
Оу, кыяланы ёхтем кышчугу,
Оу, жарлы атангы аумаз тутхучу,
Оу, оу, замансыз оу болган балам,
Жалкыа кыайырган эмилик атынг,
Оу, атынг, балам,
Кыантармаз жерде кыантарып кыойдунг да.
Ызынгдан кыараган, оу, жарлы ананг,
Атмаз жерингде, оу, атып кыойдунг да...

САУБИТГЕН

Мазаллы токь (адам); бир жеринде чуруму болмаган, хар саны бирча толу келишген, кыюю да танылган, саулукьлу (эр киши). Тишируугьа саубитген деп хазна айтмайдыла. «Ахмат келип олтурганда, юйдегиле анга бирча эс бурдула: *саубитген*, келбетли; токьлугу – кыойсыман, кыонгур кезлери, тергеулю кыарамы. Кенгешге кыошулганда да, сёзу кесаматлы эшитилди». (Б.М. «Элчилерим»).

САУЛУКЪЧУ

Бурун заманда (бусагытда да) малланы кыошлада, биченли, кыауданлы жерледе кечиндириучолери белгиледи. Аллай кыошла да бирча кыатыш болмагандыла. Саулукь малла энчи, кыысыр малла энчи кыотолгендиле. Анга кёре, саулукь маллагыа кыараганла – *саулукьчула*, кыысыр маллагыа кыараганла – *кыысырчыла* болгандыла. «Айдаболну жырында» кёребиз:

*Саулукьчусу алтмышжыллыкь кыарт эди,
Кыысырчысы онбешжыллыкь жаш эди.
Саулукьчусу Бургьусантда кыош этеди,
Кыысырчысы Минги тауда кыой кыотеди.*

Бургьусант – жырлада, таурухлада айтылган кыарачай жер, жайлыкь. Бусагытда ол жерле – битеусоюз курорт Эсентюк деп белгиледиле. Кыысырчы деген жер бла Исси Сууну ортасында Бургьустан деген станица барды. Алгын ол жерле бары кыарачай жайлыкьла болгандыла. Бургьусантда малгыа, кыошлагыа душман чабып, кыайгы келсе, сыбызгы согып, хапар берип болгандыла.

САУЛЮ

Таумырзаланы Далхатны «Аймеэ» деген хапарында тубеген сёз. «Узун асаранташ бетли чачы эки эшилип, тобукь артларына жете, атлагыны сайын кюнню *саулюсю* бла бирча тегюле...» Айтыуда келген магъанасына кёре, кюнню кыуаты, жарыгы. Кюн таякьладан чачыраган жылыу, нюр.

САФАР

Муслиман орузламаны экинчи айы. Бу айда жолгыа чыгаргыа, кыяралла, элле арасында келишим-кенгеш бардырыгыа жарамганды.

Муслийман халифатла бу кезиуде уруш башларгъа да суймегендиле.

Узакъ, къыйын жолоучулукъгъа да *сафар* дейдиле. Баргъан жолундан къайтмагъаннга «Сафарындан къайтмады» дейдиле. Ол деген жазылгъан жазыуундан къутулмады демекликди.

САФЫРА

Юсюнде темир ыргъакълары не къайиш баулары болгъан жез не тери тил. Уугъа не жортуулгъа баргъанда, бел баугъа бегитиледи. Аны ыргъакъларына не бауларына жолда, ууда, согъушда керек боллукъ затла тагъыладыла. Бек бурун заманладан бери да сафыра уучула, нартла, жортуул жигитлери жюрютген керекди.

Бел бауда сафыраны жанында хужан бохча да болгъанды – къуу, чакъкъыч орун. Аны ийленнген териден, сюекден (мюйюзден), агъачдан да этгендиле.

«Андан сора Аркес дорбунда жол артмагъын ачды. Анасы Озуя быллай кюннге деп тикген эски тери кёнчегин, мор ысхарла кёлегин, чубур чепкенин кийди; хужан бохчасы, къыны бла бичагъы, кён ыргъакълы, баулу сафырасы юсюне тизилген доммай тери бел бауун къысды; садакъ къабын, жаясын аркъасына тагъып, дортасын бел бау ичинден белине сугъуп, темиркъазакъ жулдуз тёппеде жаннган заманда дорбундан чыкъды» («Ас-тах», 28).

САЯУ

Иничке къынгыр (ийри) мюйюз. Жамычыгъа, чепкеннге, башлыкъгъа, сыргъан кийизге накъыш тамгъала салгъанда жюрютюлген мюйюз ийне. Ол къап-къара ийри, иничке болгъаны себепли, къызланы «Саяу кибик къашларынг» деп къубултхандыла. Адабият тилде суратлау метафорача жюрюйдю.

Аллай мюйюз саяуну, артда темир ыргъакъны таякъ бурунларына салып, аскер сауут да этгендиле.

Темир токмагъы тийсе,

Тауну эки этеди.

Саяун атып ийсе,

Къая тешип ётеди. (Ё. М. «Батраз»).

СЕЙИРСИНДИРМЕ

Сейир этдирген, эс жарытхан зат. Занимательное. Сёз ючюн, ангылатма сёзлюк ана тилни тамырын илму даражада ачыкълай эсе, сейир неда сейирсиндирме сёзлюк – аны сейир бурлушларына, тюрлениулерине, онгларына эс бурдурады.

Ол неда бу илмуну, жашау тиричиликни, халны юсюнден ким да сейир этерча, аланы сейир жанларын ачыкълап жазыу, айтыу. Ма бу «Сёзлюк» кеси аллайды. Табийгъатны юсюнден сейир сейирсиндирмеле бардыла. Сейирсиндирме математика уа – занимательная математика?

СЕЛТЕН

Хансладан этилген жау; чөплеу жау. Көгөтден сыгылган сылты.
Джем.

Кюн таякыла булгъагъан букъу. «*Ала тууар оруннга киргенлеринде, чалы хырзледен тюшген хузум ай жарыгыгы къужур къаялы ёзенни аламанат мелхум селтенине тюз бусагъатчыкъда жангы бояу салгъанча кёрюндю*». (А.Х. «Къара кюбюр»).

СЕМЕН

Басхынчы. Башха миллетни жерин уруш этип, хорлап, бойсундуруп не уа миллетни кесин жокъ этип алгъан душман. Киши жерине ие болгъан адам. «Къырым семенле» деген айтхылыкъ халкъ жыр аллай артыкылыкъны юсюнденди.

СЕСКЕК

Хал. Сезим. Тынгысыз болуу. Бир зат боллукъду деп, къркъа, элгене турмакылыкъ. Жукъну эсинде туталмай, хауелек болуп айланыучу тиширыуну кылыгы.

« – *Къатынынгы нек къойдунг, Дугу? Тап адам кёрюне эди?*»

« – *Сескек эди. Эшикте – бийче, юйде – къарауаш*».

(Ныгыш таурухладан).

СЕЧИЯ

Сечия – къангадан ишленген алаша кенг кётюртме. Аны юсюне кюйюзле, жастыкыла салып, сыйлы кьонакъланы неда кенгешге жыйылган төречилени олтуртуучу эдиле. Бурунгу муслийман юйледе эфендилени да алай.

СЁНГЕР – СЁНГМЕЗ

Аз болмазлыкъ ырысхы, таркъаймагъан чомартлыкъ, бети онгмагъан тюрсюн, къууат. «Къууатынг сёнгмесин». «Сёнгмез ырысхы Аллах берсин». Бегирек да Къарачайда жорюйдю.

Сени амалтын тенгиз сёнгер,

Тау чёгер. (С. Аз. «Санга бара»).

«Ёзденланы Абугъали чомартлыгы, къууаты сёнгмеген, айтхан сёзю жюрекге тюшген закий киши эди». (Б.Х. «Эсгериуле»).

СИЛЕКЕЙ

Шыты, аууз суу. Адамны ауузундан шытыларын келтирген, бурун суу этдирген ауруу. *Силеген* деп да жорюютюледи. Быллай элбер барды:

Силф-силф эте,

Силекейи тама,

Сыртда сюек тата,

Къарангыда жата. (Бёрю).

«Апанасны кьатында олтуруп тургъан нёгерини кьабыргъасындан

тюртдю, алай болгъанлыкъгъа, аны башы энишге салынып, *силекейлер* келе тургъан болмаса, хазна сёз ангылар къарыуу къалмагъан эди». (А. Х. «Къара кюбюр»).

СИЛПИБАШ

Башлары къалын чырпылы, чагъыулу болуучу агъачла. «Черекни эки жанында къамишледе, *силтибаш* тал терекле ичлеринде чыпчыкъла, чапыракъдан, кёкден тоюп, чюуюлдейдиле. Терекни жабугъа алдырып, жырлайдыла, кёлюнгю кётюредиле; жашаугъа, жазыугъа таукеллендиредиле. (Б. С. «Атамы китабы»).

СИЛТИ

Лыбыта кюл. Букъу, крахмал. Силтиге тонгуз (къабан), борсукъ, мал жау болса да къошуп, къайнатып, къара сапын этиучю эдиле.

«Къарачайлыла кукуртну *силтисинден* ушкок от этип тургъандыла», – деп жазады Шаманланы Ибрагим.

СИПИ

Тюз, къаты, иничке, субай ёсген сыйдам агъач. Суу боюнларында, ташлы къургъакъ тёшледе котур-котур болуп ёседи. Сипи агъачдан къамичи сап этедиле; ол бичакъ сапха, кисуу таракъ ишлерге жарайды. Таракъ тишлени эчкиагъачдан этедиле, чоллакъ чюйлени уа – сипиден. Сипи чыбыкъдан *балакъа* этедиле. Тийген жерин бек ачытады.

Сипи бла байламлы бир таурух.

Жаныуарланы тиллерин билген бир киши эшекге сипи чыбыкъ, ёгюз арбагъа да отун жюклеп келе болгъанды. Къатыны да биргесине. Жол къая башы бла келе эди да, ол киши бирде эшеги ёгюзге: «Къаягъа жууукъ барма, андан энишге жыгъылсанг, манга сени къол ичинден чыгъарыргъа тюшерикди», – дегенин эшитип, кюлгенди. Къатын, аны эслеп, эрине нек кюлгенинги айт деп къыхсанды. Жаныуарланы тиллерин билген эр киши, аладан эшитгенин биреуге айтса, ёлген этерик эди да, айтмай, арт болжалгъа салгъанды. Къоймагъанда, эрттен бла айтырма деп, юсюнден ашырыргъа умут этгенди.

Эрттенлик жетгенди. Эр киши, эшекден эшитген хапарын къатыннга айтмай къалай къутулайым деп, армау бола, арбазгъа чыкъгъанды. Чыкъса, ала къытай тауукълагъа бир кюлкюлю затны айта. Тынгылагъанды. «Бу сейирни кёрмейсиз, – дей эди хораз тауукълагъа, – сиз не къадар барсыз, мени къатынларым! Барыгъыз да манга бой салып, айтханымы этип турасыз. Бизни иебиз а жангыз къатынын да бойсундуралмайды. Юч сипи таякъ кесип, ала тауусулгъунчу ол айсын къатынны тюер амалтын кеси ёлюрге башлагъанды»

Эр киши, муну эшитип, эс жыяды. Халжаргъа кирип, эшек жюгю сипиден ючюсюн сайлап алады. Келип, къатыны айт деп ауузун ачханлай, къыркъа киреди. Юч да сипи чыбыкъ тауусулгъунчу тюеди. Андан артха жашауунда ол къатын эрине бир кере да жагъын этмегенди. Айсын къызыууму салкъын эт деп къадалмагъанды.

Тиширыуну субайлыгъын, агъачыны ариулугъун, намысха

кыатылыгыын чертебиз деселе, «*сипи чыбыкылай*» деп болгандыла.

СОГЪАНЧАКЪ

Табан бла инчикни арасы. Асламысында атны, эшекни бут сингирлери; туякъ бла бутну иликлерин бирикдирген кючлю сингир. «Согъанчагы кючлю болса, ючлю да атды».

Башха жаныуарланы да, адамны да бар эселе да аллай тамырлары, согъанчакъ деп асламысында атны сингирине айтадыла. Бир-бир жерледе эшекни бут тамырларына да жетеди ол сый.

*Атынг алда озуп келсин,
Санга нёгер болуп келсин;
Узун бели бююлмесин,
Согъанчагы юзюлмесин.*

«Согъанчагы юзюлмесин!» – деп, жортууулга атланган жигитни жолуна алгыш этгендиле.

СОНАЛА

Чегемли таулула сванлылагъа *сонала* деп болгандыла. Аууш бла аууп, Чегем кышлыкылада чалгы тартхан, шуёхлукъ, элик жюрютген сонала, бегирекда чегем, бахсан элледе кёп тюрлю кюлкюлю, жарсыулу, кьууанчлы да ишлеге тюртюле келгендиле. Халкьны кёлден чыгьармачылыгында сонала бла байламлы кёп чам жыр, таурух, масхара айтылады. Аладан бири – «ТЕПИЙ-ХЫЯНА» деген жыр Огъары Бахсанда айтылып болганды.

Тепий-хыяна, тепий-хыяна,
Тепий, тепий, генецола,
Тепий гарга шияна.

Патрон хыяна, патрон хыяна,
Патрон, патрон, генецола.
Патрон гарга шияна,

Ланкур хыяна, ланкур хыяна,
Ланкур, ланкур генецола.
Ланкур гарга хыяна.

Бу жырны айтып, тепсеп, сона жашла кеслерин бахсанчы кызыланы азына суйдюрегендиле.

Айдаболлада Артутай бийни Къара Мусса деп жырчысы болганды. Аны Тау артында, Они тийрелеринде да иги таныгандыла. Къара Муссаны Айдаболланы кьошлагъа сона жыйын чапханыны юсюнден бир жыры да сакъланганды.

Эй, Гюлчю башлары да бу кюн тиймеген тамакыла,
Ой, алай да тамакыла,
Жол тапмайдыла бу сона кибик галакла.

Жол тапсала уа, чола кьошлагъа чабалла,
Ой, алай да чабалла,
Ит малгъунла уа Аллахдан аман табалла.

Айдаболлары да Айры тамакъда туралла,
Ой, алай да туралла,
Тау эллерине уа иги кьюумла кьуралла.

Табу болсун а бу Айдаболланы Татаргъа,
Ой, алай да Татаргъа,
Уста болуучед илишаннга салып атаргъа.

Кьюугъун жетгенди Гюлчо башында сыртладан,
Ой, алай да сыртладан,
Къой макъырмайды толу ыстауатлы журтлада.

Къан къусадыла бу къой къайтаргъан къартлары,
Ой, алай да къартлары,
Сыртдан аугъанды ит соналаны артлары.

СОРУШМА

Бозаны сюзгенден сора аны *табышмагъа* къойгъан заман. Иги боза сюзюлгенден сора бир кесек заманны кьошунда *табышыргъа* керек болады. Табышыргъа – къайнаргъа неда ичинде хумаллак табышларын бир бирге сингдирирге. «Сахайны къонакълары сюзюлген боза *сорушмада* тургъан кесекчикге да чыдамай эдиле. «Боза иги табышмагъанды», – деди Сахай. «Охо, биз иче тургъан арада къайнар. Къайнамаса да, ичибизде сорушур» – деди Иммолат («Сахайны бозасы», таурух).

СОЮЛ

Къаты агъачдан учу жютюлене, сыйдам тюз жонулгъан узун къазыкъ. Ат сермешледе сауут-саба къадарында жюрютюлгенди.

Союлну къысхасы да болады. Анга *шокъаш* неда *шокъбар* дегендиле. Башы токъмакъ жонулгъан, учу да жютю не темир болгъан къулач узунлугъу таякъ. Ол да уруш, тюйюш сауутха саналгъанды. Союлдан башхалыгъы – шокъаш къол тюйюшде алапат жарагъанды.

Мамыр тиричиликде *союл* деп бош таякъгъа да айтып къоядыла.

СУР БЛА ЖУР

Сур да, жур да музыка адырладыла – къоду чалыгучу кереклери. Аланы мюйюзден этгендиле; ууакълары, уллулары да болгъандыла. Айырмалары – сурну таууш чыгъарыу тюеклери (тешиклери) теренден, узакъдан келгенча, ауур, къайгъылы эшитилирча, алай ишленгендиле. Нек дегенде, сур жаланда къаугъагъа, кьюугъуннга согъулгъанды. Халкъны атха минерге, жортуулгъа, къоргъашлыкъгъа чакъыргъанды.

Мифледе къыяма сырйнасыды. Къыяма кюн Исрафил мёлек сур

согъуп чыгъарыкъды. Аны тауушу ачыды: жанланы титиретип, бирге жырыкъды, Аллахны аллында сюерикди. Ана тилибизде «сур» деген, къаты, кюйсюз оноуну, къадарны, ишни белгилеген сёз болгъаны аны бла байламлыды. «Не эсе да, жазыуу бек *сур* эди насыпсызны!»

Жур – къууанч тартыу тартыучу керекди. Ол жаланда халкъны кёлюн кётюрген, тепсетген, иги къууумлагъа кёллендирген сырыйнады.

СУУБУРГЪУЧ

Кёпюр ишлегенде, не сууну башха ызгъа – суу илипинлеге неда тирмен къырыкълагъа бурургъа керек болса, тегерек чалыла эшип, ичлерин ташдан толтуруп, сууну аллына салгъандыла. Алагъа *суубургъучла* дегендиле.

СУУ АНАСЫ. СУУ ИЕСИ. СУУ ТЕЙРИСИ

Суу, дуняда жашагъан халкъланы барындача, тау жамауатлада да сыйлы болгъанды. Тау сууланы «къылыкълары» тынч, хычыуун туююл эселе да, ала жашау тиричиликни, табыныуну башыдыла. Аны себепли халкъ суугъа энчи сый бергенди. Баргъан суугъа жашау агъымынача къарап, аны тазалыгъын кёз гинжилерича сакълагъанды. «Суу тейриси адам улусуна аны ичер сууун берип турургъа боюнуна алгъанды», - деп нартлада бош айтылмайды. Суугъа тюркюрюрге, сиерге, ары багуш тегерге, кир быстырланы атаргъа жарамгъанды. Баргъан сууну къатында къанлысын кёрген аны алайда ёлтюрюрге эркин болмагъанды.

«Суу анасы бла ант этдирсенг да», - деп кьаргъанадыла.

Суугъа сакъ болууну, анга табыныуну экинчи жаны къудурет бла байламлыды. Тау суула терк-терк къутургъандыла; жагъларын оюп, тауланы, сыртланы кёчюрюп, эллени, къошланы, адамланы, малланы элтгендиле. Аллай кезиуледе жаугъан жауунланы тохтатыргъа деп къуралгъан кёп тюрлю табыныула бардыла.

Суула таркъайып, къургъакълыкъ къысып, тирликле кюйгенде, суу анасына, суу иесине, суу тейриге жангыдан табыннгандыла – жауун тилеген жырла айтхандыла, тилекле тилегендиле, адетле этгендиле. Аллай адетледен бири – суугъа табыныу – «Ас-тах» романда былай суратланады.

«Уллу къууум элни огъары жанында, гюрен ичи ёзенде башланды. Уллу сууну чегет жаны ёзенде жыйылгъан халкъ Нарат Аллы ёзеннге юрюлдю. Эки да уллу ташны арасындан бюркген къара шауданны къатында тохтады. Шауданны тегереги да, андан чыгып баргъан агъымны эки жаны да, таш тизилип, ариу ишленгендиле. Нарат агъачны тюрлюнде жаныуар сюекле, къатхан тери журунла, шиякыла къалыпдыла. Хашкен, шаудан ташха таянып, тегерекге къарайды. Тюрлю-тюрлю тауушла келедиле – шауданны къайнагъан тауушу эсе да, аны эки жанында бийик ташланы хатхуларындан чыгъа эселе да. Бир чакъда Аркес, нарат тереклени бир-бир бутакъларына къарап къоюп, бетине жинк чартлагъанча болду: нарат бутакъла къужур затлагъа ушай эдиле, эшек андырла кибик! Сейир этген – не, уятлы бола, бияры чартлардан болду. Алай а, адет сейирлик адет болгъанын ангылап, тохтады.

– Бу деген не тюрлю уятсызлыкды! – деп къарады ол эллилеге.

Уялган эслемеди. Аны къой, эллилеге кюлкую тарып, ала терк окъуна къарангы уучуну тегерекден алдыла. Тилек этип башладыла.

– Суу анасы, ай-а, суу анасы, ай-а! Къарыу бер алагъа! Урлукъ тамырлагъа жан сал!

– Жан сал! Суу анасы, жан сал!

Мында суу тейриси Атар неда Ату болгъанын билди. Ол, баям, суймекликни да тейриси эди. Жерни, адамны да урлукъландырган тейри. Кюн бергенча, ол да береди жерге жашау! Былай айтханда, кюн таякыла къалай хазырлай эселе да жерни урлукъ алыргъа, Атар тейри да алай хазырлайды къатынланы урлукъ алыргъа.

– Тохтагъыз, телиликни кююгъуз! – деди Аркес.

Анга тынгылагъан жокъ эди. Къызла, тап, уллайган къатынла окъуна, сабий къызчыкыла да аладан кеггенни этип, «бутақылы» наратланы кучакълайдыла, бутакъларын сылайдыла, алагъа ийнакъ сёзле айтып, къубултадыла. Эрлери бла селешгенча, нарат терекле бла алай селешедиле. Тереклени тегереклерине айланып, тепсейдиле; одал чапыракъланы чолпу этип, шаудандан суу алып, «нарат эрлерине» ичиредиле, кеслери да ичедиле. Артда Аркес, аланы керти келлеринден берилип, ийнанып, алай зауукълу ойнагъанларына сукъланган окъуна этди.

Тиширыула алай серлене-эрлене тургъунчу, эр кишиле кийик атып келдиле. Ол, баям, Суу анасыны тобалыгъы эди. Олсагъатдан окъуна аны терисин сыдырып, санлап, юлюшлеп, алгъа Суу анасыны юлюшюн элтип, шаудан ташны башына салдыла. Къалган этни къазаннга асдыла.

Андан сора бир бирге суу чачып ойнау, къууушуу башланды. Алалган шаудандан суу алып, жеталгъанына къуяды. Тутушуп, бир бирлерин суугъа атадыла. Суу анасы кесини къызларын «эрге берирге» жууундура эди. Аны себепли къызны саулай чархы жууулургъа керекди. Суу анасыны насыплы балаларыча, къууанч кычырыкыла этип, чабышадыла, къабышадыла; эрле бла къатынла, къызла бла жашла, бир бирлерин табышып, кучакълашып, Аркесни уялтырча кымылдаула этедиле. Сууну Атар тейрини «киеулюклерине» – нарат тереклеге – чачадыла; аланы юслеринден акъган суу тамычылагъа чабышып, кеслерин тутадыла.

Суу анасы къызларын жууундуруп бошагъандан сора, кими нарат чырпы, кими кырдык келтирип, таланы тюз да ортасында Уллу Суу Ананы Ушхуласын ишледиле. Гъойгъун чапыракъладан, терек бутакъладан, жашил кырдыккладан эшип, чырмашдырып, адам сыныча алай ишленген базыкъбел къууатлы ушхула, кертиси да, адам суратха ушап къалды. Бусагъатдан селешип башларыкъча кегюнеди. Аркес *тобасынган* окъуна этди.

Кюн ортасы Батышха ауушуп, Уллу Суу Ананы ауанасы кесинден узун болургъа, бары къууумгъа келгенле, гюлле, кырдыкла, нарат бутакыла бла жасандыла. Уллу Суу Ананы Ушхуласыны тегерегине барыу башланды.

Суу анасы, суудан терен, олуя, олуя,
Къууандырчы сабий бѐлеп, олуя, олуя!

Чач эшменге табынабыз, олуя, олуя,
Урлукъ бер деп жалынабыз, олуя, олуя!

Сен – къаяда бишген жилек, олуя, олуя,
Биз этебиз санга тилек, олуя, олуя!

Шаудан суудан келген ауаз, олуя, олуя,
Биз болгъанбыз сенден бууаз, олуя, олуя!

Сууда баргъан шорхалагъа, олуя, олуя,
Кѐмюлесе, кѐп билесе, олуя, олуя!

Суу анасы – жер тейриси, олуя, олуя,
Бизге саулукъ, къууат берсин, олуя, олуя!

Ату ханнга – жангы тѐлю, олуя, олуя,
Ана берир, ана берир, олуя, олуя!

Суу анасы тартхан жыя, олуя, олуя,
Жерден жетмез бийик уя, олуя, олуя!

Ай тѐгерек, Кюн тѐгерек, олуя, олуя,
Суу анасы бизге керек, олуя, олуя!

Ату – тауда ѐсген терек, олуя, олуя,
От этерге чакъгъыч керек, олуя, олуя!

Тууар бизге терек къакъгъыч, олуя, олуя,
Ол боллукъду жилтин чакъкыч, олуя, олуя!

Айта барсала, тууа баргъан, бошалмагъан тилек эди ол! Кеслери къурап, бирден бирге туудуруп, айтыпмы бара эдиле, огъесе эрттеден билген, юйреннген жырларымы эди – Аркес аны айыралмады.

Отланы да ѐчюлтмей, ашлауда хантланы да ашап-ашамай, ала, танг ата, къууум ѐзеннге къайтханда, Аркес ол элни дагъыда бир сейир адетин билди. Ол да Айгъа тюбеу эди. Аркес ол сейир *эммеч* элде тургъанлы, ай бир ненча кере толуп, батхан эсе да, аны жангъыдан туугъанына аталгъан къууанч тобалыкъны биринчи кѐре эди.

Азеннге жетгенлей, бары къууумгъа къатышханла кѐлню тѐгерегине гюрен тохтадыла. Аркес да, аладан кѐргенин этип, бир жаш къызы къатында тохтады. Танг къарангысы солуу алдырмаз кибиб уюгъанды. Жаланда кѐлню башында бир бирлерин къуугъан толкъунчукъла эшитиледиле. Чыгъышны таула башларындан бери къарагъан теренинде акъ ызлыкъчыкъла тартылдыла. Кѐл чайпалды. Шумалакъ болуп сюелген тиширыу гюрен, кѐкге угъай, кѐлге къарады: айны кюмюш

орагы кёлню тюбюнден ёрге жюзюп келе эди.

– Суу анасы кьутулду! – деп кьычырды Аркесни кьатындагы кьызчыкь. – Ай тууду!

– Ай тууду! Ай тууду! – деп, гюрен бирден кьууанды, жюрексине.

Олсагыатдан гюрен барып, тепсеп башладыла.

Ай тууду! Ай тууду! Сюйюнюрге!

Ай тууду! Иги туусун жерге!

Айды, айды сабанчыбыз,

Урлукь алып келгенди,

Жерге жылыу бергенди...

Айды, айды сабанчыбыз...

Кьууанч кьууум кьызады. Жерге жарыкь урду. Ай ёзен башына жетип тохтады. Кёк, кёксюллене, акьсыллана, чарслана кетип, айны жутду да, тепсей тургъан мажюсю халкь, кьырылып тюшгенча, жерге жапланды. Жер:

– Суу! Суу! Суу анасы, кел! Суу анасы жуу! – деп, тирмен айландыргъанча бола эди...»

СЫБАПХА

Тикгичлик тери хазырлагъан, ол териден тикгич ийген агъач адыр, станок. Сыбапханы эки тюрлюсю болады Бир тюрлюсю – кьаты агъачны ортасы бла тери ётерча жаркьа этип, тишле саладыла. Эчки терини, жассыракь айыллача тилип, аны ортасы бла жибере, ийлейдиле, тюгюн кетерип, жукьа, тюз болурча этедиле. Ол тасма болады.

Экинчи тюрлюсю – кьолда тутарча кьангачыкьды, башында теренирек тар кезлери бла. Биреу бичакьны аны бир жанына кёнделен салып тутады, экинчи адам тикгичлик тасманы аны юсю бла тартады. Тикгич, кепден чыкьмай, иничке тилинип барады. Сыбапханы тутхан аны кертигин тиккични базыкь, иничке этерге керегине кёре сайлайды.

Сыбапханы эки тюрлюсюн да бек кьаты агъачдан ишлегендиле. Кюйрючден, эменден, шемшерден.

Кьызыны игисин мен айтсам –

Сыбапхадан ётген тикгишча.

Кьызыны аманын мен айтсам –

Суу келтирген тюккюшча. (Ийнарладан).

«...тёлөле хапарланы, таурухланы, жомакъланы суратлау кючлерин, сёз байлыкъларын тынгылы ишлейдиле; магъаналарын, формаларын да бек ариу жарашдырадыла, *сыбапхадан* чыкьгъан тасмача кьатдырадыла. Сымарлап, сайлап, напчалап, адам шарайып тапмазча кьурайдыла». (Улакъланы Зейтун. «Халкь жырлада история шартла». «Коммунизмге жол», 15.09. 1963).

СЫЙКЪЫРЧЫ

Амалчы. Кьуртхалыгы болгъан. Журтубайланы Махтини кесаматына кёре, перс тилден кирген сёздю. Перс тилде *сихр* – ажайып дегенни тутады. Сихр – *сыйкьыр*...

СЫППА

Къойну, эчкини бут сюеги. Бешикде сабийни сиерине салыучу быргъычыкъ.

Сыппа хазырлагъан устала болгъандыла. Бут сюекни сабийни уятлыгъына салыныучу тешигин – жашха болса – балан бармакъны жүреги бла, къызгъа болса – баш бармакъны жүреги бла ёнчелеп, алай тешгендиле. Сыппаны хар жолдан таза жуууп, къурутуп, алай саладыла.

Тукъумда, юйюрге тамата адам – уллу ата, уллу ана, къысха жууугъу – неках къурманлыкъгъа союлгъан къойну сыппалыгъын алып, сабий тууарына нёзюрлеп, алгъыш да этип, асырап къояды.

СЫРЛАШ

Акъыллаш, ниетлеш нёгер. Бир бирге сырларын, тасхаларын жашырмай айтыучу тенгледен бири. «Сабанда сырлашмасанг, ындырда гырылдарса». Неда «Тахир бла Зухра» дастанында:

*Сыр бла сырдашымса,
Жол бла жолдашымса.
Мен хан Бабаны къызы,
Сен къайдан къардашымса?*

СЫРЫН

Ары таба не бери таба акъырын, билдирмей атла, тепчи. Жанынг бла, аркъанг бла болса да, жер болмагъан жерге сыйыныргъа кюреш. Барыуну, сугъулууну чам бла айтылгъан формасы.

– Жылкъыла Къайын Къыйырына кече кечинирге, аумагъа, къайынланы жылыуларына жыйышсала, танг аласына аз къалкъыугъа тартып, шошайсала, Къайын Къыйыры – жылкъыгъа, жылкъы – Къайын Къыйырына, къайынла – атлагъа, атла – къайынлагъа къысылышып, жууушуп турадыла; кёкде жулдузла да алагъа сагъайышып, *сырынып* тургъанча кёрюнедиле. Аллай сейир къайынла, аллай сейир жылкъы, аллай сейир жулдузла, аллай сейир къыш – аллай сейир табиьгъат... (Б. С. «Лирика сёзле»).

СЫРЫУ

Омакъ тигиу. Къол усталыкъ. Сыргъан – оюула, ганибала салып, кийимге бет къусдуруп тикген. Шёндюгю буруулары къалау ызларына салыныучу битемек. *Расшивка*.

Адабиятда *сырыу* – жашау жолну къужурлугъун, кёп тюрсюнлюгюн кёргюзтген эпитет болуп келеди. «Арада сырыу алай сырылды эсе...». Неда Семенланы Смаилны жырында:

*Къапталынгы сырдырырма
Къара чилле бла.
Шаркъ тютюн ичирирме
Алтын юлле бла.*

СЮЙСЮННГЕН БЛА СЮЙЮННГЕН

Эрттенлик кьарчыкъ, акъ жамычылы кьонакълай, «Къар келед, къар келед», – деп, жашчыкъны терезесин кьагъады. Анга жашчыкъны «парийи чапмайды», кеси уа, кьууанч тыпырлы болуп, кьаргъа тюберге чыгъады. «Сенича, жангы кюнлерим мени!» – деп, суйюнеди.

Къулийланы Къайсынны бу «Эрттенлик кьарчыкъ» – деген назмусуна этилген тинтиуню окъуй, Жолабланы Юзейир «суйюнеди» дегенни «суйюнеди» деп тюзетеди. Юзейирни тюзетиую – бирча айтылгъан, тышындан кьарагъанда, магъаналары да бирча кёрюннген сёзлени биз барыбыз да бирини орунуна бирин айтып кьоюучу кылыгыбыздан чыгъады. Кертиси да, «суйюннген» бла «суйсуннген» бек ушайдыла, бирини орунуна бирин айтып кьойгъанлыкьгъа, магъана бузулмазлыкьча кёрюнеди. Алай а, тилибизни иги билейик дегенде, аланы башхалыкъларын бек женгил эслерикбиз.

«Суйюннген» – кьууаннган, ыразы болгъан, зауукъ этген, тансыкълыгъын билдирген, сезим ачыкълагъан халны билдиреди. «Бурунум суйюнноп турады» дегенде, ол, суйюнчю белгиси болуп, бир иги ишни, саугъаны, тюбешиуню сакълатады. Алай биз «бурунум суйсунноп турады» дерге боллукъбузму? Айтсакъ, кимни, нени суйсуннеди?

Билебиз: суйсуннген – *жаратдым, огъурадым* дегенни ангылатады. «Суйсунмеген» да барды. «Жамийла, Оюснун келгенин кёрюп, анга суйсунмей кьарады».

Эки сёз да бир тамырдан жаратылгъан сёзле эселе да, бири – «суйсуннген» – этилген ишге, айтылгъан хапаргъа, кёрюннген кёрмюшге адамны ниетин, кесаматын ачыкълайды. Бирси – «суйюннген» – аны ич халыды, жалаңда кесини сезими бла байламлы халын ачыкълайды.

СЮЛЕСИН

Жырлада, таурухлада кьара зор кючю болгъан жаныуар, *рысь*. Сюлесинни тырнагъы жетген – ёмюрде да сау болмайды. Сюлесинни ёлтюрген да ахырында ёлалмай кыйналады. Ауругъанны тёшегине сюлесин тырнакъ келтирип, кёзюне тутсала, тынч ёледи. Журтубайланы Махти китабында кьачан эсе да сюлесин ёлтюрген огъары бахсанчы Непеланы Хажи-Исмайлны юсунден айтады. Ол, къартлыкь келип, ёлюр кюню жетгенде, ёлалмай, кёп кыйналгъанды. Сюлесин тырнакъ келтирип, кёзюне тутханлай, ёлгенди.

СЮЛПЮК БЛА ЗУЛПАГЪАР

Сюлпюк – Къарачай-малкъар мифледе, жомакълада, дин таурухлада айтылгъан кылыкьбар жютю, кьынгыр кылыч. Къурчдан жазылгъан, тау жамауатлагъа Шаркъдан келиучю кылычла. «Эминада» былай айтылады:

*Кьонакъ юйде ёрге тагъылып кьалгъанды
Асланбекни сарыкъулакъ сюлпюк бичагъы.*

Башха жырда уа:

*Сюлтюгюнгю шырхылада билейсе,
Къан борчунгу ыржылада тәлейсе.*

Зулпагъар жаланда дин таурухлада айтылады. Ол батыр къазауатчы, Мухаммат фыйгъамбарны туудугъу Азреталийни къылычыды. Азреталий аны гяурлагъа сермеген заманда, ол созулгъан этгенди. Душманланы (мажюсюлени) къырыргъа болушханды.

СЮРГЮН

Туугъан жеринден, ата журтундан зор бла къысталыу, узакъгъа айдалыу. Кёчгюнчюлюк. Сюргюн – битеу халкъ азабыды, терслиги болмай, къыйынлыкъ чекген улутланы къадарлары.

«Бизни малкъар къарнашларыбыз, эгечлерибиз, чечен, ингуш *дейраларыбыз* къайры барлыкъдыла? Халкълары сюргюннге кетмеген кавказлыла къалай насыпдыдыла!» (Б. Х. «Харам тала»).

СЮРЕМ

Эниш сюрем, ёр сюрем. Адамны аркъа сюреми.

Бир жерни – сыртны, тюзню, тенгизни – аякъ табасы, аны чегине жете кетген жери. Жолну бир жаны – тёшорек сюреми, къыйыр сюреми. Тилни чексиз байлыгына шагъатлыкъ: «Ёмюрню аягъы сюремде халкъ тынчлыкъсыз бола башлагъан эди...». «Къойла сыртны баш сюреминде (табасында) отлайдыла...». «Тажги тартып келген бечеу ёгюзле жолну ёр сюремине жете келип тохтадыла».

«Сюрем» – бир жолгъа, бир кереге, бир тюрсге деген магъанада да айтылады. «*Чёне чалыучуну бир сюремге уа не хазна чалып чыгъайыкъ*» (Б.С.).

Юйню башына жел жыйгъан топуракъда ол юйню ичиндегилени жыл *сюремине* кечиндирир кибик тирлик этерге боллукъду». (Араб насиятладан).

КЪЫСХАЧА

Сабий учхулла. Учхул – этден толмагъан сюек, сабийни саны ёсюп, эти алыкъа жетмеген заманы.

Садыр – чирикле, жипи.

Саз – желим топуракъ. Глина.

Сакъау – тикирал сёлешалмагъан (*косноязычный*).

Сансау – санлы, саулукълу адам. Аллай адам жолда жюрюшлю болур; ишде арып-тала билмез. Кесине да базыныучу болур.

Сардар – тайпа тамата; жол башчы.

Сарх – Меккагъа барып, хаж къылгъан муслийманла, эфендиле башларына кийиучю акъ бокка, бир-бирде башларына чулгъап къоюучу акъ быстыр. Дин иеликни, хажиликни белгиси.

Сатыран – тютюн. Чапыракълай къурутуп, ийисгерге тутадыла.

Сауда – сатыу-алыу иш; базар.

Саукъалгъы – ы-маржа, Аллах санга онг берсин да!

Сегей – эчкини боюнтюп сакъалы. Къабанны жалкъасы.

Сейит – тукьум башчы. Оноучу.

Сеймен – кьалауур. Эгет аскерчи.

Селти – бал четенде биринчи чыкьгъан чибин тёлю. *Рой*.

Сёнгек – чорбатладан энишге акьгъан элхууур агьымланы бузлагъан бузлары.

Сулх – мамырлыкь. Хорлагъан аскерге (кьыралгъа) дау этмей бойсунуу. Баш ийиу.

Сулхургъан – сан ауруу. Андан ауругъан адамны санлары тутмай кьаладыла. *Палиомелит*.

Супху – гыбытны бухчагъына бегитиучю чюй.

Сууэрдинле – суу жинле.

Сыбыртхы – узун кьамичи. Мал сюргенде жюрютюледи.

Сызлама – ынчхауукь адам.

Сыйым – орунну ичине кирирге боллукь ёлчем. «Шиякыда табылгъан кьошунну сыйымы эки гыбыт айран болур эди».

Сыйыртмакь – тынч тешилирча, тартханлай ычхынып кетерча, учхалауукь илинемек. *Петля*.

Сыныф – тукьум даража, айырма. *Иерархия*.

Сыт. Сытыл. Сытайым – жюреги кьыйналып, мудахлыкь келип, бир тюрлю амал кёрмей, ичинден кюймек. Ич инжилиу. Ичинден шош таралып жилиау.

Сюлен – бозагъа биширилген как.

Сютю – тынгылауукь, кючбюсюреу, ич гурмукулукь. Аллай адамны кьылыгъын белгилеген масхара.

Т

«Т» деген – *Тау, Тау деген – Таулу, Таулу деген – Таштёзюм.*

ТАБАЛА. ТАБАСЫ БОЛ

Кёл кенгдир. Биреуню кьачан эсе да этген артыкьлыгы кесине жетип кьыйналгъанын кёргенде, анга кьууан. «Ох-ох-ох, ма алай боллугъенг».

Табасы бол – бирле кёл кенгдирирча бол.

Кавказ тауладан келген жанлагъа

Жарашмайды муну хауасы.

Бир болгъаеди кьан ичген Берия

Жарлы миллетни табасы.

(«Кёчгюнчюле эсгермеси»).

ТАБУТ

Ёлгенни юсюне жабылыучу жабыу. Бурун заманлада тюркде ёлгенни кьабырлагъа дери элтиучю ачыкь гулла.

ТАБУТАМ

Тейрини журту; мажюсюле тейриге кьуллукь этерге, табыныргъа жыйылыучу жер. Мазар, дин кьала. *Байрым юй* деп да болгъандыла. *Святимище, храм*. «Кёчмен халкъ, турмуш-тиричилик кьууумларын иги да башлагъынчы, Армагеш, бары да жамауатны жыйып, Рау-Базны туурасында *табутамны* мурдорун салдырды. («Ас-тах», 12).

Кюннге табынган финикийчиле кеслерини табыныучу юйлерине (межгитлерине) *тамья* деп болгъандыла. Будау улу Мухаммат аны «табыныугъа» келтиреди. Алай бла, тамья – *табыныучу юй* – *табутам* бирге келишип кьаладыла.

ТАБЫЛДЫРЫКЪ

Чабыргъа аякъны балакъ тюбю бла салып, ёрге кьысыучу баулу жасъы тил. Табылдырыкъ чабырны аякъда тап, кьаты тутаргъа болушады. Къарачайда *табандырыкъ* деп да жюриюдю. «Бу кесимдилени атып кьоймагъыз, *табылдырыкъ* этерге жарарла». (Г.Б.)

ТАБЫШ. ТАБЫШЛЫ

Табыш – адамны кьадар юлюшю. Байтамал табылган ырысхы. Адамны кёп жылланы кюрешип жетишген жетишими, кьууанчы.

*Энчи жаньмы баш кечинмеги,
Термилип тапхан табышым.
Жукъласам – тюшюм, уянсам – ишим,
Тынчайсам – татлы сагъышым.* (С. Аз.)

Табышлы – не тюрлю иште, чырмыкъда да жол билген, амал тапхан, мадар эталган адам. Аллай адамны иги нёгерлери да боладыла. «Табышлыны танышы кёп».

Табышлы деген – бере, ала да билген, огъурлу, чомарт адамны сыфатын кьурайды. *Мадарлы* деген – жаланда кеси башына, кеси юйюне сакълыкъны кёргюзте эсе, *табышлы* дегенни бир кесек жамауат магъанасы да барды. Мадарлы – юй, юйюр адамыды, табышлы – эл адамыды. Кесини акъылы, даражасы, назирасы бла да элге таянчакъ болалган.

Табышлыгъа – оноулу, нюзюрлю, кесаматлы деген ангыламла да келише кетедиле.

Табышлыгъа келишген насыятла

Байгъа берген – мал ючюн, жарлыгъа берген – жан ючюн.

Тууратын берген – хапарлыкъ, ташатын берген – тазалыкъ.

Отда кьазан кьайнатхан, кюлде гыржын биширген. (Бир жолгъа бир ненча иш, амал эталган).

Тамарыкъ тамычыгъа кьалайда кьырыкъ салыргъа билген.

***

Дерт алып, кёл кендирип, адам насыплы болмаз. Алай а кечимлиги болган, кече билген – жан ырахатлыкъ табар. Ахырында: дерт алган сокъуранады, кечип кьойган – махталады. Аллах да кечимликни жакълайды.

ТАГЫ

Сууну чыкыгъан жери; кьол ичинде, теренде ёрге, башына, чыгъаргъа боллукъ аглаууч маталлы элитирле. Къаядан акыгъан ууакъ суучукъла. Кёчюу магъанасында уа – не тюрлю ишни, сёзню, къаутгъаны да башланган тамыры.

ТАЙГЪАЛАКЪ

Учхара, учхалауукъ, ажымлы. Жеринде туралмагъан, таукеллиги болмагъан. «Миллетими сыфаты *тайгъалакъ* болуп баргъанын кьуру политикагъа, жашау турмушха, заманнга кёре деп кьоймай, кеси кесибибизге кюзюге къарагъанча къарап, сёлешген сёзюбюзню «интернационал» кышхырдан тазалап сёлеширге керекбиз деп келеди кёлюме». (Ш. И. «Заман», 18. 05. 2002).

Балдыражюз кюнлеге *тайгъакъ-тозгъакъ* кюнле деп да айтадыла. «Анда да бол, мында да бол, *медреуюзде* (балдыражюзде) юйде бол» дегенлеринде, адамны, малны да тайгъакъдан, тозгъакъдан сакълар ючюн сагъайтыргъа айтадыла». (Саид Шахмырзаны насиятларындан).

ТАЙМАН. ТАЙМАНЫУ.

Урушда, Ата журтну кьоруулар ючюн баргъан башха сермешледе душманны аллына батыр сюелген, кьоркъмагъан, артха турмагъан адам – таймана, чегине билмеген батыр. Тай дегенден, баям, *таймагъан*, *тайман*, *тайгъакъ*, *тайгъала*, *тайгъалакъ*, *таймаздан*, *тайманмагъан* деген сёзле кьуралгъанды. *Тайман* сыфатдан эсе этим магъанада иги да кёп жюрютюледи, кеси да угъайлаучу формада.

Бюгюн сиз кылычланы чакъдырасыз,
 Душман бла бетлеширге тартдырасыз.
Излеген кюнлерибиз жетдиле тамам,
Сермешде тайманмагъан батырласыз! («Нарт къала»).

Поэт кыргъызда жашап, кыргъыз тилден алгъанды дер эдик, алай Этез улу поэманы жазгъан заманда (1939 жыл) аны кыргъыз тил бла байламлыгъы жокъ эди. Кесибибиз билмеген, жазыуубузда жюрютмеген сёзлеге тюбегенибизде, аны тюртдюм этерден алгъа халкъ чыгъармаланы тиллери не игирек эс буруп окъуй турсакъ, айдалы эди. Бизге ёге, ангылашыныусуз кёрюннген сёз, ахырда ёге болмагъаны, бизни алгыннгыларыбыз аны бек иги ангылап, сюйюп да жюрютгенлерин кёрлюк эдик. Сёз ючюн, *тайман*, *тайманма*, *тайманмагъан* деген сёзлени алгъанда, «Нартла» шарт жууап береди. Эмегенлени кёп кере къанларын буза келген Ёрюзбек, бирде ала бла таш оюннга чыгъаргъа тюшеди. Батыр, амалчы Ёрюзбекни хорларгъа дайым амал излеучо жапысызла бу жол анга бийик тешден уллу ташланы тенгеретип, аланы кёкюреги бла уруп, артха, тау башына, къайтарыргъа деп, ёчно алай салайыкъ дейди. Аны эшитип, нарт батыр «*тайманыр да, къачар*» деп, умут этеди. Ёрюзбек аны эшитгенде, кьолунда кётюрюп тургъан ташны жерге салып, эмегенни аллына жууукъ келеди.

«Кимди ол сизден *тайманырыкъ?*» – дейди.

Ол оюнну ахыры не бла бошалганы эсибиздеди.

Бизни аталарыбыз ол сёзню кёп ёмюрледен бери жюрютгенлери туурады. Хазарладан кьалгъан сёз болур дейме.

ТАЖАЛ

Бир тутханын иймеген, кьадалса, адамны ахырына таяндыргъынчы тынмагъан, талмагъан. «Тажалны суусабы кьаннгынчы, ажалны аты да ёлор» дейдиле. «Нарт кьалада» тажал деп душманнга айтылады – жарлы халкьны аркьасындан тюшмеген унукьдуруучулагъа.

*Марайды бизни да тажал хар кюнде,
Кёреди хорлап тюнюнде, тюшюнде.*

ТАКЪЫШЛЫ. БАРЫШЛЫ. БАКЪЫШЛЫ

Бурунгу малкьар тилде жюрюген сёзле. *Барышлы* – иги жюрюшю болгъан, жолда иги баралгъан; *такъышлы* – алтын хазнасы болгъан; *бакъышлы* – кьолундан иш ёлген, иш кьолайлы. Бусагъатда «*барышлы*» дерни орунуна «*жюрюшлю*» дейдиле; «*такъышлы*» дерни орунуна уа – бай, бакы. «*Бакъышлы*» демей, *иш ахлусу* не *ише кьаныкьгъан* дейдиле. Ма-жюсю алгъышлада:

*«Къызыгъыз болсун такъышлы,
Жашыгъыз болсун бакъышлы»,* – деп барды.

«Шауай, Созукку, Боюнулу да, Сибилчи бла Гелястан да, атларына минип, Сюнгюлчюню ызындан тебирегендиле. *Барышларын* Гюлчю боюнуна бургъандыла». (Т. Д.).

ТАЛАУУЛ

Уллу жауунлада ырхыла келип, элни, сабанланы да таласала, *талауул болду* деп, гузаба этиучюдоле.

Сёзню экинчи магъанасы – биреу биреуню ырысхысын аяусуз этсе, душман кирип, элни тонаса, анга айтылгъан *талауул* – сёзню биринчи магъанасына кёре кьуралгъанды. Талауул этдиле, таладыла, суу бла жуугъанча этдиле. Биреуню юйюн талауул ёз адамлары этерге да боллукьдула. Сёз ючюн, юйню таматасы ёлюп, ата мюлкню юлеширге тюшгенде, хар ким кесине тартып, ёлгенни юй ичи унутулуп да кьалыучуду

*Онгузну халы – онгугъа кюлкю,
Талауул болду кьыралны мюлкю.
Ишлемегенле алсала хакъны –
Къаны бузула урунган халкьны.* (С.См.).

ТАЛКЪЫ

Тууар терини ийлеген тауат. Иги базыкьлыгъы, ауурлугъу да болгъан, алай а жангыз адам, кётюрюп, бир жерден башха жерге салырча не бир юйден бирси юйге элтирча, сау агъачны (томуроуну) алып, аны жанындан узунуна кьюон болгъунчу кьазадыла. Кьююнну артын да терен тешик этедиле. Кьююнну эки жанына тишле чыгъарадыла. Тюбюн, жанларын

сыйдам этедиле. Андан сора талкы кьурукьну хазырлайдыла. Эки кьулачдан артык узунлугьу болгъан кьурукьну бир жаны, кьол тутарча, иничке, бирси жаны кьалагыракъ базыкъ болады. Базыкъ жанындан тешик этедиле, талкы томуроуну уллулугьуна-гитчелигине кёре, тешикден ёнчелеп, талкы тишлеге тюз келиширча, кьурукьгъа да кертикле кертедиле. Андан сора кьурукьну томуроуну тешигине сугьуп, кьурукъ чюй бла ол талкы томуродан чыкъмазча этедиле. Талкы чабырлыкъ басаргъа хазырды.

«Талкы басыу» тау жамауатлада уллу кьууум болгъанды. Къарыулу жашла, жыйылып, бир бирге эришип басхандыла. Тери ийлетген юй да, жашла алай эришгенде «суусап болмаз ючюн», боза къайнатханды. Бозадан да тарга, кызылууурт бола, жашла къарап-къарагынчы геммеш терини агъартып атхандыла.

Талкыда чабырлыкъ айландырыргъа, адетдеча, къартла олтургъандыла. Бир-бир «сиркиу» жашла, кьурукьну кюч бла басып, къартны ёрге-ёрге секиртип да ойнагъандыла. Къарт да кесин алай агдырмаз ючюн, артына жаш-къушланы олтуртханды. Бош заманларында жарау этерге «талкы басыу» алапат амал эди.

Бир къауумла хапар, жомакъ айталла,

Бир къаууму, эришип, талкы басалла.

(«Нарт къала»).

ТАЛПЫ. ТАРТДЫР. ТАРТЫН

Башха-башха магъаналары болгъан бу сёзле, кёп кере бир бирлерин алышындыра, терс айтыладыла, жазыладыла. Адам, иги умут этип, бир затха алланса, *талпыгъан* этеди. Ол кезиуде *талпыйды* дерни орунуна *тартдырады* деп жазадыла. *Талпыгъан* дерни орунуна *тартдыргъан*, *тартдыргъан* дерни орунуна *тартынган* деп жазылгъан кезиудеге тубейбиз. Сёз ючюн, «Заман» газетде 23-чю февральда 1966 жылда бир автор былай жазады: «Ала ата журтубузгъа бек *тартынадыла*, жерибизни кёрюрге сюедиле». Журналист «тартдырадыла» дерни орунуна «тартынадыла» деп, ахырда терс, башха магъанасы болгъан сёзню хайырланады. «Тартынган» – уялыуну, иймениуню, адамны юсюне кирип барып, жумушун айтыргъа базынмауну билдиреди. «Суфиян, таматадан *тартынып* (уялып), жумушун айталмай, артха турду». Неда Семенланы Азрет жазгъанча:

Болалмадым кесгин хапар

Алыргъа,

Таукелликни жукълатды да

Тартыныу.

Сабий анасына *тартдырады*. Адам келечегине иги умут этип къарайды, инсан даражагъа, усталыкьгъа талпыйды. «Талпыйды» дерни орунуна бирде *«итинеди»* деп да жазадыла. Тилибизни устасы Гуртуланы Берт анга бек чамланыучу эди. «Итинген» «талпыгъанны» алышындыргъанда, ол кычырыкъ этип жилигъанча эшитиледи.

ТАПЛАМА

Жууукъгъа байлашхан эки тукъумну арасында келечиле жарашдырычу ётюрюк-керти лакъап; сылтау, жаз тилли шыпыртма. Эки тукъумну арасында узакъдан келген төрелени, бегирекда кюлкюлю шартланы жарашдырып, жаз тил бла айтыу, келечилени сёзге усталыкъларын ачыкълау. «*Тапламасы тап болса, теҕри да келеди адежге*» дейдиле.

Жууукъгъа байлашхандан сора уа, жууукълукъ алып, жарашып, кьурманлыкъ этилгенде, анда эки тукъумну келечилери да бир бирлерин махтап, шарайып табып, чамгъа алып айтышыучу айтыш. «Эй, *тапламаны* тапдыргъан, сёзге къарыу чапдыргъан, бармазны да бардыргъан, алмазны да алдыргъан», – деп, келечиге келгенлени сыйларын кёрюп болгъандыла.

ТАУАТ НЕДА КЪУРАКЪ

Тауат – бек алгъа *къуракъды*, станок. Къуракъ – бир зат этер ючюн агъачдан кьуралгъан зат, керек. Бурунгу таулу жашауда хар юй да жюрютген адыр – чепкен сокъгъан станок. Андан сора да аллай къуракъла атха нал салыр ючюн, базыкъ тёнгеретмелени жарыр ючюн да кьуралгъандыла. Тау жамауатлагъа жаргъан быхчыла жетгенде, уллу базыкъ агъачланы жарып, къанга этер ючюн бийик тауатла – къуракъла ишлегендиле – агъачны ёрге салып, биреу аны башында, биреу да тюрбюнде тохтап, жарырча. Башха юй адырла, керекле тюрлене тургъан эселе да, чепкен сокъгъан къуракъ алышынмай, тюрленмей тургъаны себепли «тауат» деген жаланда бир керекге – чепкен сокъгъан станокга айтылып къалгъанды.

Тауат ишлерге бир тюрлю къыйынлыгъы болмагъан, тынч кьурулгъан агъач къуракъды, станок. Эки бирча агъачны кюрес маталлы кьуруп, бир жанларын бирге кьошадыла да, алайгъа ёре чыпын бегитедиле. Бирси кенг жаны чепкенчини ишлеген орунуду. Алайгъа да эки ёре чыпын, эки да аладан алашаркъ чыпын бегитедиле. Чыпынлагъа кёнделен къылычла салып, чепкенчини олтурлукъ жерин – тауат кьоюнну жасайдыла.

Тауат асламысында уллу (от) юйде кьурулады. Аны агъач томуроун ишлеп салгъандан сора, юсюне кисуу таракъны тагъарча, чырдыда агъач не ыргъакъ орнатадыла. Кисуле экидиле – бири бой жипни ёрге этсе, бирси энишге этгенди. Ала жипле бла чырдыгъа тагъылгъандыла. Ол жиплеге *къымылды* дегендиле. Чепкенчини аякъларына да «ёзенгиле» чыгъаргъандыла – аланы басып, кисуулени ишлетгендиле.

Эки кисууну аллында таракъ чепкенчини кьолунда ойнарча орнатылгъанды. Чоллакъ, ичинде халы чулгъанган чюйкеси бла, чепкенчини кьолунда тургъанды. Чепкенчини эки билегине тенг келишген кьулакълагъа тиширыу, кьол кючу жетип, буруп турурча, къыйырлары аланы тешиклерине кирирча, иничке жонулгъан *бурукъ* неда *кьоюн агъач* орнатылгъанды. Чепкен согъула баргъаны къадар, чепкенчи аны буруп, кьоюн агъач толгъунчу согъады.

Энди халы ийиу. Чепкенлик халыны бою башха, аркъауу да башха ийирилгенди. Бойгъа жонню сюзюгюн, тутумлусун айыргъандыла – тауатха тартханда, таракъ бла ургъанда да юзюлмез ючюн; кесин да ариу ийиргендиле. Бойну кисуулеге ненча халы ётерге боллукъ эсе, санап, анча къаты

ийгендиле. Ийип, чыклагъа туюгендиле. Чыкланы тауатны арт агъачына такъгъандыла. Бирси къыйырын кисуле бла ётдюрюп, къоюн агъачны-бурукъну ыргакъларына бегитгендиле.

Аркъау, чюйкелеге чёргелип, четен бла чепкенчини къатында тургъанды. Чолакъда чюйке бошалгъанлай, алышындыра баргъандыла.

Чепкенчини къолайын, усталыгъын ол бир олтургъанда ненча чык чыгъаргъанына кёре бичгендиле. Жюз чык чыгъаргъан келин бек устагъа, къаты ишлеучюге саналгъанды.

ТАУУШ

Чакъырыу. Къоду чалыу. *Клич*. Бир юйюрге неда бир халкъгъа зулму чабыуул болса, башха палах келсе да, ол тёгерекден жандауурлукъ, болушлукъ излейди. Былайда таууш тилек къоруулау магъананы тутады.

Эшитемисиз

Сейир таууш?

Ол тауушдан

Ёзен къалмай,

Къулакъ къалмай,

Къол, сырт къалмай,

Жер толад. (Б. М. «Хорланган жазыу»).

ТАХ. ТАХЛЫКЪ

Тах – ханны, патчакъны олтургъан жери, тоханасы. Накъут-налмас бла жасалгъан алтын накъышлы, тужурлу кёпчеги. «Тахдан» – «тахлыкъ» тууды. Аламат, ариу, айтып болмазча сейирлик дегенни билдиреди.

Дейдиле – Базальт кёлню тюбюнде

Тахлыкъ алтын бешик турады.

Суу тюбюнде бешикни юсюнде,

Тынмай, терек бахча чагъады...

(И. Чавчавадзе. «Озеро Базальт»).

ТАШЛА

Тау жамауатла бек бурун заманладан бери да багъалы, сыйлы ташланы, къурулушха жараулу, тиширыу жасануулагъа жараулу, дагъыда дарманлыгъы болгъан ташланы, айырып, билип болгъандыла. Ол затха ана тилибизде кёп тюрлю ташланы атлары жорюгени шагъатлыкъ этеди. Къошулгъанлары билинмей къаланган хунала, юйле, айтхылыкъ къалала, кешенеле ташха жан салгъан закий устала болгъанларын да кёргозтедиле. Жырлада, жомакълада, бегирекда мифледе таш адам бла теппе-генг суратланады. Ташланы тиллерин билген Дебет, ташланы эритип, темир алыргъа юйренгенди. Таш бла байламлы оюнла уа? Къол таш, тобукъ таш, инбаш таш...

Шырхы таш – кесерге, жонаргъа тынч болады.

Къара мермер, акъ мермер, состар – къаты ташла. Аланы сыйдам этип, къалаланы, къала багъаналаны, бийик атлауучланы тышлагъандыла.

Къысыр таш – къаты ёзен таш. Суу таш. Къудайланы Мухтар «Къы-

сыр таш» деп тепсеу да болуучусун айтады. Ол тепсеуню нарт Ёрюзмекге атап тепсегендиле. Уучула, уугъа барырыны аллында, къолгъа бирер къысыр таш алып, төгерекеге барып, табу этгендиле. Ол Къысыр таш бирликни, низамлыкны, узакъ жолоучулукъдан хатасыз къайтыуну талисманы, белгиси болгъаны себепли.

Суу, ёзен ташладан *тылдансыз* (растворсуз) къаланган хунагъа *къур-гъакъ хуна* дейдиле.

Гыйы таш – аллай ташла бла къабырны ишлеп болгъандыла. Бир-бир элдеде бюгюнлюкде да ишлейдиле.

Кёк таш – сабийге кёз тиймез ючюн неда башха ауруула жукъмаз ючюн, жин заран да жетмез ючюн андан жаркъачыкъ сындырып, боюнуна такъгъандыла. Чегемде жазылгъан таурухлагъа кёре, кёк таш Ийри къаяны къатында болгъанды. Эминадан, ырхыдан, башха табийгъат халабалыкъладан сакъланыр ючюн, кёк ташны жаркъларын юй чорбатлада тутхандыла.

Ёзен таш – нартланы бир къауум айтылыуларында Ёрюзмек ёзен ташдан туугъанды.

Асыл таш (баям, *оникс*) – аны бла жангы келген келинчикни кийимлерин жасагъандыла. Къызны юйден чыгъара туруп, «Асыл ташны» тепсеуон тепсегендиле.

Отлукъ таш – андан чакъкъыч этгендиле.

Тыпыр таш – аны суу ташладан сайлап, айырып жыйгъандыла; отха тёзюмлю болгъаны себепли тыпыргъа салгъандыла. *Тыпыр таш* тукъумну беклигини, бирлигини, эрттегилигини да белгиси болгъанды. *Тыпыр ташха* онг къолун салып, ант этген төре да жюрюгенди.

Тешик таш – сыйкъырлыгъы болгъан сыйлы ташха саналгъанды. Юйде тутхандыла. Адам къоркъунса неда бир башха ажымлы ишге чалынса, аны жастыкъ тюбуне *тешик ташны* салгъандыла. Бау бла эшик башына такъгъандыла.

Тёре таш. Тёреге олтургъанланы тоханалары. Топа топ (кёп, иги кесек) дегенден къуралгъанды. Топ таш, эсе да кёпню ташы. Таматала, аскер башчыла, (муслийман дин киргенден сора – эфендиле) аллай ташланы юслерине чыгып, этген оноуларын, буйрукъларын айтхандыла.

Бурунгу малкъар тилде жюрюген кёп сёзле кеслерини алгъыннгы магъаналарын тюрлендиргендиле. «Нарт къалада» «Эр Заурбек топа ташха таянды» деп барды. Мени мажюсю заманланы юслеринден «Алтын Хардар» деген трилогиямда топа таш кёп кере сагъынылады. Муслийман дин киргенден сора, анга «олий ташы» деп да болгъандыла. «Жемазыкъ элни угъай эсенг, тийре эллени жамауатлары да жыйылып, доммай къурманлыкъ да къазанлагъа тюшгенден сора, Гаппо майдан ортасында топа ташха чыкъды».

Къарачайны къадау ташы – Къарачайны миллет бирлигини, беклигини белгисине, журт ташына саналгъанды.

Хамтар – къол таш атыуда, ауурлугъуна кёре, ёчге салыныучу ташладан бири.

Бармакъ таш (галька) – садакъ атыучула, бешташ ойнаучула, таш салыучула ала бла жумушларын этген ташла.

Къууукъ таш (янтарь) – минчакъ, бешикге тагъадыла – сабий къыйналмай ёсерикди деп.

Мамукъ таш (*пемза, туф*) – сабийсиз къатын аллай ташны аркъасына салып жатса, урлукъланыргъа боллукъду дейдиле.

Ант таш – жарашылулукъну ташы; келин отоуну босагъасына саладыла.

Жер-жерледе «Байрым таш», «Чоппа таш», «Нарт таш», «Шырданни ташы», «Гола таш» деп, сейир ташланы бюгюн да кёрюрге боллукъду.

Бурун заманлада юй адырланы кёбюсюн ташдан ишлегендиле. Археологла шиякылада ташдан ишленген улан адырла табылгъанларын да тохташдыргъандыла.

ТАШХУРА

Кешенени неда къабырны ич къалауу, къабыргъасы. Ёлгенни асырап бошагъандан сора: «Ташхурасын къаладыла, жаназы отун жакъдыла».

ТАШ ЧЫРАКЪ

Ташны чунгур этип, ары жау къуюп (тууар жау, шорпа баш неда чайыр), аны жандырып жарытхандыла.

ТЕГЕЙ

Таулу тирменлени бурдургъан чархла. Къырыкъдан суу тегейни жассы гузаларына къюлуп, аны айландырады, ол да эки тирмен ташны баш ташын айландырады.

*Суу боюнунда тирменлеринг,
Тегейлери темирден.*

ТЕЙРИЧИЛИК

Алимле мажюсю тейрилени тау жамауатлагъа жолларын Гуннланы, Кимакланы, Азовдан, Кавказ аллындан Дунайгъа кёчгюнчю – Булгарланы заманлары бла байлашдырадыла. Хазар къагъанатны къырал белгиси Тенгири эди – Кёк. Англа «Тейри урсун!», «Тейри онгдурмасын!» дей эдиле – мажюсю жашауну жоругъу. Таулула: «Тейри бла тамата бирди» неда «Тели къоркъгъанны тейри урур» деп, жашау тиричиликни баш хукмучусу Тейри болгъанын чертгендиле. Тейри къылыч! Ол да тейрилеге ийнаныуну белгиси.

*Кёк тейриси – бир тейри,
Къалгъан тейри – минг тейри.
Кёк тейриди эсерни, кёкню жарытхан,
Хар кюн сайын тангыбызны атдыргъан.*

Анга кёре атла: Тейрикъул, Тейрикъыз, Тейриберген, Тейрихакъ.

Тейриле кеслерини жашау тиричиликге багъышлары бла хазна тюрленмей, тау жамауатлагъа Алтайдан, тюрк дуниядан келгендиле. Нарт таурухланы, нартланы кёп ышанларында тейрилени илишанлары бардыла. Сёз ючюн, тенгизден чыкъгъан юч ажир, неда Алауган жашы Къарашау-айгъа Гемуданы бергенде, ол а, ат къартды деп ёпкелеп, Тенгириден тилеп,

кыанатлы жылкыны сюрюп келгени. Тейриле жашауну кёп тюрсюнлеринде кёрюнедиле. Аштотур – Христианлада Ашкерги, Эндиреуюк, Никол, Башил, Бараз, Умай-Бийче, Алтын Хардар, Апсаты дагыда башхалары тиричиликни кёп тюрлю бурулушларында мажюсю тайпаланы тин, ийнаныу, адеп-кыылык, рухий ёкюллери бола келгендиле. Бизни тарыхыбызда алыкба тинтилмеген, ачыкыланмагъан мажюсю маданият кесини ёмюр сандыкларында кёп сейир затланы асырайды.

«ТЕКЕ»

Бек бурун заманладан бери да кёп халкылада жюрюген, Кыарачайда, Малкярда да алыкба аз да эски болмагъан ырым оюнладан бири. Хайт деген, тепсей, жырлай да билген, «кыылыксыз жумушун» кыалай жалчытыргъа керегине усталыгы да болгъан оюнчу жаш, башына кийиз бёрк кийип, кьолуна узун кыамичи (шапалак) алып, тойда, кьурманлыкыда, башха адет-гёре кьууанчылада оюн кьурайды. Тепсей, тюрлю-тюрлю кьужур кымылдаула эте, кыызлагъа керкине, низам бузгъанны «тюе», ол кесини оюну бла кьууанчха жарыкылык, зауукылык салады. Анга тиерге, урушургъа, не тюрлю кыылыксызлык этсе да, гюренден кыыстаргъа кишини эркинлиги жокьду. Ол кесини юсюнден былай айтып жырлайды: *«Барды теке бёркюм, тууаркьуйрукъ кыамичим, солтанжиям, агъач садакъларым. Кимди менича, мен тейриме, олуяма, тойчума! Ма, агъачдан жарагъан кыамам, теке бёркюмю кьошбаш мюйюзлери, ала да кызыл, кёк, сары журунда тагъылып. Инжиле, кюмюш сынжырла зыр-зыр этедиле, тууаркьуйрукъ кийиз шапалагъым жети кёкню, жети тюнню тутады».*

ТЕККИ

Текки – муслиман жерледе дервишле Аллахха кьуллукъ этерге жыйылычу мекам, тала журт, мазар. Дервиш дарийкьат. *Монастырь*.

ТЕЛЧЕ

Аз тюбеген, ууу болгъан ханс. Аны ашагъан адам, эсирип, жугъун билмей кыалады. Акъылдан шашхан, ёлген кезиулери да болгъандыла. Телче суу ичирип, душманын сылхыр этген хапарла халкы чыгъармачылыкыда тюбейдиле. Телче чапыракъланы кьурутуп, ун этип, аны ийисгетип не, кыайнатып, сууун ичирип, ёлет хыйныны алай жарашдыргъандыла. Ол безгек тийгенча кыалтыратады. Аллаи арууну айран ичирип сау этедиле. Ташлы, кюнлюм сыртлада ёседи, жаланда тукъумдан тукъумгъа тасхасын билген адамла таныйдыла. Алай болгъаны себепли, таныгъанла аны бирсилеге билдирирге суймейдиле. Биринчиден, аны кеслерине, асабаларына да энчи онгнга санайдыла, экинчиден, аны билгенле кёп болсала, аман иш кенг жайылыр деп кьоркыадыла.

Гошаяк бийчени юсюнден таурухланы биринде уста кыатын Кыаншаубийни башын телче ичирип тели этгени айтылады.

Кыажар кыатын Кыаншаубийни суйген эди,
Ариу болуп, кыауракъларын кийген эди;
Дарман этип, жарасына бакъгъан эди,
Аны бла тыялмазын ачхан эди.

«Къаншаубийим, кетме узакъ!» – деген эди,
 Дарманларын жолуна да берген эди;
 Жыл да турмай жаралары женгген эди,
 Къажар элге ол жангыдан келген эди.
 Къатын аны бютюн ариу кёрген эди,
 Жуууп, байлап, жараларын кёмген эди;
 Къаншаубий а Гошаякъны эсгергенди,
 Багъычуну андан эсе кем кёргенди.
 Къажар къатын аны женгил эслегенди,
 Телче хансны ол къайнатып ичиргенди;
 Кетме, жигит, Къабартыны унут женгил,
 Жараларынг жыл да турмай аман женгип,
 Жалынырса, бутларынгы сойреп келип,
 Менсиз санга жашау болмаз деген эди.

ТЕНГДИРМЕ

Тюзлюкчю. Эришгенлеге, ёчешгенлеге шагъат болуп, тюзлюгюн тох-ташдыргъан адам. Сюдю. Кёзбау этмей, хорлагъанны тюз тохташдырыучу.

ТЕНГЛЕШ

Тенглеш, ёчлеш, бетлеш, бечеш, къаргъаш, эришмен, даучу къажау...

Жашау кеси аллына бир бирге къарама-къаршы тургъан кючледен, болумладан, ниетледен къуралгъаны себепли, тиричиликни къайсы жанында да бир бирге къажау тургъан, бетлешген неда бири этгеннге бирсиси бюсюремеген болум къудуретни белгисиди. Философияда окъуна «Борьба противоположностей – есть основа жизни» деген кесамат барды. Алгъа барыу, жангырыу, игини бек игиге, эски болгъанны жангыгъа, терс жолну тюзюне буруу жашауну барыу адетиди. Алай барыуда тюрлю-тюрлю оюмла, кючле, ниетле бетлешедиле. Ниет чюйреликле, даулашла чыгъадыла, келишмеулюкню себебинден согъушхан окъуна этедиле. Орус тилде, башха Европа тилдеде да ол формалы бетлешилуени тюрлю-тюрлю жаны бла айыргъан, ангылатхан сёзле, терминле кёпдюле – *оппонент, соперник, противник, конкурент, альтернатива, недруг...* Къарачай-малкъар тилде уа ол ангыламлагъа былай айтылады деп, белгили бир сёз жокъду. Кертиди, «*айыутос*» деген алакат сёз барды – тышындан шуёх болуп, ичинден къара ниет тутхан адам. Алай эришиуде сени бла ёчге чыкыгъан адамгъа «айыутос» деп айталлыкъ тюйюлсе. Не уа «соперник» дегеннге «душман», «жау» деп. «Соперник» дегенликге, ол да сени кибик бирди. Къыз тилей эсенг, ол да тилерге боллукъду, сенден аман жаш тюйюлдю. Аны себепли «соперникди» не уа «эришмен». Илмуда, саясатда башха ниетни тутхан «оппонентди», къырал хукмуда ишлеген башчылагъа огъурамай, башха жоланы тутханла «оппозиция» боладыла.

Илму-техника жетишимлени заманында миллетни жашауу да алгынча турмайды. Эртгенден илмулары, окъуулары, техника жетишимлери, спорт төрелери болгъан уллу халкъла дуниягъа келген жангылыклагъа кёре, ол жангылыкны тилин алып къояды неда, ёз тилини жорукъларына кёре, сёз туудурады. Ол алгъа барыуну белгисиди. Дуниягъа келген, энди

жюрюп башлагъан ангыламланы биз да ана тилибизде айтыргъа керек болабыз. Аны себепли алимле, жазычула сёз табаргъа, жангы терминле жарашдырыргъа, къыралны парламенти уа аланы жюрюптурча буйрукъла этерге тийишли боладыла.

Бусагъатда «тенглейш» (альтернатива), «къаргъаиш» – противник, «ёчлейш», «бетлейш», «эришмен» – (соперник) дегенча сёзлени хайырлана башлагъанбыз. Аланы къайсына дау айтыргъа боллукъду? Бек ариу сёзледиле.

«Табу бар эди арада, табу угъай – къоркъуу! Алкейни борбайдан алгъан эки къаргъаиш! Эки жыртхыч жаныуар аны босагъасындан кетмей сакълай эдиле – ол табуну! Бири, арсарбаш деп къозута, хыликкя этеди; бирси уа, оракулланы жакълап, ала тейрилерибизни жерде кесиликлеридиле дерге да жетишеди». (Ас-тах, 7)

«Адыг бийни чатырындан къонгуроу биринчи зынгырдады. Дадыкъны чатырындан да зынгырдады. Ол, олий бла адыг бийни ортагъа чакъырып, бир бирге тюбешдирирге берилген белгиди. Ма экисини да акъ чепкенлери къарагъан минг-минг кёзлеге сюекли адамлача кёрюнедиле! Къолларында ёрме къамичилери. Дадыкъныкъы – акъ, Леоннукъу – къара. Ма келедиле тюбеширге эки жаныны орталарында! Олий жаратмады адыг бийни къолунда къара къамичини. Ол, баям, къара кючге базыныуну ышаныды. Экисини да ызларындан тилманчлары – аладан беш-алты атлам артхаракъ. Бары къарагъан халкъ бузлагъан эди. Эки башчы бир бирге келе тургъан сагъатда, эки да къарама-къаршы жыйынны ортасында *ёчлейш* гёжефле тохташхандыла.

– Ассалам-алейкум, уллу олий! – Леон, къамичисин ёрге кётюре, алгъа саламлашды.

– Алейкум салам, уллу адыг бий! – деп, жарыкъ болду олий да, къамичисин хауада аныкъы бла тюбешдире. Къол тутушмадыла. *Ёчлейше*, аладан юч атлам артха туруп, сюелишедиле.

– Башлайыкъ, жюйюсхан, – деди Дадыкъ, къамичисин энишге тута.

– Да тюбешсинле гёжефле, – Леон да къамичисин энишге жиберди.

Эки жанындан да тюз кишиле сайландыла. Мажо тилманчлыкъ этеди. (Ч. Б. «Къобан башлада»).

ТЕРКАЙТМЫШЛА

Ала сабийге тил билдириуно, аланы тиллерин сёзлени сындырып тежиуют айтырча, жарау этиуно алаамат амалыдыла. Бу ат алагъа терк айтылычулары ючюн аталгъанды. Башха кёп тюрлю халкъ мектепле-дерсле сабийни эс этерге, табийгъатны, жаныуарла дунясын, жюрюу-туруу, адепкъылыкъ ёлчемлени билирге юйрете эселе, теркайтмышла ана тилге къаныкъдырадыла. Бир къауум теркайтмыш:

***

Сыпдырылдым, силкиндим,
Сырт башында тик турдум.

***

Тёрт кёк кёрпем,
Тёрт кёк кёрпеден тёрт бёркюм.

***

Къырай, къырай, къырпагъым,
 Къырпагъымы къырайым,
 Къырдан энишге къуайым,
 Къызыл къаптал къыайым.

Бирде, бир бирни жангылтып, аман сёз чыгъартыр ючюн жетген жашла да ойнагъандыла теркайтмыш. Сёз ючюн:

Гимхоту акъ эшек,
 Гимхоту акъ эшек...

ТЕРЕКЕ

Бир тюрлю сылтау бла, сёз ючюн, къатынны сабий тапмагъаны ючюн, эр бла къатын айырылыргъа тюшгенде, эрни жанындан къатыннга берилчю хакъ. *«Тереке хакъын берип, бек ыразы этген эди».*

ТЕСЛИМ

Кеси кесин жесирге бериу. Урушда хорланыр чекге жетгенде, сау къалыр амалтын башына табыракъ къыралгъа бойсунургъа излемеклик. «... Дагъыда Герман таматала америкалылагъа кеслерин *теслим* этерге ашыкъгъанларын... окъуду тенгибиз газетден». (Б. Х. «Харам тала»).

ТЕУЕТ

Сенгирчкени бир тюрлюсю. Ёзденланы Сагидни 1999 жылда 1-чи октябрьда «Заман» газетде чыкъгъан макъаласында тапдым бу сёзю. «Ол къарап тургъанлай, ана къарылгъач, учуп кетип, олсагъат окъуна сенгирчкеге ушагъан узун бутлу бир уллу *теуетни* алып келди да, уясына салды. Кеси уа, агъырыкъ жипге къонуп, туурадан къарап турады. Жилиян а, тилин да чыгъара, уягъа жетеди. Ол башын уягъа сукъгъанлай, *теует*, ал аякълары бла уруп, аны кёзлерин чыгъарды».

ТЁРЕ

Хукмучу къауум. Эл, жамауат ортадан айырып, элни оноуун, ишин, тирчилигин бардырыргъа салгъан ысхылты къауум. Терсликге, тюзлюкге, халкъны болушуна къарагъан адамла. Тёре беш, жети адамдан да къуралгъанды. Уллу төре, гитче төре да болгъандыла.

Артдан-артха «тёре» – эл, жамауат жюрютген адетлени, къууумланы бирикдирген сёз болуп къалгъанды.

«Тиге билмедим да, бёркюмю ёре этдим, тели халкъ а, аны кёрюп, төре этди». (Нарт сёз).

ТИКГИЧ. КЪАЙИШ. ХУЮН

Тикгич – ирик ашагъылып, тыгю кетерилип, чийлей сыбапха бла да жиберилип, иги керилген, шынгарг къурутулгъан эчки не кийик териден иничке тилиннген бау, жип, халы. Тикгич бла чарыкъла, гён чарыкъла тикгендиле, башха ууакъ жумушлагъа жарашдырылгъан тери кереклени, жиплени, бир бирге къошулургъа тийишли къайишлени жалгъагъандыла. Ат жерге, айылгъа, жюгеннге, аны билекликлерине тилиннген къайишлени

жаланда тикгич бла тигерге керек болганды. Ёрме къамичилени ёрюрге, териде тукъум тамгъа, эн-ёзге салдырыгъа да тикгич жарагъанды. Ол тутумлу болганды, къайишни ариулугъун сакъларгъа да болушханды. Эчки терини къамичи ёрюрге тилселе, аны базыгъыракъ этгендиле, жибитип, къайиш тартыдырып, алай ёргендиле.

Къайиши – ийленген тууар териден тилиннен, жип, айыл, башха керек этерге хазырланган жассы узун тилимди. Артда аланы, жалгъап, жип этедиле, не, тилип, чабыр, чомача, ёзге баула аладыла.

Хуон – чий тууар териден базыкъ тилиннен жип, бау. Ол тикгичден иги да базыкъ болады, чабырны олтанын жаланда аны бла тизедиле. Ол тёшледе, бийикледе, ташлы жаргелледе учхаламай жюрюрге жарагъандан тышында да, миделге дайым хауа кирип турурча, суу болса да, женгил къурурча этеди. Чабырдан тышында, чындыла, мансла (улла жипле) къошсала да, хуон бла жалгъайдыла. Чабыр, чомача баулары да хуондан саладыла.

ТИЛ. ТИЛЧИ. ТИЛМАНЧ

Дунияда тилни юсюнден бек кёп насыят, тамсил, чам, таурух жазылганды. Ксант деген бай философ къул базарда сатып алгъан Эзопну, бурунгулу тамсилчи Эзопну, бек сейирлик тамсиллеринден бири да тилни юсюнденди. Бразилиячы драматург Фигерейдону «Жюзюм бахчагъа кирген тюкю» деген пьесасында быллай жери барды:

Къонакъ ала турган Ксанф, ашлауда аш-азыкъ азайгъанын кёрюп, Эзопну чакъырады. «Базаргъа бар да, бек татлы затны алып кел!» – деп буюрады.

Эзоп, базаргъа барып, тил алып келеди. Ашлаугъа салады. Къонакъла аны бек жарыгып ашайддыла. Ксанф да къулуну акъылына бек бюсюрейди. Бир кесекден аш дагыда азаяды. Ксанф, энтта да Эзопну чакъырып, базаргъа иеди. «Энди сен бизге бек ачы затны алып кел!» – деп буюрады.

Эзоп, базаргъа барып, бу жол да тил алып келеди. Ксант, шапасы сыйлы къонакъланы хыликкя этген сунуп: «Бу этгенинг неди?!» – деп чамланады.

«Татлы дединг да, тил алып келдим, – дейди Эзоп сабыр. – Дунияда тилден татлы не барды? Ол мудахны къайгысын чачады, жарыкъ этеди; уллу ишлеге кёллендиреди; къарыусузгъа къарыу береди. Тил игиликге жол ачады, туююшгенлени жарашдырады, ачыуну къууанчха бурады... Тилден ахшы не барды?

– Тюздю! – дейди Ксанф.

– Тилден ачы уа не барды? Ол жүреклеге жара салады; жандан татлы тенглени бир бирге жау этеди, къууанчны бушуугъа айландырады... Айт, не барды тилден ачы?

Ксанфны къонакълары Эзопну айтханларына эс буруп тынгылайдыла. Бары да аланы тюзге санайдыла.

Бары игиликни, огъурлулукъну, ариулукъну, закийликни, жандауурлукъну да мурдорларында таукеллик, суймеклик, жапсарыу сёзлери турадыла. «Ариу тилде ауруу жокъ» дейдиле. «Татлы тилли къозу эки ананы эмер» деген акъылманлыкъ да барды. Дагыда: игилик бла аманлыкъ, ишленмеклик бла адепсизлик, жигерлик бла мыгтырлыкъ... Аллай халланы

юслеринден не заманладан бери да былай айтылып келеди: «Тили аманны кюню аман». «Тил ат кибикди, тыймасанг, жыгъар!». «Ахшы сёз – жолунга азык, аман сёз – боюнунга къазык».

Тил халкъны сёз байлыгъыды. Аны миллет энчилигин, сезим къудуретин, табийгъатха, жаратылышха къарамларын жюрютген, бир бирге оюмларын айтхан, ниетлерин билдирген, жырларын, адетлерин баямлагъан белгисиди. *Ана тил* деген къадар магъанасы болгъан, хар кимни да адамлыгъын, ниет къолайын белгилеген тауушлукъ ангылам аны тутады.

Биреуден эшитгенинги башхагъа айтхан, биреуню тасхасын, жашыртынын элге жайгъан – биреуню юсюнде болмагъанны айтхан (жала) *тил* болады, адепсизликни белгиси. *Тил, тилчи* – адамны бек осал, айыплы, бетсиз кылыкъларындан бириди. Анга деп, Семенланы Азретни быллай назмусу барды:

Тенгинг тилчи болса,
 Жюрек айры болур;
 Жюрек айры болса,
 Арты къайгъы болур;
 Арты къайгъы болса,
 Жетген оноу этер.
 Жетген оноу этсе,
 Сыйынг кери кетер.

Алайды. Биреуню сёзюн биреуге жетдириу, арада тил жюрютюу, сёз этиу – юйюрню, тенгликни, тап, къыралны окъуна бузгъан ишледиле. Халкъ адамны юсюнде аллай шарайыпланы хар заманда сөгеди. «*Тилчини тили жел этер, жауун тамычыны кёл этер*». Дагъыда айтадыла: «*Эл сёзюню кёзю – лобанны, къулагъы – эшекни, тили – жилянны*». Сёзчюлюкню юсюнден бу экинчи айтыу адамны аркъа жигин титиретеди. Айхайда, эл сёзюне къараргъа керек туююлду – «Эл сёзю – элек, анга къарагъан – халек». Болсада, аны кючю къалай уллуду! Лобан, сокъур чычхан, сокъур эсе да, къарангъада жол табады; жер туююнде окъуна барын кёрюрге жетишеди. Къыйыныракъ ангыларгъа боллугъу «къулагъы – эшекни» дегениди. Эшек, ишчи мамыр жаныуар, аман атха кесини «асылсызлыгъы» бла къалгъанды, къулакълары да кемсиз уллудан. Аны себепли адамны кылыкъсызлыгъын, жапысызлыгъын чертирге тюшсе, «уллукъулакъ» деп къоядыла. Эл сёзю эшек халлы, эшек жапылы, эшек кылыкълы адамланы суюген сауутларыды. Ахырында, «тили – жилянны» деп, тилни уулугъун чертедиле. *Тил* айыпсыз адамны жилян ургъанча урады, аны ууу чархына угъай эсенг, жолуна окъуна жайылады.

Тилчи деп бир-бирде тил илмуну алимлерине да айтадыла. Ол орусча «языковед» дегенни тюзюнлей кёчюрмесиди. «Тилчи» деген – аман ишни, кылыкъланы белгиси болуп, халкъны сезимине алай сингмеген болса, тил илмуну алиmine *тилчи* деген алаMAT келишип да къальыр эди, сёз ючюн, кыргъызлыладача, татарлыладача (тилче), азербайжан жанларындача (дилчи). Алай бизни инсан эмда инсанат (жамауат) сезимибизде терен орналгъан сезим – тилчиликге налат бериу – ол сёзюню илму магъанада ангыларгъа не жюрютюрге къоймайды. Аны орунуна «тилмиш» деген терминни кийирирге да къорешебиз. Ким биледи, башха тюрк тилледеча, бизни

тилге да алай жарашып кьалса, алапат эди.

Тилманч. Бир тилден бирси тилге айландырып (кёчюрюп) айтыу. Бир бири тиллерин билмеген эки адамны арасында ушакъны бир бирге ангылатыу. Бир тилде айтылганны бирси тилде тюзюнлей кьайтарып айтып барыу.

Тилманчлыкъны юсюнден чам.

Колхоз кьурулушну заманында Быллымгъа бир орус кьуллукъчу келип, халкъны сходха жыйганды. Тилманч керек болганды. Хар заманда да элни кьыйындан кьутхара келиучю Тяпагъа келечи жиберип келтиргендиле да, тауча билмеген орус кьуллукъчуну жанына сюегендиле.

Келген кьуллукъчу аузу «от чагып» селешеди. Тяпа аны айтханларына ана тилге кёчюрюп айтып барлыкъды деп сакълай кетгендиле да, болмагъанда:

«Тяпа, не тонгуз тынгылауну ийип тураса, бу анасын кьабарыкъ не айтады?» – деп соргъандыла.

«Да, не айта эсе да, орусча айтады!» – дегенди Тяпа.

Тилманч бла *таржыма* деген эки сёзню магъаналарын кьатышдырган кезиуле тюбейдиле. Алай *тилманч* селешииу тилни жоругъуду, *таржыма* уа – жазма тилни. Китапны (жомакъны, жырны, таурухну) бир тилден башха тилге кёчюрюп басмалагъан адам *таржымачы* болады. Бир миллетни тилинде жазылгъан суратлау чыгъарманы, илму ишни, тарых баямлауну бирси миллетни тилине кёчюрюп басмалау.

ТИЛЛЕН

Бу сёзню баш магъанасы, «Ангылатма сёзлюкде» берилгенича, айхайда, «селешип башла», «селеширге юйрен» «тилинги айландыр» дегенни тутады. Алай а суратлау чыгъармачылыкъда, эсе да адабият тилде, ол кёп магъаналы метафора болургъа жетишгенди. Жазыучула «тиллениуню» кючю бла кьууанчны белгилеген, аман кьууумну жоралагъан сезимлени ачыкълайдыла. Бизни кьуршалагъан табийгъатда жансыз затлагъа жан салып селешдиредиле (тиллендиредиле). Бабаланы Ибрагимни бир назмусунда окъуйбуз:

*Къайсынны назмусу жан салып
Тилленген ташланы кючлерин,
Аланы ачыудан жарсала,
Энди кёк да аны кечмезин.*

«Тилленгенни» аман кьуууму, ырысы да барды. Сёз ючюн, эл телиси бир затны кьайтарып айтыргъа кьалса, анга да: «Иги кюнде тиллен!» деп ырыслайдыла, неда: «Аман кюнде тилленмегин!» – деп, табу этедиле.

ТИН

Адамны адам этген кюч, кьан. Ниет кьарыу. Рух. Адамны дунягъа, инсанлыкъгъа, огьурлулукъгъа бла огьурсулукъгъа, иги бла аманнга, жашау бла ёлюмге кьарамларын кьурагъан рухий байлыгы. «Ангылатма сёзлюкде» тин – *плоть, тело, корпус, туловище* деп бериледи. Эсе да тин жа-

ланда «чарх» магъанасында тинтиледі. Биз аны артыкъ тюзге санамайбыз. Нек дегенде да, тин адамны чархына магъана, ниет, сезим берген болумду.

*Тюшюм да сен, тюнюм да сен,
Жаным да сен, тиним да сен.* (Сюймеклик жырдан).

Былайда тин деп поэт чархына айтмагъаны туура кёрюнеди. Тин дегенде, чарх аны жаланда бир кесегиди.

ТИНСИР

Байзуллаланы Алийни жазмаларында, илму ишлеринде тюбейди. Скифлени ёз атларыча айтылады. «Къыпчакъла, булгарла, аланла бир халкъ болурла деп кишини эсине келмейди. Бажанакъланы (печенеглени), хазарланы бла къойманланы уа унутханча окъуна этип турадыла. Бу мен айтхан халкъла, энчи халкъла болмай, барысы да бир тинсир (скиф) халкъны уруулары болурла деп алыкъа киши да айталмагъанды». («Заман», 12. 01. 2000). Алай эсе, «тинсир» не саулай бурунгу халкъны атыды, неда скифлени тюзюнлей аланлагъа жетген бутагъыны атыды.

ТИШКЪЫСХАН

Ачыуланган, теберген, къыжырыкълагъан, чибинлеген, темирчилеген.

– *Сен не билип айтаса? Мен не сёлешигиме билип сёлешеме. Терсмиди айтханым? – деп, тёгерегине къарады тишкъысхан.* (Б.Х.).

ТОЛАН

Жюню чулгъап, бир уллу тюйюмчек этилгени.

Тик сыртда бичен этгенде, дырынны батанлагъа салыргъа къыйын болады. Аны бир къауум дырынчы, тизгин туруп, башындан энишге чулгъап, толан этип, буруп, энишге тёнгерете, этеклеге тюшюреди. Алайда батанлагъа юлешеди. Тикден, бурулуп, энишге эндирилген дырынла *толан* боладыла.

Толан суратлау амал къадарында эркин жюрюйдю. Бурулуп, чулгъанып, жаун келтирген булутлагъа да айтадыла *толан* деп.

*Суу будутла толан-толан жетдиле,
Тизилишип, башым бла ётдюле,
Сызгъалагъа, чунгурлагъа батдыла,
«Арыгъанбыз, солуюкъ» – деп жатдыла.*
(Б.А. «Алгъын!»)

ТОЛКЪУН. ТОЛКЪУ. ТОЛКЪУГЪАН

Барган сууну юсю, ёрге гушпур кётюрюле, оюла, кёмеюл бола барыуу. *Толкъун* – ёрге ургъан, ёрге тебе болган. «Толкъунла, бир бирлерин къууа, бир бири юслерине оюла, *толкъунла* къурай, Кюнчыгъышха жан атадыла» (Х.О. «Аманат»).

Толкъу – кётюрюл, кёп бол. Ырысхынг айнысын. *Толкъугъан, тол*

кѳунланган – кѳлю кѳтюрюлюп, кѳууанып не тынгысызланып турган. «Жыр да жюрекни толкѳунландыра», – дегенде, адамны кѳууанчлы халын кѳребиз. Кѳууанч хапар айтыргѳа хазырланган адамны сыфаты кѳуралады.

*Садакъ окѳча, жырлап барган сѳзлери,
Алжамайын душманларын уралла.
Аны бурма чачы, жарыкъ кѳзлери,
Кѳзлерине толкѳунганлайын туралла.* (Г.Б. «Пушкиннге).

Адамны кѳлю кѳтюрюлгени, ол не бу кѳууанчха, жетишимге ѳхтем болгѳаны, учунганы. «*Жюрегим толкѳун, толкѳунланып турама*».

Баш кѳусхан будай сабанла шууулдайдыла. Жел кѳакѳганда, аланы белкѳау-гуппур сюрюнюулери да толкѳунланыуну суратын кѳргюзтедиле.

*Сабанлада
Толкѳун-толкѳун барып,
Учсун назмум,
Сабан чыпчыкъ болуп... (Б. И.).*

«Толкѳунланыудан» «тогѳунуу» чыгѳады. Кѳзге кѳрюннген ариу-лукѳ, тамашалыкъ, тебиренип, кѳп тюрсюн алып, жюрекни учундурган табийгѳат хал. «*Тогѳундурады, токѳ этеди*»; «*Кѳайгѳым жокѳ, жюрегим токѳ*».

*Исси суугѳа кенгден кѳрап,
Машиук тауну кѳреме,
Ол кѳзюме тогѳунганлай,
Поэтни эсгереме.* (Г. Б.).

ТОМПА

Бурунгу таулу факел, кечеги жау чыракѳ. Таякъ башларына эски-бус-ху быстырланы, заба саламны, мамукѳну кѳаты чѳргеп, анга ич жау, шорпа баш не чайыр сингдирип, кечегиде жанып турурча этгендиле. Голлу байрамлада, кечеги гюргюлюшледе, жолоучула не аскер жыйын кече тохтагѳан жерледе жандыргѳандыла.

*Кѳаладан томпа жарыгѳы чыгѳады,
Ол бюгече артыкъ жарыкъ жанады.* («Нарт кѳала»).

Эл ортасында не башха жерледе жамауат жыйылып, оноу-оюм этгенде, оноучула (тѳречиле) башына чыгѳып олтурурча, башы тюз жонулган гола таш болгѳанды. Гола ташны тѳгерегинде кѳзыкѳла сугѳарча тешиклери да болгѳандыла. Кечеде алагѳа томпа кѳзыкѳланы орнатхандыла.

ТУНАЧ НЕДА ТУНГУЧ

Тунач – тѳбю, тамыры, урукѳ жиги. Тунач – тунгуч: биринчиси, башланганы.

Тунгуч – юйюрню ал башы, биринчи туугъан сабийи. Аны бла байламлы кёп тюрлю адетле этиледиле. Тунгуч уланны не кызыны сыйы артык жюрюгени себепли, аны ызындан юйюр иги толкьурча, жашла, кызыла да туууп, саулукьу ёсерча, алгыш кьурманлыкьула этгендиле; тунгучну аягыын кьурманлыкь бозагъа сукьгъандыла. Эл уллу иш башлагъанда, журт тамалын салгъанда, аллай юйюрню анасын келтирип, алгыш этдиргендиле, биринчи туугъан сабийни киндигин да кесдиргендиле. Алай бла ол сабийни *киндик анасы* болгъанды.

Бирде тунгуч деп, *тамыр, тамал, ырысхы тюбю* деген магъанада да айтадыла. *Чынтты кесиники, даусуз таза хакъы, мюлкю* деген магъанада. Юйюрню (тукьумну) тамырын кьурутмай, андан ары тутарыкь, ёсдюрлюк улланга, тёлюге. *Учхун, асаба. Наследник.*

ТУРАКЪ

Кырдыгы, суу да жетишип, мал айныгъан жер. Кьошнёгерле, кёчмен малчыла дайым тохтаучу жер. Адамны журту.

«Биз хапарын айта келген «Къая тюбю» дорбун эрттегили адамны *турагъы* болгъанына 1960-1961 жыллада бардырылгъан экспедицияны ачыкьлаулары да шагъатлыкь этедиле. 8 метр теренликде от жагъа, аны ырбынында ашлыкь бюртюкле табылгъандыла» (Гызыланы И. «Битикле», «Заман», 26.09. 2000).

ТУРКЪУМУ? ДУРКЪУМУ?

Бу эл тийресинде, ташлы жерледе, ташы ариуланып, тегерегине буруу этилген жер кесекчик – чаллыкь, сабан юлюш – эки тюрлю айтылады, жазылады – бирде *туркьу*, бирде *дуркьу*. Холам-Бызынгы тарафларында, баям, туркьу дей болур эдиле. «*Жиямугьум кьурумагъанлай, суу боюнундан туркьулагъа, туркьуладан къалалагъа, къалаладан таулагъа чыгъып айланама*». (Атталаны А. «Шайтанла, юй иеле». «Заман», 22.10. 2002).

Чегем, бахсан тарлада, фольклорда да дуркьу деп жюрюйдю. Тилибизни устасы Саид Шахмырза дуркьу деп жаза эди. «Дуркьу-дуркьу» деген сабий оюнда былайды:

Дуркьу-дуркьу-дуркьу ёгюз,

Ёгюз ичи семиз.

Бу урлады, бу сойду, бу биширди,

Бу ашады, бу айгъакь чыкьды.

Муну да тьойюгюз,

Муну да тьойюгюз,

Муну да тьойюгюз.

Неда дуркьуну юсюнден элбер:

Тегереги – гыйы къалау,

Ичиндеги – арпа галау.

ТУРСУН

Бир затха, бир жерге, биреуге илешиу. Жыйынны, кьоншуну жаратыу. Къыралда, жамауагда этилген оноулагъа ыразы болуу. Асламында угъайлаучу формада жюрютюледди.

*Хамхот сюртген жел болмадым,
Миллетимден кенг болмадым,
Адамла бла кеп танышдым,
Талансам да, бойсунмадым!
«Бойнак» атха турсунмадым. (Ёзд. А. «Чолпан», 8).*

Мыртазакыла ёрге-энишге женгил чабадыла. Уллу бичакылары бла бир атлыла да, кишиге *турсунуп* бурулмай, картузларыны тюбюнден, эринип, төрт жанларына кырайдыла». (А. Х. «Кыара кюбюр»).

ТУРУШ

Ишсиз-кючсюз бош туруу; жамауат ишден албугъартыу. «Бу туруу туруу туююлдю». «Турушунг былай эсе, урушунг кимге керекди!»

*Герман уруш башланганда,
Таука кетди урушха.
Бой салмайын, сукъланмайын
Элде рахат турушха. (Г. Б. «Мадинахан»).*

«Турушну» аламаты уа – туруш агъачды. Хуна оюлмаз ючюн, юсю бла бегимликге салыныучу агъач. Сау тёнгеретмени төртгюл жонуп неда эки агъачны жанаша бегитип, кертикле да кертип, хунаны (кыабыргъаны) юсюне саладыла да, башындан аркыуаны, тюбюнден чигинжилени анга бегитедиле.

Туруш дагыда – жыйылыу, кенгеш кыурган жамауат.

*Турушда талкы басдыкь,
Эришип, чынды тартдыкь. (Т.Д.).*

ТУУАКЪ

Туугъанындан окыуна юлюшлю, насыбы биргесине туугъан, ырысхылы сабий. Аллай сабий артда не игиликке тюбесе да, тиежеги алай эди дейдиле. «*Туугъанынг тууакъ болсун!*» – деп, алгыш этедиле. «*Тууакъны турагы – төрде*». Тууакъ бала!

«Уртайны фахмусу жокъ эсе да, *тууакъ* туугъан болуп, кыайда керюнесе да, төрге чыгырып кыоюучу эдиле. «*Таулула тауча окымайдыла*» деп тартыгадыла да, энди бир керейим окыумасала, – деп махтана эди ол бир жол кеп адам жыйылган жерде, кесини китабын, байракъча, бийик тута. – Хау, тейри, бир керейим окыумасала, мени усталыгымдан тогъумасала! Романым, хамайыл бла тенг болуп, михрабда сорулмаса!». (Орам таурухладан).

ТУХАМИЛИК

Иги багылыш, жауу этине сингнген мал. Жаулулукъ, жау угъай, жаулулукъ. Тухамилик – малы ичин, кыуйругун эт жаугъа айландырып, семиртмейди, жауу, эрип, этине сингеди, алай бла этни сылтгысын (согун) элпек этип, татымлылыгын кетнореди.

*Аллыбызгъа салам айта чыкъмадың,
Тухамилик малларыңдан тутмадың,
Ай, мынафыкъ, Шырдан улу Баптучукъ,
Жаи эсенг да, сёзюбюзню жутмадың!* (Халкъ жырдан).

Къарачай къара къойла *тухамалик* болгъандыла. Ала сыйлы къонакъ-лагъа, ёзге къурманлыкълагъа деп асыралгъандыла.

ТУХТУЙ

Кийимге, ёзге жан харекетге салыныучу тамгъа, чачакъ, чомпал. Тухтуй сырыула кёп тюрлю болгъандыла – жаланда окъа халыладан сырылгъан тухтуйла, бош жибек халыладан туююлгенле да. Ол не бу затны – байракъны, бийче къапталны къоллугъуну – ырымлы тагъаларына-накъышларына да айтхандыла *тухтуй* деп.

*Ариу Даулетхан тухтуй этеди
Берне тёшекге, ойда-ой,
Жаи Жумаккудан сайлап береди
Къырау а деген Туккуш эшекге, ойда-ой.*

ТЫЖЫН

Тамычы таууш. «Жаз жылыу чорбатладан тыжын таууш эшитдире башлагъанды». Ыз сюрюу – жангы кесилген агъачны сылты ийиси, жик агъымы. «Талакъ солуу этип, кючсюнюп-кючсюнюп кюрешеме. Ахырында, терекни орта ёзегине дери ойдурдум. Алайдан аз къаралдым тюрслю къаны къачып башлады, тыжын этип акъды. Агъач къан – жерк къан агъады...» (Б.С.)

ТЫРХЫТ

Къарда тепленип (жюрюлюп) салыннган ыз; жангы къарда биреу неда бирле алда барып, ызындан келгенлеге къарны сотмакъ болууу. *Тырхыт* – биринчи сотмакъ.

Огъары малкъарлыла *тыфхыт* деп да айтадыла.

ТЫТЫР ГУЛЛА

Бурун заманда ёлюк бузулмаз ючюн, къабыргъа тытыр къуюп, салны аны юсюне салып болгъандыла. Бош алай къуюп къоймай, аны къабыр ичинде гуллача жарашдырып, алай къурагъандыла. Ол, керти да, тытыр гулла болгъанды. «*Къабырланы тонагъанда бузулмай къалгъан жерлерини халларына кёре, тытыр гулла этип асырагъандыла дерчады. Тытырны къалай къуюлгъанына кёре уа, ол ёлюк бузулмаз ючюн балхамламу болур эди?*» (Газ. Исхакъ. «Кешенеле», «Заман», 29.11.2000).

ТЮР, ТЮРЮ

Адамны сыфатын, къылыгъын да бирикдирген сёз. «Не тюрлюсе?» – дейбиз. «Бу къылыгъың, сыфатың да неге ушайды?» – деп урушабыз.

Адамны бети кетип, жунчуп тургъанда: «Не эсе да, тюрю бузулупду, адам нюрю кьалмагъанды», – деп жарсыйбыз. Бу бары да *тюр* деген ангыламны магъанасында айтылады.

Кетип баргъанны
Ызындан жетдим.
Бир сынайм деп,
Самаркыау этдим:
– Насыбынг барды,
Акылынг жокъду,
Иги жаш, – дедим.
Ол терк тюрленди.
Бети кегерди,
Буруну кенгерди.
Тюрюн жаратмай,
«Ойнап айтаем», –
Дедим, жуудуруп.
Олсагыт мени
Къулакъ жаныма
Тийди жумдурукъ. (С. Аз. «Жумдурукъ»).

КЪЫСХАЧА

Табан – ушкок сампалны ургъучу, боёк.

Табун – жыйын, толпа; мал сюрюу.

Табунчурх – тирмен ташны айланыуу.

Табут – гулла, гроб; табутчу – гробовщик.

Табырачан – жолоучулукъ; узакъ жерге усталыкъ алыргъа, насып, жашау излерге барыу.

Табышма – байлашыу, бир бирге жарашыу, сингиу. Къатыкъ не боза этгенде, алагъа къошулгъан затланы бир бирге жарашып (табышып) къалыулары.

Тагы – сууну чыкыгъан жери, *исток*. Къаяда аякъ илинир жерле.

Таж – ханны, патчакны бийлик бёркю.

Тайпакъ – эки тауну арасында тюз жер.

Такбир – сёзню тюз айта билиу. *Произношение*.

Талакъ – айырылыу ант. Бир бирни харам этиу. *Развод*.

Талкъан – къууут; бурун нартнохню, ашлыкъны къуууруп, талкъыда туююп (талкъып) болгъандыла да, «талкъан» деп андан айтхандыла.

Тамаклыкъ – жоюenni атны тамакъ тюбю бла къысылыучу айылы.

Талхурун – биченни, кырдыкны халек этилиуу.

Таныгъыулу – сыфатлы, чырайлы, кесин тап жюрютген; эл иги жанындан таныгъан, ышанган, хурмет да этген.

Таныкъ – аз, къалымды, чишт дерик.

Тараф – тийре, окрест

Тарика – жол, школ, агъым. Суфий жыйын, биригиу. *Тарийкъат*.

Тарпан – къарыулу, жүрюшлю ат.

Тархын – кёп, бакы.

Тарыт – эрикдир, жанындан тойдур.

Таслим – бир затха керти жүрекден берилиу.

Тасниф – китап, жазыу, кьол жазма.

Татий – бал чибин жабышмакъ, *прополис*.

Татыран – хрен; бек ачы, бек тузлу.

Тауай – айыу уугъа жүрюген уучу.

Таурас – мифледе айтылган эки башлы кьуш.

Тафсир – Къуранны ангылатыулары. *Комментарий*.

Тахарад – тазаланыу.

Ташхал – кьаты жүрекли.

Ташхын – уллу жауунлада суула кьутуруп, таш-агъач ташыгъаны.

Тебинги – ёзенгини арт темири. *Шпора*.

Тегерей – кьалкъанны бир тюрлюсю, бек кьагысы.

Тежсуют – ангылашыныулу, шатык, ариу ён бла окьуу.

Тейри эшик – тюз адамгъа ачылган жол; этген игиликлери ючюн Ал-лаха берген онг, ырыскы.

Текер – арбаны ал жаны, ал бегими, чархлары. «Арбаны ал текери кьайры барса, арт текери да ары барыр».

Текота – кёзбау, кётжала. *Подхалим*

Темиреу – адамны этинде болуучу гаппар. Кичитме чагъыш. *Лишай*.

Темирчиле – биреуге тебинип, керилип, кьоркьутуп, кьакьды-сокьду этип сёлеш.

Тентек – жеринден тентиреп, жек кьуууп айланган; жарсыуу кёпден агуман болган. «*Тентек тонун тас этер*».

Тенти – жерингден ажаш, керексиз иш бла азап чек.

Тешек – эшекге аш салычу орун. Эшек тегене.

Тесукъа – агны, тепчилдеп, жеринде туралмаган халы, туякъ чалышы.

Тёмен – малны кьыш ашарыкъ биченини ёлчеми: бир ийнек – бир төмен, бир ат – эки төмен...

Тёре сынжыр – динде кёкден асылган сынжыр.

Тёрлеш – төрде тенг олтурган, намысы бирча жүрюген нёгер.

Тёшем – төшелген чапыракъ, кьужму.

Тёшеме – жумушакъ, кьуу төшекле бла жарашдырылган жер.

Тикирал – ауазын тап салып, ариу окьуган, айтхан. Ачыкъ, ангылашыныулу окьуган. Арабча – икран. Диннге кертилигин сёз бла билдириу.

Тилсим (арабча тилсам) – талисман, дууа, ажайып минчакъ.

Тирилмек – ёлгенден сора сау болуу.

Тишмек – нартюх ундан этилип, жауда кьатхан жукъа гыржын.

Тишегич – таш тишеген темир керек. *Зубило*.

Тобасын – айтханынга сокьуран, бир затха ырыслап, тобагъа кьайт, кечимлик тиле.

Тобулдурукъ – тобукъ ышым; кьартлыкъ жетгенде не адамны тобукълары ауруучу болганда, кёнчек бухчакъны ичинден, асламысында тышын-дан жылылыкъга кийиучо бут кийим.

Тогъум – уртлаам. Бир уртларыкъ.

Тогъустун – кьурулушха жараулу жумушакъ, бек төзюмлю агъач. Андан кьайыкъ ишлейдиле.

Токьал – эки не кёп кьатынлы кишини кичи кьатыны. Кьыргъыздан келген сёз.

Токьутоймаз – декабрь айда бек кьысха кюнле (17-синден 25-сине дери).

Торсукъ – женгил артмакъ.

Тохун – арбаны кёчер агъачын тутхан, чархны да кьуршоуун тутхан орта бегим. Тохунну ичине темир быргъы кийирилип, кёчер агъач анда жюрююдю; тохунну тыш тешиклерине гузала урулуп, чархны кьуршоуун ала тутадыла.

Трам – кьумалы (ат, тукьум). Трамлары.

Тума – эки, юч тюрлю ёсюмлюк неда улут келечилери кьатышып кьуралгъан жангы тукьум. Чанка (гибрид, метис).

Турушлукъ – тёзюм, кьыйынлыкъны кётюрюю.

Тылдан – хуна не башха кьабыргъа кьалагъанда, ташны тюз бегитир ючюн этилиучю худур. *Раствор*

Тышхары – юйден тышына, эшикге.

Тюй ургъан – багъыу. Кьызыула тийип, эти чапыргъанда, анга тюй чачып тилейдиле.

Тяммум (темам) – суу болмагъан жерде намаз этер ючюн кесин кьургъакъ зат бла, сёз ючюн, юзmez бла тазалау.

У

«У» деген – ул, ул деген – улан,
улан деген – улут.

УЗГЪА

Сау төнгерекеден ичи терен кьазылып, ичинде мирзеу тюерча этилген адыр, кели. Асламысында тарыны туююп, кьабугъун алгъан, тую этген адыр. Халкъ чыгъармачылыкъда, жазма адабиятта да элпек жюрюген сёз. Семенланы Исмайылны «Акътамакъ» деген жырында «Къыбыла тауну эмени, Мен жонуп салдым узгъагъа», – деп айтылады. Будаиланы Хусейни «Аман кьатынла» деген назмусунда:

*Жымыл тары узгъа бла тую болмаз,
Аллай кьатын алгъан киши юй болмаз.
Халкъда чам жыр да барды:*

Таудан аууп келелле
Узгъа тишеген устала.
Къаядан кетди бирлери,
Аягъы тешден учхалап.

УЛУЗГЪУРМУ, ЭРГЕНЕКМИ?

Къой кьозугъа сютюн эмерге кьоймаса, чалыдан не ташдан тар орун-

чукъ этип, экисин да ары жыядыла. Къой тарлыкъда къачып, тепчилдеп, желинин къоруулаялмайды. Суйсе, суймесе да, къозу анасыны эмчегин табады.

Бу орунчукъгъа Таумырзаланы Далхат «Улгузур» дейди. Баям, Огъары Малкъарда алай айта болурла. Чегем, Бахсан тарафларында анга *эргенек* дейдиле.

УЛХУЗУ

Ууакъ таш. Таш сыныкъла. Хуна къалагъанда къысдырыкъ этерге жаргъан жаркъачыкъла. «Улхузу болмай, хуна къаланмаз», - дегендиле. Улхузуну «жымылын» хунаны ортасына да къуядыла

Ташланы ууатып, улхузу этген устала да болгъандыла. Тау тёшледе алай бийик къалаланы къаларгъа, тюз ёсдюрюрге улхузу къысдырыкъланы болушлукълары бла жетишгендиле.

Хуначыла арасында жүрюген чамладан:

Бирле хуна къалайдыла, бирсиле тюрбюнден таш бередила. Башындагъы «Ы, маржа, улхузу ат бери, таш ауурду, къысдырыкъсыз тюзеталмай-ма!» – дейди. Тюрбюндеги ары улхузу атмай, иги кесек мычыйды. Башындагъы, тёзалмай: «Ат бери муну, табалмаймы тураса?» – дегенди.

«Да табалмай турама ансы, кётюралмаймы турама!» – дегенди тюрбюндеги.

УМПЫР

Эрттегили алан тепсеу. Тепсеулени къураучу, бардырыучу. Былай айтсакъ, той башчы.

Тепсеуню тили, магъанасы – уруш хунерни, жортууулгъа атланыуну, сермешде сан къымылдатууну тилиди. Ымпыр деп да жүрюютюлгенди – элзледе у-ы алышына тургъандыла.

Умпыр тепсеген жашла атланыуну, энчи сермешде хорлауну кёргюзтедиле. Умпыр а, ортагъа туруп, жашланы къалай баргъанларына къарайды, къалай барлыкъларын кёргюзтеди. Жырлап, къолунда алгъыш аякъны алагъа кезиу-кезиу тутдура, кеси да тепсейди. Алгъыш аякъ бла кезиулеш къылыч да тутдурады.

*Тау элни тонап келген аскерле уа
Адам таньмазча кеф болуп, ауа,
Жырлайдыла, гюрен туруп, ымпырда,
Тепсейдиле, жандырадыла къауал. (Нарт къала).*

Ымпыр тойда илишан атып тепсеу да болады. Анга «Къылкъам атыу» дегендиле. Белгили бир аралыкъгъа илишан салып, тепсей, илишаннга къылкъамны (аскерчи белгини) тюз ким жетдирсе да, хорлагъан ол болады. Къылкъамны улакъны, къозуну мойюзчюклеринден ишлегендиле. Бир къыйыры къалакъ жонулгъан таякъчыкъны учуна салгъандыла. Аны, билекни жингирик бюгюп, инбаш тенглигинден сызгъандыла. Къылкъам тюз учуп, илишаннга тийсе, ол усталыкъгъа саналгъанды. Къылкъам атыу тепсеуден тышында да жыр бла бардырылады.

Ымпыр - бир тепсеу тюрлюдю. Аны тюрлю-тюрлю бёлумлери, кезиу-

лери бардыла. Бир гюрен болуп да, эки кыауумгъа юлешинип, бир кыаууму аскерчиле, бирси кыаууму аланы ашыргъан эллиле болуп да тепсейдиле. Ымпырны бек жарыкъ, кызыгу бёлюню «Кёбелейди» – урушдан хорлам бла кыайтыуну тепсеюу. Анда жашла кыалай сермешгенлерин, душманланы кыалай хорлагъанларын кёргюзтедиле. Аны жырында быллай сёзле да болгъандыла:

*Хей, аланла, ючеу-ючеу туругъуз,
Учадыла кёбелейни кыушлары!
Кыылкъам атып, илишанны бузугъуз,
Кыарайдыла сизге сыйюп, кызыгып,
Ас - Аланны алтын чачлы кызылары!*

УППУ

Асыры семиз, толубет. Асламысында масхара этип айтылады. Шаугюню толу болгъанлыкыгъа, адепли иги адам эсе, анга токыбет, келбетли дейдиле ансы, уппу деп айтмайдыла. *Уппу* деп жаланда адамны жахиллигин, кесимчилигин, гудучулугъун, мухарлыгъын чертир ючюн айтадыла.

*Аллай сууукъ кёз ачдырмай урады,
Гудубекни семиз, уппу бетине.
Ол, насытсыз, аз кыалтырай турады,
Сууукъ терлеу кыагып битеу этине. (Г. Б.)*

УРУЯ

Эбизе жыйын, бёлек. Таудан аууп, алыш-бёлюш ишле кыуаргъа неда тау элlege бичен этерге келиучю эбизеле.

*Таурухда айтылгъан халгъа кёре,
Жаланда билгендиле бери келе,
Тюзелип, чилле сатхан уруяла. (Г. Б.)*

УСТА. УСТАЗ. УСТАД

Устаз – харф таныргъа, окъургъа, жазаргъа юйретген адам; *учитель*.

Уста – иш хунерге, темир, агъач усталыкылагъа, кыурулуш ишлеге юйретген адам; *мастер*. «Устаны шекирти озар».

Устад – жаш адамланы, сохталаны кесини тутхан жолуна, ийнанган ийнаныуларына, дуня кыарамларына тартып, аланы бир тюрлю бир окъуугъа, философиягъа, ызгъа салгъан адам, акылыман.

УУАДЫХ

Чий чыбыкъдан бурулгъан кыуршоу. Уадых бла чалыланы бирге беги-тедиле, чалы эшикlege безги кыадарында саладыла.

*«Кыулакъ сыйюндю», – деп жазды басма,
«Кыочхар макъырды», – деп жазды басма.
Архаизмге ийди гырмакны,
Уадых эте кыургъакъ чыбыкны. (С.Аз.)*

УУАЗ

Дин таурухла, насыятла айтыгу; диннге ийнандырыр ючюн айтылыгучу мифле, тафсирле. «Межгитде эфенди уаз бере эди». Малкьар тилге дюгер тилден киргенди – дюгерча *Уас* тейриди. Гюржю тилде – жор – джабари.

УАЖИП

Арапча – вагъажип. Жаратылышда нени да болдуругъа амал билген; билгичлиги болгъан. *Чудотворный, волшебный*.

УЧА

Союлуп, ичи кетерилип, тазаланып, саулай биширилген (шишленген) малны – кьойну, эчкини, кийик жаныуарны – эти. Учала кёп тюрлю боладыла.

«Уча» дегенни малны союп, этин саулай биширгенден не шишлегенден ёзге магъанасы болур деп эсимде жокъ эди. Эшитирге да тюшмегенди. Алай а ма Байзуллаланы Алий жазгъан «Месихчини китабын» окъуйма. Анда былай айтылады: «Шыйых бла пасыкны, огъурлу бла огъурсузну, харам бла халалны, кьорчу бла кьорсузну, гюняхлы бла гюняхсызны, антлы бла антсызны – барысыны *учасы* бирди». Фахмулу малкьарлы назмучуну, къзахлы Олжас Сулейменовча, бурунгу тиллени иги билирге итинмеклиги бошдан болмагъаны туурады. Ол излей, къзаза кетгенде, «*участь*» деген орус сёз «*уча*» деген тюрк сёзден кьуралгъанын, кьой мыллыкны сау шишлигине келгенде уа «*уча*» тюзюнлей кесини бурунгу магъанасы бла аны болумун ачыкълап кьойгъанын кёргюзтеди.

Бурун бизни ана тилибизде жюрюп, не бурунгу скиф, хазар, бажак тилледен къалып, тёлеле алышыныуунда уа жюрюмей, унутулуп къалгъан кёп сёзле табыладыла. «Уча» да аллай сёзледен бириди. Тюрк тиллени асламында «уча» – *ахыры, ахыр тёлелю, боллугъу, тауусуму* деген магъананы тутады.

Андан оюм эте келгенде, бизни мал бла бирге кёчмен жашауда келген алгъыннгыларыбыз – алан тамырларыбыз – кесилип, союлуп, ичи-мичи тазаланып, къазаннга асаргъа не уа доргъасыннга, къызыл мыдыхха асылыргъа хазыр болгъан мыллыкга уча дегенлери анданды. Жаныбарны *ахыры, ахыр боллугъу* демеклик туююлмюдю?

Тил кесини заманла жолоучулугъунда къаллай сейир ангылавланы жыйышдыра келгенди! Къаллай сёзле, сёз тутушла жарата тургъанды! «Учасын унутхан – юйюн кьурутхан» деген айтыуну эсерсек да, тамамды. Ана тилни сёз байлыгын жыйышдыра, мен ол айтыуну Алий Байзулла «уча» дегенни бурунгу магъанасын ачхынчы, ангыламай тургъанма. Кьой мыллыгын къайда эсе да унутуп, юйюне заран келтирген адамны юсюнден айтылгъан сунуп. Къарагъанда уа – учасын унутхан – келликни, боллукъну унутхан дегенни тута кёреем! Не тюрлю хыйла, хата этсенг да, иги-аман жашасанг да, ахыры боллукъду, тёлелююн тёлемей бир затдан да кьутуллукъ туююлсе дегенни айта экен.

Энди кьой учаланы тюрлюлерин айтайыкъ. Аланы хар бирини энчи болумларын Толгъурланы Бекмырза «Минги - Тау» журналны 2007 жылда 3-чю китабында басмалагъанды.

Той уча. Тюрлю-тюрлю кьууанчлада, асламысында уа киеуню аты бла этилиучо хант. Эт алган кьозуну териси сыдырылады, ичи тазаланады. Бишириледі. Ариу ийисли хансла бла кьууатланады. Киеу той болса – киеу нёгерни аллына, сыйлы кьонакыла болсала – ашлаугъа салынады.

Айры уча. Кюз артында токьлу айыргъанда, ташыуул бошалгъанына атап этгендиле. Арбазда, бахча кыйырында, журтдан тышында болса да, бир ачыкъ жерде от этгендиле. Отунланы кюйме кьоюп, мыдыхын жайгъандыла. Отну эки жанына эки доргъасын (къязыкъ) ургъандыла. Хазыр учаны ичи бла тоз не жабышмакъ агъачдан къязыкъ кесип ётдюргендиле, мыдых этни кюйдюрмез бийикликде доргъасынлагъа такыгъандыла. Уча къязыкыны айландыра, этни юсюне да туз, жыгыра, сарымсах, чибижи кьошулуп жарашдырылгъан сылты себе, шишлегендиле.

Къауракъ уча. (Бекмырза анга «уру уча» дейди).

Теренлиги төрт-беш къарыш болгъан мыллык сыйынырча уру къызгъандыла. Ичинде суу ташладан орун этгендиле. Анда, къарыулу отунла (кюйрюч, эмен, чынар, къайын) салып, от этип, адамыча мыдых болма кьойгъандыла. Мыдых кызарып, хазыр бола тургъунчу, кьойну союп, терисин сыдырып, ичин алгъандыла. Мыллыкны таза этгендиле. Ичи бла сюртю таякъ ётдюргендиле. Мыллыкны уругъа сала туруп, сюртю таякыны эки жаны уруну эки жанында кезлеге тюшедиле. Бир-бирде юсюне тюрлю-тюрлю ариу ийисли хансла, гьойгъум, дугъум чапыракыла да салгъандыла. Уруну башы, хауа чыкъмазча, зылдыла не гыйыла бла жабылгъанды. Уча, кызарып, кеси тылпыуунда шишленгенди. Къауракъ уча, алай бла, ашлаугъа салыргъа хазыр болгъанды.

Сют уча. Жаз башында мал чалмандан чыкъгъанда, кьозу айырылгъанда этилгенди. Кьозу учаны былай хазырлагъандыла. Къазаннга бир кесек (экиден бири болурча) суу кьоюп, къайнатхандыла. Ол къайнай тургъанлай, юсюне аллай бир сют кьошхандыла. Сют ёрге уруп төгюлмез ючюн, шапа жаш, сакъ болуп, аны чапыра-чапыра тургъанды. Туз, чибижи, сарымсах, жыгыра кереклисича атылады. Уча, бишгенден сора, иги кесек сууутулады. Бир-бирде аллай учаны кьурманлыкьдан бир кюн алгъа окьуна этип болгъандыла.

Кёмюлген уча. Аны бурун алан аскерчиле жортууулдан къайтханда, кёбелей, кыылкъам эришиуле кьурагъанда этип болгъандыла. Кьозуну (токьлу да жарайды) боюну кесиледи, териси алынмайды. Быдыры бир къарышха жырылады. Алайтын ичи-мичи толусунлай чыгъарылады. Мыллык ариу тазаланады. Жырылгъан жеринде кьаны-зат бар эсе, ол да тазаланып, артха жёрмеленеди. Ызы бла саз топуракьдан кьалын худар этилип, мыллыкны юсюне жагъылады. Саз кепге салынган уча мыдыхы толу жетишген къызыу кюлге кёмюледи. Юсюне уручукьдан къазылгъан топуракъ да кьуюлады, хауа чыкъмазча тепленеди. Ол анда 6 – 8 сагъат шишленирге керекди. Андан сора чыгъарылады. Къатхан желим топуракьны ала туруп, учаны териси юсюнде тургъанлай, аны тюгю топуракъ бла бирге ариу алынып къалады.

Мезде уча. Мезде деп эки ананы эмген бузоугъа айтхандыла. Сыйлы къартха кьурманлыкьгъа 3-4 айлыкъ мезде тананы сойгъандыла.

Мыллыкны башын, бутларын алып, тазалап, уллу къазаннга салгъан-

дыла. Биширип, тийишлисича жасап, тукъум келинле да сый этип, ашлаугъа алай салгъандыла.

Мезде учаны башын жармагъандыла. Юйютюп, аны да энчи биширгендиле. Уча бла бирге таматаны аллына салгъандыла. Тукъумда бек тамата жюзжыллыкъ къарт кеси эсе да, анга этилген къурманлыкъ къуумда ашлаугъа ол кеси таматалыкъ этмегенди. Таматагъа жаратулу аны тенгли бар эсе – ол, жокъ эсе уа, тукъумда тийишли ким эссе, ол. Боза аякъны алып, тамата алгъыш этгенди. Учаны юлешгенди. «Уча юлюш» деп, къоншугъа тийреге да учадан юлюшле баргъандыла.

Мезде учаны тишлерин а, бирем-бирем алып, ырым этип, жашчыкълагъа юлешгендиле – ала да, тукъум къартыча, кёп жашасынла деп, «тиш юлешуно» магъанасы алай болгъанды.

Къонакъ уча. Къой союлады. Аркъа омуруу, ичи алынады. Къалгъан таза эти, сюеги, туз сюртюлюп, къатдырылады – кюнде, ожакъда, отда, – ким къаллай амал этсе да. Бекмырза аллай учаны тюбюнден мурса от этип да къатдырыгучу эдиле дейди. Башха амалла да болур эдиле.

Къонакъ учаланы къыш азыкъгъа хазырлагъандыла. Аланы тууар малладан да этип болгъандыла.

Чемич уча. Бу уучула арасында жюрюген учады. Асламысында кийик жаныуарладан этилгенди. Аны да этилиу халы къауракъ уча кибикди. Учаны кеминде къазылгъан уруну ичи хауа урмазча болургъа керекди – суу тохтамагъан, ташы-зыгъыры болмагъан жер. Уруну тегерегине ташла сырып, от аланы да иги къыздырыча этдиле. От жана башлагъанлай, ары уллулукълары къол жумдурукъгъа сыйынырча бир ненча таш атадыла.

Союлгъан чемични (улакъны) киндикден чагы таба бир къарыш жырылып, ичи алынады. Ары – отда къызгъан жумдурукъ ташла салынадыла. Аладан сора да учаны ичине ариу ийисли болуп, кёп тюрлю зат сугъулады, бирде тышындан эт да къошулады. Сылтысы иги жетдирилип къуюлады, юсуне да себиледи. Ызы бла ичи топ-толу болгъан учаны жырылгъан жери сыгъылгъан чеги бла жёрмеленеди. Ала бары хазыр болгъандан сора ал аякълары, арт аякълары да бирге къысылып, ичлери бла уча къазыкъ (сюртю къазыкъ) ётдюрюледди. Уру ичинде тюсюнлей мыдыхны юсуне тюсюп къалмазча, уруну кезлерине тагъадыла. Башын гам жабадыла. Бек игиси – зылды жабыду. Сагъат бла жарым – эки сагъат бишерге керекди. Аллай чемич учаны шишлигинден да сылтасы (шорпасы) татылууду.

УЧУН

«Учунуп турама» дейдиле. Кёлю кётюрюлюп, саны-чархы кирпилдеп, учарыгъы келгенча, адамны аллай женгиллик, жарыкъ хал бийлейди. Ол заманда адам жеринде олтуралмай, ишине кёл салалмай къалады. Не эсе да бир игилик сакълагъанча, тансыкъ адамы келликча, мураты толлукъча алай болады. Аллай хал адамны не заманда не ючюн бийлегенин айтхан къыйынды.

Бирде учун тийсе, кёзге кёрюнмеген зат, ким эсе да къолтукъ тюбюнден дыгъыл этип тургъанча, кюлюп къатаргъа да къалады. Ол заманда «Учун тийгенди» деп, аны чимдирге не бир эсинде болмагъан затны айтып, сагъайтыргъа керек болады. Не тюрлю кезиуонде да учун адамны ич ха-

лын, кёлюн жарытхан сезимди; бегирекда жаш заманында болуучу болумду. Халкы жырда учун былай суратланады:

Ой, орайда, Тейрини тентек уланы
Алауну ауна от тюшгенди да, ёчюлталмайбыз!
Ой, орайда, женгил чабаргыа ат керек,
Ой, орайда, амал табаргыа жан керек!
Ой, орайда, кьарыу алыргыа хант керек.
Ой, орайда, Умай бийчени уппалыкы кызына
Учун тийгенди да, олтурталмайбыз.
Ой, орайда, орайда берген кыыл аркьан,
Аны атабыз да, учунну атын туталмайбыз...

УЧХУН

Тайна, тукьум тамыр, асаба. Тукьумда аман чыкьса, «Учхунумда аллай болмагьанды» дейдиле.

Бизни эраны IУ ёмюрюнде Аммиан Марцеллин айтханны кёндеденчи устаз, жомакчы Улакьланы Зейтун былай кёчюргенди: «Аланла аз-аздан кеслерини хорламлары бла бу жерли учхунланы (тайпаланы) ууучларына жыйып, алагыа, персле этиучюлей, кеслерини атларын да атагьандыла». («Заман», 15.02. 2003).

УШХУЛА

Бузоуну салам кьабы.

Бузоу туугьанлай ёлсе, ийнекни сютюн кьурутмаз ючюн, бузоуну терисин сыдырып, ичин саламдан толтуруп, саугьан заманда ийнекни аллына саладыла. Ийнек, аны жыйысын алып, жалап, сютюн иеди. Тынч саудуралды.

Ушхуланы ол магьанасындан алып, тюрлю-тюрлю салам гинжиле этедиле. Маймул ушхула, адам ушхула. Сёз ючюн, уллу Ата журт урушну аллында элли эр кишилени атлы аскер усталыкыгыа юйретир ючюн, душман аскерлени ушхулаларын этип, ёзенде кьазыкылагыа чанчып, атлыла уа, атда чабып баргьанлай аланы сюнгюле бла уруп, жыртыргыа, адурургыа керек болгьандыла. Кьылыч бла башларын тайдыргьандыла.

Ийнекге ушхула алдыргьанлай.

Ийнек ушхуладан ёнгелегенлей.

КЬЫСХАЧА

Узада – юч жылдан тёрт жылгыа жетген кьой.

Уруу, улут – атауул, тукьум. Бир тамырыны асабалары. Улут – халкы, миллет.

Ут, утуу – кьытыу, хорлау; оюнда, эришиуде, согьушда онглу болуу. «Халкыбызны кьырыргыа чапхан душман озгьан урушда беишли *утулду*». (Г. Б.)

Умач – худур этгенде, ун иги кьатышмай (эримей) болгьан тугул.

Учхумёзек – сабан агьачны кереги.

Ф

«Ф» деген – фикх, фикх деген – фахму,
фахму деген – теири жарыкь.

ФАРДЫК

Фардык – ташлы, төбели кюн бет жер; сабан жерлени арасында төбеле. Курганла. Огъары Чегемде жер аты. Анда бурундан жети кешене сакланнганды.

ФАСЫКЪ

Жашагъан жашауунда юйюрюн, тенглерин, элин-жерин ата-сата айланнган (адам).

«Чингизхан анга къаш тнойюп къарады. Аны фасыкьгъа, сатырачха санады». (Г. Б. «Сатырачха Чингизханну жууабы»).

ФАТЫУА

Болгъан ишни юсюнден эсбер таурух, къысха кесамат. Дин ууаз.

Шериатны фарызлары, дин төрелени, хадислени ангылатыу.

Артдан-артха – белгили затланы кереклиге, керексизге да къайтарып айтыу. Ётнорюк бла кертиден къуралгъан эл хапарла.

Ёз оюмун насыят къадарында айтыу. Кязимни «Фатыуаларындан»:

*Фатыуа ахшы жолгъа салыр сизни,
Тюзге бурур хар кюнде ишигизни.
Билигиз: къарт хунери – фатыуады,
Хар фатыуа буруннгудан къалгъанды.*

Кязим «фатыуаны» магъанасын бийикге кётюреди. Фатыуа акъыллы сёзден, иш сынаудан, оюмдан къуралады деп, тауусум этеди:

*Акъыллы сёз – сокъурну таягъынлай,
Къыйын жолдан ётдюреди, жангылтмай.*

***

Жарлыны къой къуйругъун ит ашады дедиле да, анга ийнанмадыла; байны балтасын къуш элтди дедиле да, анга уа ийнандыла.

***

Жасалгъан отоуда олтургъан кёзге жубанч болгъанлыкьгъа, ауузла-ныргъа от юйге чыгъадыла.

ФОТКУ

Тартылгъан, ууалгъан, кесилген затны тюбюне акъгъан ууагъы. Тирменчини тирменликни тартханы ючюн алыучу хакъы. Адам адамгъа не жамауатха бир иш этип, андан байтамал тюшюп къалгъан фйдачыкь.

ФЫРГЪАУУН

Фыргъауун (фараон) – бурунгу Египетде бачамала, башчыла, жыйын атала. Мажюсю бийле. Муслиyman дин киргенден сора анда мажюсю тейрилени Кесиликлерине (къачларына), динсизлеге да айтхандыла фыргъауун деп. Бусагъатда бизни ана тилибизде *динсиз, аллахсыз* деген магъанада жюриюдю.

КЪЫСХАЧА

Фажия – бушуулу иш. *Трагедия*.

Факих – законла чыгъарыучу; законланы тутхан, ангылатхан адам.

Фара – чоюнну къасмагъы, къырымдысы.

Фатих – кириш, ал сёз, башлама. Къуранны биринчи сурасы.

Федеги – сабан агъачны темири тауусулса салыныучу жамау.

Ферде – Шаркъда тиширыула бетлерин жабыучу жаулуку

Фикх – къыраллыкъ жюриютюуню, законланы тюз бардырыуну илму-су. *Правоведение*.

X

«X» деген – хажирет, хажирет деген – хадис, хадис деген – ханар

ХАЛАБАЛЫКЪ. ХАДАГЪАЛЫКЪ

Жел ургъанча болгъан иш, гузаба. «Оюндан от чыкъды». Къууанчда не байрамда урушха-туйюшге къалыу. Эсде болмай, халкъны кётюрген окуя.

ХАЛТА КЪАЗЫКЪ

Халта къазыкъ – чек къазыкъ. Быллай бирни чалырма деп ёнчеленген жерге урулгъан белги къазыкъ. «Ит тутханын жибермез» – дегенча, не уа бузгъа тирелген эшекча, тутханындан таймагъан адамгъа да «Халта къазыкъ кибик» дейдиле.

Халта къазыкъны игилик магъанасы, аманлыкъ магъанасы да барды. Ол адамны ишлем ёлчеми болгъанда – игиди. Алай а, сёз ючюн, биреу къоншусуну чегине кирип, аны жерин иелер муратда чек салса, ол чек «халта къазыкъ» болады да, хата къазыкыгъа айланып къалады.

ХАЛТИР

Гуртуланы Бертни «Къыш бла сёлешуу» деген назмусунда тубейди.

Къыш кирни да къар бла букъдурады,

Жаз жаууну аны айгъакъ этеди.

Жер юсюнде керексиз халтирлени,

Брхы ийиш, талап, кери этеди.

Назмуда айтылгъанындан ангылашханыча, *халтир* кюзден къалгъан

хар тюрлю кир-кипчикни, чирикни-ёзгени белгилейди. Берт ол сёзю «Алма терекни назы терекге айтханы» – деген назмусунда дагъыда бир къайтарады:

*Байрам бошалса, ыккайсыз къалырса,
Юй халтирча, багуиха быргъалырса.*

Огъары малкъарлыла *халтер* деп жюриютедиле.

ХАЛХОШ

Чалыны сийреш эшилиую; чыбыкъланы кыйырлары кыйыр къазыкыгъа иги бегир ючюн аланы бир бири юслерине чалишдирип, бурулуп эшилиулери.

Сийреш – чалыны ич эшиуонде этиледи, *халхош* – кыйыр къазыкъланы бегитеди.

ХАНКЁШЮК

Бир ат жегилген эки чархлы арба. «Кыйырчы парий Бархас да, куйругъун кыланч этип, *ханкёшюк* ызны алып, жортады. Къараса, ол эски *ханкёшюкню* орунуна бир жаялы фазтон сюеледи. Аны юсюнде Асланукъаны чыккырлары туйюл, тана тулукъла да конфет-къалачдан толуп». (Улакъланы Зейтун жыйгъан халкъ жомакъландан).

ХАНТУР

Хан сарай; хан тохтагъан тёбе, аймакъ. Ханны хукму эли, шахары. Ара сахар. Тах.

*Хантурундан секирип турду
Гун патчах ёрге.* (Ё. М. «Батраз»).

ХАРАМЧЫ

Аман ишледен артха турмагъан; кесине буюрулмагъан не кесини кыйыны бла мажарылмагъан ырысхыны иелеучю, киши кыйынын кесине мюлк этиучю. «Харам иш – харам малны мыллыгын ашагъан кибикди». «Харамчыны кююну хыйладан толу, бети да белкъау болур».

ХАРС – КЪАРС

Къобуз тауушну, тепсеуню, жыйылыгуда иги айтылгъан сёзю, театрда иги ойналгъан оюнну къууатлагъан белги; эки къол аязын бирге уруп, ыразылыгын билдириу. Къарачайда – харс, Малкъарда – къарс. *Аплодисменты*.

Гыллыу, ритм. Назмучулукъну баш илишанларындан бири. Къарачайны халкъ поэти Суююнчланы Азамат, адабият илмуда биринчи болуп, ана тилде ритмиканы «харс» деген сёз бла белгилегенди. Бизни акъылыбызга кёре, ол байтамал келишеди. Тюзю, харс да ритмди, ол кымылдаугъа, айтыугъа, оюннга кюч, гыллыу, кёллениу береди.

Назмучулукъга келгенде, тепсеуню кётюрген, тартыугъа кюч берген харс болгъанча, назму сёзге къарыу, кёллениу берген да гыллыуду, аны ритмикасы. Назмуну ауаз кымылдауу (интонациясы) харсха кёре болады.

ХАРУШ

Элге, жерге душман киргенде, анга кѳажау кюреш бардырыр ючюн кѳуралган жашыртын жыйын, кѳоргѳаш кѳауум. Тасхачылыкъ. *Подполье*.

ХАСАПЧЫ

Эт сатыучу; мал сатып алып неда сатыугѳа деп мал ѳсдюрюп, аны этин болжалгѳа сатып, алыш-бѳлош этип жашаган адам. Не жерледе да болуучусуча, тау жамауатлада да хасапчыны намысы бийик болмагѳанды. Аны кѳызганчха, беккѳолгѳа, ырысхыны кѳыйналмай тапханнга санагѳандыла. «Хасапчы анасына сѳоек сатар».

Адамны жанын сан этмеучю кѳанжюрек адамлагѳа да айтычудула хасапчы деп. «Ол заман бизни ата-бабаларыбыз акѳсакъ хасапчыны (Акѳсакъ Темирни) зорлугѳундан кѳутулуп, аягѳы юсюне жангѳы бола башлагѳан заманды». (Буруннгу таурухладан).

ХАТЕРЧИ

Кѳоншугѳа, нѳгерге керек затны аямаган, хурмет эте билген адам. Алай а не тюрлю кѳылыкѳгѳа, ишге да масхара этерден кѳалмаучу халкѳыбыз аллай алапат талпыулагѳа да кючбюсюреулюк тапханды. «Хатерчи кѳул болур». Хатер этген ахырында кѳуру журтда кѳалыр деген тѳююлюмюдо ол? Дагѳыда: «Чомартны бир чѳбю керек кюнюнде манс болур», – деген чомарт адам да бирде кѳырс болурдан кѳалмаучусун бегилемеймиди?

ХАШКЕН

Мажюсю заманлада таулу халкѳла тюрлю-тюрлю тейрилеге табыныучу эдиле. Баш тейри – Тенгириден кѳалганла хар жерде хар тюрлю болгѳандыла – таш, терек, кѳая, суу, дорбун, от, кийик жаныуар... Бир-бир халкѳлада, сѳз ючюн, малкѳар жамауатлада, хар элни кесини энчи тейриси – байрым ташы, чоппасы, раубазы тереги болгѳанды. Бусагѳат заманлада межгитледе ѳфендиле намаз этдиргенча, ол заманлада да тейриге кѳарап, «багѳып», эл жалбарыугѳа чыкѳса уа, жалбарыуну адетиндеча кѳурап, кѳуллукъ этген энчи адамла болгѳандыла. Хашкенле деп алагѳа айтхандыла.

Хар жерде, элде да хашкенни жамауат кесини ичинден айыргѳанды. Бир-бирде хашкенлик атадан балагѳа ѳтѳюп барган кезиуле да болгѳандыла. Кѳачан ѳсе да Огѳары Малкѳарда Хашкенлары деген тукѳум жюрюгенни да аны бла байламлыды.

Хашкеннге айырылган адам, ѳлгюнчю, кѳуллугѳундан кетмегенди. Аны бла тѳююшюрге, анга аман айтыргѳа, дау этерге жарамгагѳанды. Хашкенлик бегирекда Кѳарачайда жюрюгенди. Эл, тейриге табынып, тилегине жетсе, хашкенлеге саугѳа берип, аланы намысларына мал сойгѳандыла.

Этезланы Омарны «Нарт кѳала» поэмасында эр Зауурбек, элин, кесин да жесирликден кѳутхарып, эл салыргѳа жер излей чыкѳганда, бек алгѳа тейрилеге тобалыкѳла этип, хашкенлеге да саугѳа берип, андан сора кѳуралады эл.

*Экинчи кюн чоптахарсха айланьт,
Чона улакъ Аитотургѳа байланьт,*

*Къуллукъ этип, хашикенлени сауғалап,
Жолгъа чыкъды эл-жер излей таулада.*

ХОЛОДИЛЬНИКМИ, СУУУТХУЧМУ?

Тюркде *бузлатхыч* дейдиле. Татарлыла – *суутма*, ёзбеклиле да анга кёре. Ана тиллерин аладан кем суймеген къарачайлыла бла малкъарлыла уа *холодильник* деп нек кьоя болурла? Бизге уа жарамаймыды сууутхуч дерге? Огъесе холодильник дегенденми эриши эшитиледи?

ХОРА

Иги багъылгъан, къумалы, кёрюмдюлю. Хора ат, хора байтал.

Келинни юйден чыгъаргъанда, юйге хора байтал кийирип, келиннге аны юсюне ашлыкъ не тары чачдырып, юсюне да келинни берне жууургъанын атып, алай чыгъаргъандыла. Ол адет келин да, хора байталча, сауукълу, санлы, тайлы болсун демекликни ырымы эди.

ХУЖАН

Бурунгу таулу жашауда аш юйню, асламысында ожакъ жаны къабыргъасында орнатылыучу аш-азыкъ орун; терен тапка. Аны жонулгъан къангачыкъладан тизип неда къайын чыбыкъладан эшип, зугул четен формалы этип такъгъандыла. Хужанда ашарыкъла, аны кибик аш адырла да тургъандыла.

Ёре хужан – бурунгу юйлени от жагъа мюйюшлеринде ожакъ орунуна этилген тешик. Тешикден ары тютюн кетерча, ожакъ ишлегендиле. «Хужан тютюнюнг бителсин!», «Хужан тубюнг сууусун» деген къаргъышла болгъандыла.

ХУЖУ

Иесиз (мюлк, мал, юй, ырысхы). «Хужу къаллыкъ» деп къаргъыш этедиле. Иесиз къаллыкъ демеклик.

Башха магъанасы – тукъумсуз-жукъсуз, жамауатда сыйы жюрюмеген, башсыз (адам). Хужу-баштакъ. Атасы къызына: «Сен бир хужу-баштакъны сайлап тохтагъан эсенг, мен санга, бар деп, ыразылыгъымы къалай берейим?»

«Кёлюбюзге жарала салгъан, кёзлерибизге жилимукъ алдыргъан, жүреклерибизни къатдыргъан ачы, къара, хужу соруула». (Б. Х. «Харам тала», 51). Къарачайлы чамчы Семенланы Къалтур:

Къаягъа миндим да, ой, хыжы делле;

Къатыным ёлдю да, ой, хужу делле.

ХУМАЙ

Мифледе айтылгъан къанатлы. Асламысында хумай демей, *хумаюн* дейдиле. Аны ауанасы юсюне тюшген адам – бай-бақы не патчах боллукъду деген ийнаныу жюрюгенди. Шаркъ поэзияда умутла-термилиу къанатлысы. Кюнбатыш поэзияда – *синяя птица*. «Хамаюн» орус тилге «Гамаюн» болуп ётгени баямды.

ХУМАЛЛАК

Ёре затха – къазыкъгъа, терекге чырмалып ёсген иничке къаты жибли, улуу чапыракълы ханс. *Хмель*. Ол не затха да чырмалып, къаялагъа, чорбатлагъа иш да ёрлеп кетеди. Таулула хумаллакны ачытхыгъа жаратхандыла. Бозаны иги къайнатыр ючюн да хумаллак саладыла. Иги чакъгъандан сора кесип, ауанада къурутуп, ууакъ тоедиле, ун кибик этип. Алайлай салып да къоядыла. Аны чийлей ашап, эсирип айланганла да боладыла.

ХУШЕГИ

Сютге мая жиберилгенден сора, аны чёгю бла сууу кёп турмай айырылады. Чёкню сыгъып, бишлакъ этип алгъандан сора къалгъаны – *хуппегиди*. Хуппегиден, бишлакъ бузулмай турурча, тузлукъ этедиле. Бусагъатда хуппегини, жарашдырып, дарманнга да ичедиле. Ол къаны ёрге ургъаннга (давление), аш орун ауруулагъа жарайды. Саулукъгъа да игиди.

«Мустафа, къыстау болуп, эшекни сыртына хуппеге гыбытны атханлай, алашаны сыртына кесини ауур санларын да атхан эди». (Х. С. «Мудах жаш»).

Алгъын жарлы юйюрледе, «кёк тузлукъ» деп, хуппегиден этилген бишлакъ тузлукъну къатыкъгъа да жаратхандыла. Адабият тилде хуппеге да, андан этилген тузлукъ да суратлау амал къадарында жюрюйдюле. Хыликъкъ самаркъау этерге тюшгенде, тенглешидириуге аладыла. «*Тейри, ол хазыр гъа бисмилля тамагъынгы, хуппегиси бошала тебиреген гыбытча, бош былкъ-былкъ этдиресе ансы, сёз нени юсюнден баргъанын а билир кезиуонг жетгенди!*» (Г. М. «Минги тау», 1993, №5)

ХЫЗЕН

Жюн четен. Ийириллик, тараллыкъ жюнню тутуучу орун.

*Къыл къайракъгъа къыптыланы билешип,
Къыркъгъандыла, бир бирине эришип.
Анала да хызенлеге жсыялла,
Устуккусун атып къоймай, кюрешип.
(Ш. С. «Таудуну календары»).*

Хызен деп арба четеннге да айтадыла. Ол төгерек да, зугул да эшиледи. Хызен арбаланы асламысында мирзеу ташыргъа жегедиле.

Хызен демей, *тажги* деп къойгъанлары да болады.

ХЫЙЛАКЪУР

Жангы сёз. «Хыйла» бла «къур» деген сёзледен къуралады. Ат бла этимни магъаналарын толу бирикдиреди. Биринчи кере «Нарт къалада» тубейди. Назмугъа аламаг ариу шатык сёз болуп жарашады.

*Тау башында жулдуз чыкъгъанда,
Темиркъазакъ Илкерлени жсыкъгъанда,
Зарбагъырны хыйлакъур отоунда,
Тынгылай эдиле бийле оноуна.*

(Баргъаны боллукъду).

Ал сёз

«Къарачай» газет къуралгъан кюнюнден башлап, жазычулукъ иш бла кюрешгенлени биринчи таулу интеллигенцияны тегерегине жыйгъан аралыкъ болгъанды.

XX ёмюрню аллында бютеу Шимал Кавказда белгили журналист, публицист Хубийланы Ислам (Къарачайлы), ана тилни биринчи букварын жазгъан Акъбайланы Исмаил (Чокуна эфенди), поэтле, жазычула Орусланы Махамет, Ёргенланы Азрет, Байкъулланы Даут бла Абул-Керим, Байрамукъланы Халимат, Орусланы Аминат, Хубийланы Осман, дагъыда башхала ишлегендиле газетде.

Бюгюнлюкде «Къарачай» газетде 13 журналист ишлейди да, аладан алтысы РФ-ны Жазычуларыны союзуну членлеридиле (Аппаланы Билял, Жазаланы Балуга, Къобанланы Махмут, Какушланы Хусей, Лепшокъланы Хусей, Мамчуланы Дина). Баш редакторну заместители Хубийланы Абу-Хасан, бёлюмню таматасы Ёзденланы Якуб, журналист Созарукъланы Норий да ол даражагъа эртте жетип турадыла. «Минги-Тау» журналны бу номеринде аланы чыгъармаларындан бир талайын басмалайбыз.

КАКУШЛАНЫ Хусей

АЧЫУ

Жазны бир сейирлик жарыкъ, жылы эртени. Алма терекле, къурмашча, чагъып, гюлийис хауаны толтургъанды. Тюрлю-тюрлю къанатлыла къууанчлы болуп сызгъырадыла, жырлайдыла. Дуня мамырлыкъгъа, ариулукъгъа, огъурлулукъгъа кёмюлюп, ахшы муратла туудурады жюрекде, къанатландырады. Юйден чыгъып, бу къудуретни кёргенимде, сабий заманымдача, кеси аллына бир къууанч келип, арбазны арасында сюелеме. Бир заманда арбазда аш юйюбюзню башында бир къымылдауну эследим. Къарасам, эки чорбат чыпчыкъ жыртыша-жукъуша турадыла. Къанатлары бла бир бирчигин ура, бурунлары, тырнакъчыкълары бла да аяусуз жыртадыла бир бирин. Алагъа эсим асыры кетгенден, къатыма атамы келгенин да эслемай къалдым.

«Тоба-тоба-тоба, бу сейирликге бир къара!» - деп, сейир-тамаша болду ол.

Чыпчыкъла уа, жюреклерин ачыу кючлеп, дуняларын унутхандыла. Жерде тыпюлю-башлы бола, къымылдагъан быстыр къыппагъа ушайдыла. Булгъаныша, тёнгерей келип, аякъ тюбюбюзге тышдюле. Бизни сан да этмейдиле – бир бирлерин кёрюп болмай, жюрекинип, аяусуз жукъушадыла. Аллахны бу ахшы кюнюнде не юлеше болурла бу бурху жанчыкъла?

«Уллу дуня тарлыкь этгенча, кёrese бир бирин кьурутургъа кю-решгенлерин. Аягыбыз бла былай басханлай, экисин да биргелей эзип кьоярыгыбызны ангыламайдыла. Бизден кьоркъа билмей, бир бирин сояргъа кюрешедиле, насыпсызла», - дейме, алагъа къарап, кюлюрюмю тыялмай.

Атамы бети уа салкьынды.

- Ачыу дегенинг, жашчыкь, алайды – акьылсыз да, сокьур да этип кьояды кимни да, - деди ол сагышлы.

КЪУУАНДЫМ

Юйде бир затла жаза тургъанлайыма, той тауушну эшитдим. Терезеден къарагъанымда, радиокомитет бла бизни юйню арасында машина аз жюрюген орамгъа бурулгъан жерде, майданчыкь къурап, 50 чакьлы жаш бла кьыз той къуруп тура. «Минги Тау» согьулгъанындан, жашланы бир бирине кёл бере, таууш этгенлеринден ала бизникиле болгъанлары ангылашынады. Терезени ачып, музыканы да, жаш тёлню кьууанчлы ауазын да фатарыма жибердим. Кёгде толгъан ай да, туурадагъы юйден адамла да алагъа къарайдыла. Кими уста, адетли, кими тири, отлу, кими жорукьсуз-хунерсиз – хар ким болумуна кёре – алай а барысы да кьууанчлы тепсейдиле.

Кимледиле? Къаллайла жыйылгъандыла аллай бир жаш адам – иш этипми, огьесе кеси алларынамы? Хар затлары да ушагыулу. Ма бизни керти жаш тёлю! Халкь эсенди, халкь жашарыкьды ол болуп. Бирле уа бюгоннго жаш тёлню жаратмай сёлешичюдюле.

«Жокьду хатабыз, Аллахха шукур!» - деп, бу огьурлу жайгьы кече бир ахшы саугъа алгъанча кьууандым.

АНА ЖЫЛЫУ

Бир гурт тауугьубузну онбеш жюжеги барды. Жюжеклери, сары баппаханчыкьлача, аны тегерегине басынып, сюрюу болуп айланадыла. Барысы да тазачыкьла, жумушакьчыкьла, тиричikle. Аналары, «гурт-гурт» эте, мешхут тёбени тьобюн кьаза, ала да, мыллык атып, кьуртланы кьаба – бу хурметли юйюрге къарап турурунг келеди.

Аналары ала ююн жанын берликди – тий да кёрчю бирине! Итге, киштикге да чабарыкьды, аланы кьоруулай. Ма алай кючлю, батыр этгенди ана суймеклик бурху тауукьну. Энди ол тауукь кесини эки жюжегинден ёнгелегенди. Иш недеди десегиз, ол жюжекле жау жугьу суугъа тьошгендиле. Тьокчюклери тюрленгенди. Мыйысыз тауукь, туугъан балаларын танымай, аланы кьатына кьоймай, изгилдик этип айланады. Харипчиклеге бир бек жазыкьсындым аналары алай этгенине. Ана жылыуну бир кере сынагъан жюжекчикле уа, тауукь аланы сюрюп кьыстай тургъанлайына да, дагьыда чабып аны тьобуне кирирге

кюрешедиле. Ол а аланы кыагып, бир жанына быргайды. Гюняхсыз жюжекчикле ана жылыусуз кёпге бармай ёллюкдюле...

Бирси гуртубузну жюжекклерини бирчиги уа топалчыкды. Ол себепден кыяулу жюжекчик бирсиледен чыркымды. Ала бла тенг жюрюялмай, кыайда болса да кыалып кетеди. Кыатына барсанг, аякь тюбюнге чабып киреди. Ана жылыу излейди.

Ана жылыу! Олду жаны болганнга кыарыу берген. Дунияда аманлыкъланы этген адамла, мени акылым бла, ана жылыудан кем кыалганладыла. Аланы кеслерини жюреклеринде да жокьду жылыу, жарыкь.

ДАРМАН

«Ий, нелени айтаса, Таулан? Мен сени кыарындашымча кёреме», - деп кюледи Пальмира. Ол сёзле, кыыз кюлкю аны жюрегине жара саладыла. Таулан сау жылны суююп турган кызына, мурат этип турганыча, кышхы сессия бошалганлай, кёлюн ачыкь этгенди. Ол а оюннга бурду да кыойду...

Сессиясындан алай тынч кыутулган Таулан, студент адетдеча, кыуанч этмей, экинчи кюн юйлерине кетип бара турады. Алда талай каникул кюню барды да, анга ышанады, бу ачы, татыусуз сезимледен кыутулуп, эс жыярма деп. Кеси кесине чырайсыз да, болумсуз да кёрюнюп турган тартынчакь жашха бек ауур тийди Пальмираны этгени.

Тенги Асланбек: «Нек кыоркьаса быллай бир, сени кыапханмы этерикди? Айт айтырынгы, эр киши бол!» - деп, бирер сылтау бла аны Пальмирагьа тюбешдирип, кёл бере, ненча кере аланы кеслерин кыоюп кетгенди. Тюшондюргенди, урушханды, айып этгенди – не келсин, айтханын этдиралмагьанды Тауланнга. Кюле-ойнай, чам-лакьырда эте турган Таулан, кыыз бла бетден-бетге кыалганлай, ауузу кыургьакьсып, тили тутулуп, не айтыргьа, кесин кыалай жюрютюрге билмей кыалады. Чыртда болмагьанында, Асланбек жангы мадар табады: письмо жазып, аны кыолуна тутдурургьа. Экиси да кюрешип, адепни-намысны чегинден чыкьмагьан Тауланни жюрек сезимлерин, болумун-халын ачыкьлагьан жылы письмо кыурашдырдыла. Не келсин, аны да бералмады Таулан – хуржунунда айла бла жюрюте, конверт буршу эски бола да, письмону жангыгьа сала, айланып турду. Ахыры, Асланбекге сёз берди, кышхы сессиядан кыутулганлай, Пальмирагьа суюмеклигин да айтыргьа, хуржунунда сау жылны айландыргьан письмосун да берирге.

Кыоркьакьлыкь бир иште да бет жарыкьлы этмейди адамны. Кыоркьакь эталлыкь ишин да эталлыкь туююлду, кычу-болуму бла тийишлисича хайырланалыкь да туююлду.

Ма бюгюн кесини юсюнде анга толу мюкюл болду Таулан.

«Ий, нелени айтаса?! Мен сени кыарындашымча кёреме, Таулан», - деген сёзле эсине тюше, кесини общежитиясына кыалай жыйылгьанын да эслемей кыалды. Экинчи кюнюнде да эс жыялмады. Ачы сезимле жюрегин кемиредиле. Татыусуз сезимле. Татыусуз жашау. Кеси

кесинден кёлю чыгъа, кюйюп-бишип, жыртхыч сагъышланы бугъоууна тюшюп, кесин табалайды, аманлайды. Энди ол юйюне къачып бара тургъанлыгыды. Шо, кеси кесинден къачып къутулур мадар болса эди! Тёгерегинде жашау, туманнга батханча, ол жукъну кёрмейди. Автобус а, адамла асыры тыкъланнгандан, кими чамлана, кими чам-лакъырда эте, бал четеннге ушап барады. Къумушха жетдиле. Автобус тохтап, Къарачай шахаргъа жумушлары бла баргъан адамла, студентле, башхала да андан къотарылдыла. Алайда, сыртында да эски гетен артмагы бла, узун боз сакъаллы къатангы къартчыкъ, бир жаякълап, пассажирле тюшюп бошагъынчы сакълап туруп, ичи бир кесек бош болгъан автобусха минер къайгылы болду. Алай а, андан эсе тириле кёп эдиле да, аны бир жанына тюртюп, автобусну эшигине басындыла. Бир-эки силкиннгени бла кирип кеталмай, артмагы да адамланы араларында бегинип, чыначыклары бла кесине жол айырыргъа кюрешеди.

«Эй, къарт, чычхан кеси кирирге орун тапмай эди, дагъыда кесине такъмакъ тагъа эди», - дегенлей, бу эски артмагынг бла къайры сугъуласа?!» - деп бири, «юйюнде олтуруп туруп орунуна, ёлюр тюгю чыкъгъанында да не айланады бу?» - деп, экинчиси къартчыкъгъа хыныхуну эте, талай жаш андан алгъа миндиле. Ол бола тургъан затны, туман ичиндеча, тунакы кёре келип, Таулан аязды. Эрлай туруп, жунчугъан къартны артмагын да алып, къолундан тартып, автобусха кийирди. Олагъатчыкъда аны орунуна олтургъан жашха да, акканы олтурмагъа къой деп, тургъузуп, къартны алайгъа жерлешдирди. Кеси да алайда суюлды.

Биягъы автобус биягъынлай барады. Таулан эслетмей, къартха тинтип, сынап къарайды. Бетинде бир тюрлю бир нюрю болгъан адам. «Кимди? Ненча жыл болгъан болур? Къайры барады? Къалай жашагъан болур жашаун? Сюймекликден менича кюйгенмиди?» - деп, башына кеси чакъырмагъан соруула келе барады. Къартчыкъ, сынап, анга къарады да, хыйла ышарды. Сора:

- Ахшы улан, кесинги бош къыйнайса. Битеу жашауунг алдады, энтта ол санга кёп зат тежерикди. Жашлыкъ алайды – жара тюшсе, женгил сау болады. Сеники да кёп турмай сау боллукъду. Тёзерге кюреш, - деп, Тауланы сейирсиндирди.

Дагъыда бир кесекден:

- Бир акъыл сёз айтайым – кеси кесинге кёл сал. Тёгерегингде адамла санга сен кесинге къаллай багъа берсенг, аллай багъа берликдиле. Кеси кючюнге ийнаныргъа кюрешсенг, тауланы да аудураллыкъса, - деп къошду.

Таулан кесин ышартды. Ичинден а: «Халымы суратлап къойду да, билгичи болгъанча», – деп, хайран болду...

Андан ары, Знаменка айланчха жетгинчи дери, тынгылауну басып бардыла. Таулан алайда тюшерге керек эди. Къараса, къарт да къозгъалып айлана. Аны къолундан биягъы артмагын алып, автобусдан чыгаргъа болушду. Жюгюн сыртына жарашдырды да, сау жюрю, акка, деп, къол тутуп, айырылыргъа башлады. Акка аны къолун иймеди – бирси къолу бла хуржунундан бир гитче хызенчикни чыгъарып, анга салды.

- Мында дармандан шай къашыкъ бла бирни эрттен сайын шайынга атып иче турурса. Бу хар адамны жүрегини, ниетини халына кёре, бетин, санын да тюрлендиреди. Сени халал жүрегинг, таза ниетинг барды – аны ючюн ышанып береме, - деди. - Жангыз бир тилеригим – чыртда кишиге жукъ билдирме, башха адамны кёлуна тюшмесин, ансы палах боллукъду, - деди дагъыда.

Таулан кёлуанда омакъ хызенчикге къарап, кёзлерин кётюргюнчю, къарт жокъ болуп тура. Сейир этди. Тап, кёлю да жарыкъ болуп, ышарды.

Селекелеп: «Эй, къарт тюлю! Насыпны дарманын берип бараса манга сора?!» - деп, кеси аллына сёлеше, туугъан элине бурулгъан жерде рейс автобус тохтаучу туракъгъа атлады...

Арадан алты ай ётдю. Ол кесек заманны ичинде Тауланни жашауунда керти да кёп тюрлениу болду. Пальмира салгъан жүрек жарасы, табы да къалмай, сау болгъанды. Анда-санда таплыкъгъа кёре жүрюючю бокс секциясына таймаздан жүрюю, кесини усталыгъын кючлю ёсдюрю. ФОРП-да (жамагъат профессияланы факультетинде) миллет тепсеу ансамбльни эм иги тепсеучюсюне да саналды. Окъууда да – алай. Хаман кеси кесин тинтип, сюзюп, къазып, кемликле табып тургъанын да унутду. Жашлыкъны адетинде арам-къарам этмей жашаргъа юйренди. Ол себепден, жаш адамланы, мукъуладисча, кесине тартады. Къайсы кампанда да аралыкъ болуп къалады. Хар затда жолу болуп баргъанын, хар мурагын къыйналмай толтургъанын ол къартны дарманындан кёредди.

Бу не дарманды деген соруу тынчыкъда къоймай тура эди да, антсызма аны ачыкъламасам деп, бир кюн, тёзалмай, шахарны санитар-эпидемиология лабораториясына барды. Анда кабинетлени эшиклерин ача келди да, биринде ишлей тургъан бир чырайлы къызчыкъны кёрюп, ары кирди. Къыз, суююмлю ышарып, ким, не керек эди деп сорду.

- Сен! Ненча жыл сени излеп айланганлы! Сен а, узакъ да болмай, къатымда! - деп лакъырда этип сирелди, кеси да эсгермегенлей.

Къыз жунчуду, алай болса да накъырдагъа накъырда бла жууаплады:

- Да, тапдын, сора уа?

- Сора уа, сора уа... Санга бир тилегим боллукъду, сен аны толтурсанг, мен сени ариулугъунгу, адамлыгъынгы юсюнден аллай назму жазарма, битеу Къарачай-Черкесия... угъай-угъай, битеу дуня сени суююп къоярча...

Къыз, онгсунуп, бетине да къызыл нюр ура:

- Адам ёлтюрюрге от бер деме ансы, башхасын этерге кюреширме, - деп, ышара къарады жашны бетине.

Таулан, хуржунундан хызенчикни чыгъарып:

- Мында бу порошокну тинтип, не болгъанын айталлыкъмыса? – деп, къызын столуна салды.

- Кёрейик, тамбла келирсе, - деди ол да...

Къыз, Сабина, ачыкълаганнга кёре, дарман, тюрлю-тюрлю ханс тамырдан тартылгъан ун кёре эдим. Адамны халын иги этерге, жүрегине ырахатлыкъ орнатыргъа жарагъан. «Бир ишексиз, къартчыкъ дарман хансла бла кюрешген уста болур. Ким эсе да, сау болсун – бек эсли,

акъыллы адам – сёзю бла бакъгъан хыйлачы», – деп, къартха жүреги ыразылыкъдан толуп, кеси аллына жылы ышарды.

- Сабина ючюн а ёмюрюм анга Аллахдан игилик тилеп турлукъма, - деди ичинден...

Жайгъы сессияны берип, бир айдан артыкъны да юйюнде атасына бичен этерге болушуп, институтха къайтды. Адетдеча, студентлени августну аягъында къачхы эл мюлк ишлеге элтдиле.

Зауукълу кюнле, ёмюрде унутулмазлыкъ кюнле, жылы, айлы кечеле! Студент тойла, гитара бла жырланган жырла! Къанат берген, учундуруп жашатхан сейир кезиу! Хар муратны толоруна ийнанган жаш жүреклене насыпдан толуп татлы тебиулери! Жаш адамладан толуп къалгъан бу жерлени сүймеклик хауа жайылгъан бир сейир шартлары барды.

Таулан да насыпды. Насыпды адам а халал болады, тегерегинде адамлагъа да, битеу дуниягъа да игилик этерге хазырды. Таудан да ауарыкъды, жигитликле да эталлыкъды. Таулан, жүреги Сабинадан толуп жашагъан Таулан, студент къауумгъа башчы болуп, совхоз ындырда мирзеу сууурады. Аны бошаргъа шекер чюгюндюрню къазыу башланырыкъды.

Ындырда мирзеу киреле къызып къалмаз ючюн къаты ишлейдиле. Башларына да акъ жаулукъла къысып, ишчи кийимле кийген къызла бир жомакълы, сүйюмлю керюнедиле. Ойнай-кюле, арыгъанны-талгъанны билмей жетедиле ашхамгъа.

Бир-бирледе ишни бошагъынчы, иги кечге къалып да кетедиле. Бу жол да алай болду. Аламат кече, кёк – уллу жарыкъ жулдузла бла жасанып. Жашла, къызла къауум-къауум болуп, арысала да, кюлгенлерин, ойнагъанларын тохтатмай, хант юйге бара турадыла. Хант юй да алайдагъы стандады. Жол бла тегерек айланып бара айланмай, алайда акъгъан суучукъдан атлап, къысхасы бла барычудула. Пальмира да аланы араларындады. Хаман Тауланни къатында болургъа, жарыкълыгъы бла бирсиледен айырылып танылыргъа кюрешеди. Кюлкюсю, чамы-лакъырдасы кзурумайды. Алай а, Таулан эсегенден, бир-бирде шум болуп, сагъышха батып къалычуду.

Таулан бла ол ушакъ эте барадыла. Жашла, къызла суучукъдан, этичюлерича, кими атлап, кими чынгап ётдюле. Таулан да ётдю. Къалай эсе да Пальмира къайгъылы болмады. Бир заманда Пальмираны ауазын эшитди. Бурулуп къараса, суучукъну ары жанында сюелип, жиямсырай: «Эр киши тёресинде къолунгу берип, атлатыргъа эсинге да келмей... Ишленмеклигинг болмагъан, не эсенг да... Сокъур, кермеймисе халымы?!»

Таулан кюлду.

- Мен сокъур болуп къалмай, аны юсюне да сангыраума, Пальмира. Не эсе да бир зат айтдынг дейме – аны да эшитмедим. Ангыладынгмы?... Бу шорха суучукъну юсю бла сен да башха къызлача къалай атлаялмайса? – деп, ызына бурулуп, къолун анга узатды.

- Мен санга башха къызла тюйюлме – аны ангыламагъан тели, - деп, Пальмира жүрексинип жияй, Тауланни узатылып тургъан къолун да бюсюремей, суучукъдан атлап, ызына бурулуп да къарамай кетди.

- Пальмира, эгечи къарындашына бош затла ючюн кёлкълалды кыалай болады! – деп, бир жукъ да ангыламагъанча, лакъырда этип кюлдю Таулан. Бир заманда Пальмира кеси анга кюлгенча.

1974 ж.

АККАНЫ ЖИЛЯМУКЪЛАРЫ

Къарт киши туудугъуна атагъан эди юйюн, эм бек айырып суйген туудугъуна. Жылла кетдиле. Туудугъу ёсдю, юйленди. Къартны кыатыны ёлюп, ол кеси жангыз кыалды. Жашау магъанасын тас этип, дагъансыз кыалгъаны анга бек ауур тийди. Тёгереди туугъандан, туудукъдан толуп тургъанлай да, жангызлыкъны сезгенлей ётдюреди кюнлерин. Ол себепден акка, кеси бир бёлмечигине кысылды да, суйген туудугъун юйюне жыйды. Туудугъу эски юйню кыатында жангы юйню тубюн салды. Муратлары уллудула. Мазаллы юй ишлерикди, баула сюерикди. Ол муратлада къартха орун табылмайды. Къарт атасын не бек суйсе да, анга иги къараргъа кюрешсе да, кыатына олтуруп, кёлюн кётюрюрча, аны жүрегин бугъоулап тургъан жангызлыкъны унутурча бир сёз айтыргъа эсине келмей, ишге башын атыпды. «Сабий асырагъан зауукъ, къарт асырагъан жазыкъ», - деп, аны юй бийчеси уа къартны аз да жылытмайды...

Олтурады къар бузлагъан шинтикде, сууукъ орамда. Келини, юйге да кирит салып, ата юйюне кетгенди...

Къарт кыайгъылы адам жокъду. Хоншула жашны кыатынындан кьоркъадыла аны юйлерине чакъырыргъа. Чакъыргъанлыкъгъа да, ол барлыкъ туйюлдю.

Олтурады 100-ден атлагъан киши. Эртте заманлада былай олтургъаны эсине тюшеди. Юйде къарт кыатын, сабийле. Кертиси да ол заман болурму бу? Юйге киргенлей, хар не да алгъынча тургъанын кёрлюкча, бир халны сынайды. Айхай, анга къара кирит тагъылып...

Хар зат да тургъаныча турады, ёзге, аны жашаууна, кыачхы терек бачхадача, кыуу-шуулукъ келгенди. Битеу жыллары артдадыла – алда энди анга кёп кюн кыалмагъанды. Арт жанында тенгизча чайкыалгъанын сезеди аны жашау ёмюрю. Кетерикди ол да кёп турмай аппалары кетген дунягъа. Не кёрдю, не кёрмеди! Жашау, жашау! Ненча жыл жашасанг да, кысхады ол. Угъай, кысха туйюлдю. Ызынга айланып къарасанг, саудан кёргенинг ючюндю алайлыгъы. Ол а секундладан, сагъатладан, кюнледен, айладан кьуралады. Хар такыйкыасы жүрегинги ичи бла ётеди. Алай а алда, энди келлик заман багъалы болур кетгенден. Сен жеталмазлыгъынг ючюн кёрюне болур, эшта, алай.

Къарт жукъгъа да сокъуранмайды. Ол тансыкъ болгъанды озгъан жашлыгъына, кючюне, насыбына.

Къартны кёзлеринден тенгеренген жилиямукъла акъ сакъалына сингедиле. Аны битеу суйген адамлары, жашауу анга къарап тургъанча, бир сезим жүрегинде орналыпды. Ма, ызына бурулгъанлай, бурулуп къарагъанлай, барын кёрюп, ары кирип кыаллыкъча болады. Алай а артында эски хуна, кеси кыачан эсе да ишлеген деменгили хуна, ташла-

рына да жашил габушур ургъан хуна турады. Аны ары жанында – терек бахча. Жангы терекле да, жетип, туудугъуча, саулукълу, кючлю болгъандыла. Энди ол терекле башхаланы къуандырлыкълдыла... «Сау къал!» - дейдиле къартны эринлери. Кесича, эски хунаны къатында, эски чырпа бёркю къарт олтурады. Мудах кёзлеринде жилимукъла кепгендиле...

Келини эки сабийи – беш бла алты жыл болгъан кызычыкълары бла – юйюне къайтханында, ныгъышда олтуруп тургъан къартны кёрдю. «Бу былай этип нек турады бу сууукъда?» - деп сейирсинди, аны бары-жогъу да эсине келмей, юйге кирит салып кетгенин унутуп. Эсине тюшгенинде уа: «Да, жашы узакъда тюйюл ушайды да – юйю къуруп, бизни бедишлик этмей, анга барыргъа болмаймы эди?!» - деп, ичинден чамланды.

«Мама, акка жукълап къалгъанды», - деп, кызычыкъла, бир бири аузуна чаба, аналарына «суююмчю» айтдыла. Жаш тиширыу алгъа жукъ ангыламады – къарт ёмюрлюк жукъугъа сингип тургъанын артда эсгерди. «Къарт бабасны, тынгъайып къалгъанына къарачы, энди не деп жууап берликме ол биреуге деп, жүрегин къоркъуу алды. Адамла кёргюнчю, аны кеси кючю бла юйге жыялмазлыгъын ангылап, гудучуча, тегерегине сескекли къарады. Къартны тюрсюню ырахат эди. Узакъгъа къарам ийип тургъан ачыкъ кёзлеринде гурушха да, мудахлыкъ да жокъ эдиле...

Ма ол бютюнда бек чанчдырды тиширыуно жүрегин...

АЛАЙ БОЛАМЫДЫ ДА?

Эстонияда Тапа деген сахарчыкълны къатындагъы аскер аэродромну учуучу тюзюн ремонт этерге деп жапханлары себепли, Маулан къуллукъ этген авиабёлек башха жерге – Пярну сахаргъа кетеди. Ремонт ишледе болушургъа деп авиаспециалистледен да бир къурулуш рота къурап, алайда къоядыла. Ол къауум бла къалады Маулан да. Ахыргы самолёт аэродромну къатысындан айырылып, чархларын къанат тюбюне жыя, кёкге кётюрюлюп, гитчеден-гитче бола, эрип, тас болуп къалгъынчы, Маулан, кёзлери чыракъ кетип, аны ызындан къарап турду. Жюк самолётланы бири аны аскерчи нёгерлерин алып кетгени, аладан сау жыл жарымгъа айырылгъаны эсине тюшюп, жүрегине мудахлыкъ келди. Бютюнда сабийлик тенги Халимсиз къалгъаны ауур тийди.

Школну Ставрополь сахарда бирге тауусуп, эл мюлк институтну биринчи курсунда окъуй тургъан тенгле, насыплары тутуп, аскер къуллукъгъа да бир кюн чакъырылып, бир жерге да тюшген эдиле. Эгиз къарнашлача алай эдиле ала бир бирине. Маулан хаман самолётла жыйылыучу къуру капанирлеге, бир жукъ излегенча, тансыкъ болуп къарагъанлай ётдюрдю талай кюнюн. Алай болса да, заман алапат докторду деп тюз айтадыла, Маулан жангы ишине кёлленди. Ол угъай, ёхтемлик орналды жүрегине – кесини къолу бла ишленнген аэродромда кеси къарагъан самолётну учарыгъы кёзюне кёрюнюп. Къачда ремонт ишле бошалып, авиаполк бери, ызына келип тюшеригин ашыгъып сакъ-

лай эди – аны бла уа аскерчи нёгерлерин.

Эрттенбла ашап-ичип, ишге чыгъа эди ремонтчу рота. Бетон эте эдиле. Сегиз сагъат ишлегенден сора, солдат чурукъла бла жерни бирча къагъып, жолну букъулата, жырны да къутурта, гарнизоннга къайта эдиле. Казарманы босагъасындан атлагъанлай окъуна хар бири ашыгъыш кесини ундуругъуна кёз жетдире эди – ала болмагъан кезиуде юйлеринден келген письмо-ёнгени почтальон анга атыучу эди. Эрттеден бери юйден письмо алмагъан Маулан да, казармагъа киргенлей, къара-мын ата эди ундуругъу таба.

Бир кюн, полклары Пярнуда болгъанлы ай бола болур эди, жастыгъыны юсюнде ол бир письмону эследи. Кимден келгенди деп, адресине да къарай айланмай, конвертни ачды. Бюкленген къагъытны чыгъаргъанында, андан бир сурат жерге тюшдю. Ол аны энишге ийилип алды да, анда бир ариу къызны кёрюп, биреуню письмосун ачыпмы къойдум деп къоркъуп, ашыгъыш къарады. Письмо анга аталып эди. Ёзге, ол билмеген адрес – Пярну ш., Калев орам, 20/2, А. Аня. Суратдагъы уа ол ёмюрюнде кёрмеген бир къыз. Пляжда жаланлап тюшген, къууанчлы кюле тургъан бир ариу жан. Маулан, не сагъыш этерге да билмей, сейирсинди. «Да, манга аталгъан эсе», - деп, бюкленген къагъытны ачып, жазылгъанны окъуду. «Салам, багъалы Маулан! Санга А. Аня жазады. Сейирсинирик да болурса, кеси танымагъан жашха письмо жазгъан бу не къызды деп. Сейирсинме – мен сени иги таныйма. Манга жууукъ жетген К. Андрей, сени эски командиринг, сержант айтхан хапарладан санга эс бургъан эдим. Аны сурат альбомуна къарай келип, сени суратынгы кёргенимде, жюрегими мен ангыламагъан бир сезимле кюч-легендиле. Маулан, санга не жазгъанымы да иги ангылаялмайма, алай а бир тюрлю кюч къоймай, жюрегиме себеп излей жазама. Манга чамланма, Аллах ючюн. Бир да къурумай эсе да, арада письмо жюрютюрге боллукъбуз да? Манга 18 жыл болгъанды. Былайдагъы университетде экономистликге окъуй турама. Тенгизни бек сюеме, жырларгъа-тепсерге да аман туююлме...»

Къысхасы, письмода къыз нени суйгенини-суймегенини, юйдегисини юслеринден да кёп хапар айтып, Маулан жашагъан журтну – Кавказ таулары – кёрюрге къаст этгенин да билдире жаза эди.

Маулан письмону окъуп чыгъып, не дерге да билмей, армау болду. Алай ачыкъ селешген къой, кесине жютю къарагъан къызгъа да тюбемегенди ол алыкъын кесини къысха жашауунда. Жюреги уа, жазгъыда биринчи жылыудан ачылыргъа хазыр чирчикча, сезимлиди. Тамбла, бюрсюкюн бир игилик боллукъду дегенча, бир сакълауда жашайды. Кеси алыкъын ангылаялмагъан бир къастла кючлеп, кёкюреги жылы тылпыудан тола, сагъышлагъа кёмюлюучюдю. Энди уа бу письмо аны, кеси да эселегенлей, жюрегине тынгысызлыкъ орнатды. Маулан къалай оноуда тохтаргъа да билмей, кёлегин теше, ундурукъ къулагъында тагъылгъан жан жаулугъун да сермеп алып, жууунургъа душа кетди. Сау кюнню цемент мешокланы ташып, арыгъан санларына сууукъ сууну бошлады. Иги эс жыйып, тирилип, душ тюбюнден чыкъгъанында, башына башха сагъышла келдиле. «Жашладан къайсы болса да, мени

сынаргъа деп, безиреп жазгъан болур, ансы жап-жалан болуп тышген суратын манга иерча теличикмиди ол къыз?» - деп оюмлашды. «Суратына къарап, суйюп къояргъа боламыды сора? Эшта-эшта», - дерге кюрешсе да, алай болуруна уа ийнаныры келе эди.

Алай таурухдача боламыды да жашауда? Иги умутла, гёбелеклекча, жюрегине кьонуп, татлы дыгъыл этдире, ол казармагъа кирди. Жашла ундругъуну кьатында кьош-баш болуп, письмону окъуй тургъанларын кёрдю. Тенги Коля Ульянов аны эслегенинде: «Ма Ромео кеси да, суймеклик фронтну героюн алгъышлайыкъ!» - деп кюлдю. Башхала да анга кьошулуп кюлдюле. «Пярнуда жашла безирей турадыла, бир ишексиз, мени сынап. Ойнаргъа излей эселе, ойнауну кёргюзтейик кьалай болгъанын», - дей, Маулан жашланы аралары бла ёте, ундурукъ кьулакьгъа жан жаулугъун атды. «Къайда, конвертни бери алчыгъыз, бусагъат билейик письмону къайдан болгъанын», - деп, конвертде мухурну тинтдиле.

- Да, бу мухур аскер бёлекники туйюлдю, сахар почтаныкьыды, - деди биягъы Коля.

- Да, муну кьурап айланган жашланы письмону сахарда почта ящикге атаргъа башлары жетген болур, - деди дагъыда бири.

Тюрк солтаннга письмо жазгъан кьазакълача, жашла биргелей ол анонимщиклеге Мауланнны аты бла, хыликкелеп, жууап жазаргъа оноулашдыла.

Маулан не суйсегиз, аны этигиз деп, алагъа толу эркинликни берди, кеси уа, кьатышмай, телевизорну кьуруп, анга кьараргъа жабышды. Жашла харх бола, дауур-суйюр эте, жууапны жазып кюрешгенлерин эшитип турду. Ол кюн окъуна жууапны да, анга кьызыны письмосун, суратын да кьошуп ашырдыла.

Ол ишни унутуп да бошагъан эдиле, арадан эки ыйыкъ ётюп, бир ачылуу письмо келди Мауланнга.

Анда Аня былай жаза эди: «Сен мени селеке этип, не сандыракъланы жазаса?! Ким эсенг да, мен таныгъан, мен билген адам туйюлсе, аз суймезенг, санга письмо жазсам. Мени къайдан таныйса? Ташатын ызымы ызлап, суратха алып айланган сен ким эсенг да, иги адам туйюлсе. Сен, Ата журтунга сыйлы борчунгу толтура тургъан таулу жаш, уялмаймыса кеси сыйынгы алай тышюрюрге? Бу бетге сыйынмагъан, кьужур ишинги магъанасын ангылаялмайма. Ол санга не береди? Тилейме, мени адресими да, кесими да унут». Письмону бошай, кьыз хынылыгъын жумушата, ишек этген бир затын да билдире эди. «Ким биледи, сени терслигинг жокъ эсе да бу иште. Бизни сахарда кьуллукъ этген танышларынг бар эселе, ала сени бла ойнаргъа болурла. Эсимдеди, бир айны мындан алгъа тенг кьызым бла курорт пляжгъа баргъан эдик да, бир солдатчыкьла фотоаппаратлары бла айлана эдиле. Ала бизни бла танышыргъа да дыгалас этген эдиле. Бир ишексиз, кьаллайла эсе да ташатын картха алгъан болур эдиле... Кьалай-алай эсе да, мени алай селекелеп, акъыл юретип жазаргъа эркинлигинг жокъ эди сени».

Бу сёзлени окъугъанлай, Мауланнга не да ачыкъ болду. «Халим! Ай онгмазлыгъ а – мен жарлыны туманнга ийип айланган!» - деп ышарды.

Алай а ангылаялмады кызыны атын, адресин ол кылай билгенин. Аны ючюн да, кеси ючюн да кечмеклик тилеп, кеслерини юслеринден да хапар айтып, Анягъа письмо жазаргъа таукел болду...

Алты ай эслемегенлей женгил ётдюле. Ол кезиуге кенгине-узунуна да кышулуп, алапат бетон тешелип, аэродром хазыр болгъан эди. Авиаполк ызына кыайтды. Алты айны ауур иш Мауланна тамам санына, тюрсюнюне да эркишилик хал кыошхан эди. Ол, казарманы терезесинден плацха кыарап, сагъышха сингип тургъанлай, кыатына тенги Халим келип сюелди. Солдатла кюн сайын сибириучю плацда кыачхы чапыракъланы жел сюре эди. Маулан, тенгине бурулуп, кёзюне, ышарып, жытю кыарады.

- Алан, арт кезиуде манга сынап кыараучу болгъанса, менден бир зат излегенча, - деп кюлдю Халим. – Талай кюн болду мен да сени сынап, кыачан сораса сорлугъунгу деп, сен да кесинги тёзюмюнге таш байлап. Да, болсун алай, хорламны санга береме – айтайым ишни кылай болгъанын.

Халим тенги Маулан аланы Пярну шахаргъа ашыра, бек мудах болгъанын кёрген эди. Бир кере солургъа эркинлик алып, ол талай аскерчи тенги бла шахаргъа чыгъады. Жайгъы чууакъ кюн, ариу курорт шахарчыкъ Пярну, жаш жюреклене учундуруп, ала, зауукъ эте, талай заманны айланадыла. Ахырында, битеу дуниягъа белгили шахар пляжгъа барып, жууунадыла. Анда аладан узакъ болмай, жылы кыумда жатхан эки кыызчыкъ бла танышыргъа да кюрешедиле. Ёзге, муратлары толмайды. Бири кыарачач, кыаракёз, бири да сары шинли сюйюмлю, чырайлы кыызла. Халим, кёз сакълап туруп, ол таулу кыызгъа ушагъанны картха тюшюредди. Тенг кызы анга «Аня» деп сёлеше эди. Артда, казармагъа кыайтханларында, эсине тюшген эди Халимни, ойнап, Мауланнга ол кызыны аты бла письмо жазып, суратын да салып жиберирге. Кыызгъа Алеенко деп тукъум да берип, эслерине келген адресни да кёргюзтюп, письмону алай ийген эдиле.

- Мени хатымы танып кыоярыкъ эдинг да, Андрей Войтовха жаздыргъан эдим письмону. Сен ол ишни юсюнден манга хапар айтып жазсанг, бир кюлюрбюз деп тура эдик да, сен бизге аллай кыуанч этерге мадар бермединг – тынгыладынг да кыойдунг. Биз да, не этерик эдик, кесибизни чийибизни ачаргъа излемедик. Аны бла сени тынчылыкда кыойдукъ, - деп, Халим ууакъ ышара кыарады тенгини бетине.

Маулан:

- Сау бол! Манга этген игилигинги ёмрююмде – угъай, бизге этен игилигинги ёмрююбюзде унутмазбыз Аня да, мен да, - деп, тенгин кыаты кыучакълады.

Халим аны ангылаялмады.

- Алай дегенинг? – деп, кёзюне соруулу кыарады...

- Халим, Алеенко Аня туююлдю ол – Алаланы Анисатды. Кеси да, Тарту кырал университетни экономика факультетинде экинчи курсну студентиди. Атасыны кыарнашы анда, Пярну шахарда, авиаполкну командириди, полковник. Анисат жайгъы каникуллада тенг кызы бла анга кыонакыгъа келип тургъанды...

- Сейир-тамаша! Билгичлеча, тукъумун да, атын да хазна къалмай келишдиргенибизге бир къара! Адресин да тюппе-тюз кёргозтгенибизге уа не айтыргъа боллукъду?! – деп, Халим хайран болду...

- Адамгъа насып келирге башласа, жол-жорукъ излей айланмайды, тенгим. Манга да ма алай келгенди быйыл жай сен телини юсю бла насып, - деп, Маулан жан хуржунундан чыгъарып, Анисатны суратын анга берди.

Кёзлеринден нюр тёголе тургъан ол суюдюмлю къызгъа къарап турду да, Халим:

- Адам айтса ийнанмазча, сейир-тамаша иш! Тюшча, таурухча! Насыплы болугъуз! – дей, суратны Мауланнга къайтарды.

6-10.10.1971 ж.

БИРИНЧИ СЮЙМЕКЛИК

Гончар чирик. Къыш. Къуу жууургъанча, къар сыртлыкъланы, къулакъланы, тапхырланы, тиклени бирча ариу жабып, кюн тюбюнде минг-минг инжиси бла жилтинлей, жылтырайды. Тазалыкъ, кеси ёмюрюнде болмагъанча ачыкъ, жалан тазалыкъ, кёкню кенглиги, теренлиги, кюнню жарыкълыгы, кёп бармай бир ашхылыкъ, иги иш боллукъча, жюрекни татлы сезимледен толтурадыла, къууанч тыпырлы этедиле. Былайда, эки къулакъ бири бирине къошулуп къуралгъан талада, малчыла къар юсюне ариу ийис этген биченни лыбыр-лыбыр чачхандыла. Къулакъ суучукъ къар тюбюнде, бир тунчугъа, тунакы тауушун эшитдиреди, бир, бери чыгъа да, кюнде жылтырай, жарыкъ шорхулдайды.

Бу тап, ышыкъ жерде совхозну тана сюрюю ингирге дери кечиниркиди. Къар юсюнде ариу ийис этген къауурсун биченни бир чёбюн да къоймай ашап, суугъа эне да чыгъа, кюушене, бир бири бла туруша, камсык сабийлеча безий, танала зауукъ эте жетерикдиле ингирге. Къарамай къойсанг да, узакъ жанларыкъ туююлдюле. Тёгерег' а, учукъыйыры болмагъан, тийилмеген жангы уюгъан сютча, къар жууургъан. Анда-мында жорукъсуз ёсген къазакъ терекчикле, кёкенле, уллу къаурала ол жууургъанны юсюнде къараладыла. Чыпчыкъ учханы болса, аладан къар гулмакла агъадыла. Къар юсюнде къоян, тюлкю, къаргъа ызла эсленедиле. Барысын кёреди Хасанчыкъ, барысы аны сагъышлы этдиреди. Анда, узакъда, Минги таугъа къарагъаны сайын, жюрегин учунмакълыкъ кючлейди, санына татлы жылыу урады. Дуниягъа, бу тазалыкъдан толу таурухлу дуниягъа, сынгар кеси ие болуп къалгъанча, бурунгу нартланы бирича кёрюнеди ол кеси кесине. Аны бусагъатчыкъда, шо, Кулиначыкъ - Индианкачыкъ - бир кёрсе эди! Ансы анда, школда башха сабийлени арасында ол анга айырып эс бёлмейди, сан да этмегеннге ушайды. Аны кесине эсин къалай бурургъа билмей, къыйынлашып ётдуреди хар кюнюн Хасанчыкъ. Кулиначыкъ башха классда окъуйду. Школда эм иги окъугъаны, эм ариу жырлагъаны-тепсегени бла аты айтылады. Сюекчиги бирсиледен гитчеди да, уллу гинжиге ушайды. Зынгырдауукъ ауазчыгы бла жырлап тебиресе, Хасанчыкъ, жюреги тюрлю уруп, кесин ангылаялмай къалады. Къызчыкъгъа эси

асыры кетгенден, кьоркьуп башлайды: тегерегинде битеу адамла анга сынап кьарап тургьанча болады. Кулиначыкьны кесин да, аны жырлагь-анын да сансыз этерге кьорешеди. Ол болумун да, иш этип, бирсилеге туура этерге дыгаласдады. Ташатын а кьарайды ол ариу жанчыкьгьа – жохарчач, кермекьаш сейирликге. Хаман аны юсюнден сагьыш этип жюрюйдю. Билмейди, ангыламайды алай нек этгенин. Бир уллу жигитлик этип, битеу школ аны махтарыгьын излейди. Аллай бир сейир иш этерге таплыкь тюшмегени себепли болур, кесини кьастларында жетдиреди ол жетмегени. Не лётчик, не космонавт, не дуниягьа аты айтылгьан гёжеф болады, не бир эмилик атха чингап минип, чарсада барын да озады, не бир алапат назмула жазып, газетледе, журналлада басмалайды. Ол затланы барысын а Кулиначыкьны кёз аллында этеди. Ол да сейирсинип, тамаша болуп кьарайды Хасаннга.

Ма бусагьатда да Хасанчыкь туурада агьара тургьан Минги таугьа ёрлеп барады. Аны тёппелерини бирине чыгып, кесини Гюрюлдеуюк элине кёзюлдюреуюкле бла кьарап, Кулиначыкь жашагьан юйню излейди. Кулиначыкь юйде не эте тура болур ма бусагьатчыкьдап деп сагьышланады. «Шо, ол бир билсе эди мен Минги тауну башында аны атын шыбырдай тургьанымь», - деп, кьастлагьа батып, дуниясын унугады. Таналадан «сыйырып», жайны ийисин сакьлагьан кьургьакь биченден этген тешегинде сыртындан тюшоуп, кёкге кёзлери чыракь кетип жатады...

Аны элгендирип, татлы кьастларындан кьуралгьан дуниясын оя, кьош тамата Мудалифни хырха ауазы кьайдан эсе да теренден, тюшондеча эшитиледи.

- Жигит, ай, сеними-сени! Таналаны алларында кьабар зат да кьоймай, кесинге жылы мулжар этип, гор болуп тураса да, - деп, мала, теплеп, кьаргьа батдыргьан биченни сенеге бла чыгьара, таууш этеди. Жашчыкь, тюбюнде от кьабыннганча, секирип ёрге турады. «Сагьышларымы сезипми кьойду?» деп, гудулугьу ачыкьланнганча, сескекли бола, не айтыргьа да билмей, жунчуп, симсирейди. Сора, эрлай, тюбюне мулжар этип тургьан биченни, кьучагьына сыйыннганыча алып, элтип, таналаны алларына атып башлайды. Хасанчыкь Мудалифни кьойчу нёгери Аскерни жашчыгьыды, кьышхы каникулларында талай кюннге атасыны орунуна келгенди - Мудалиф кьайдан билсин жашчыкьны сагьышларын, кьастларын да, аны кёз аллында хаман, индия кьызча кийинип, жырлай тургьан Кулиначыкь сюелип тургьанын да! Не жумуш айтылса да, Хасанчыкь, сёз салмай, жырлай-жырлай, чабып-жортуп толтурады. Ол себепден кесин кьошчулагьа сюйдюргенди. Жашчыкьгьа кьанат берген анда, элде ол сохта кьызчыкьны сыфатыды.

Мудалиф, ашхамда кьошха жыйьлып, ауузланып бошасала, печьде от жукьланнгынчы дери таурух айтыучуду. Талай кече болду ол узун таурухдан бёлюп-бёлюп, юзюклени айтып тургьанлы. Кьошчуланы: «Кеси кьурап, айтып барады, ансы быллай узун таурух болмайды, Шахеризаданы таурухуча», -деп шыбырдашханларын эшитгенди Хасанчыкь. Кьалай-алай эсе да, бек уста таурухучуду Мудалиф. Тынгылаучула, аланы ичинде Хасанчыкь да, аны тауруху кьалай бошаллыгьын ашыгьып сакьлайдыла. Алай а Мудалиф, аланы тёзюмлерин сынагьанча, кесини бу

фантастика хапарын созгандан-созуп барады. Малчыла орунга кирип, лампаны жарыгын аз этгенлей: «Алан, Мудалиф, ол таурухунгу андан арысы кьаллайла болду, бир эшитдир», - деп кьадаладыла. Ол да угъай демейди. Хырха тамагын ариулап, бир кесекни тынгылайды. Кьошну ичин шошлукъ кючлейди. Печьде отунланы чыкьырдап жаннганлары болмаса, башха таууш эшитилмейди. Бир алада отунладан жилтин чартлап, хауада жукьланады. Печь аллында от тиллени жарыгъы ойнайды. Эшик сууукьдан жыйылгъан адамлагъа орунну жылыуу, кьайиш, ат тер ийис межамны ичинде бир тукьум бир хошлукъ хал, сан, жюрек бошлукъ, азатлыкъ береди. Таурухда битеу жигитлени сыфатларын, халларын кьурай, уста хапарлайды Мудалиф. Бир заманда анда-мында хурулдагъан тауушла чыгъа башлайдыла. Арыгъан малчыланы орунну жылыуу бла таурухчуну ауазы балча татлы, терен, жукьугъа бёлейдиле. Сора: «Кьалгъанын тамблагъа кьояйыкъ, хайда, жукьлагъыз, сау тангнга чыгъайыкъ», - деп, Мудалиф шош болады...

Ма аллай бир кече, сёлеше келип, алмасты жюрююдю былайлада эрттеден да деп, анга кимле кьаллайла тюбегенлерини, кьалай кьоркьгъан-ларыны хапарына кёчген эдиле кьошчула. «Ол бир кюн малла бир бек юркген эдиле бауну ичинде, бир бирлерин теплеп, кьырылып да кьала эдиле. Алан, не жашырыу, эс ташларча халгъа тюшген эдим. Кесим да ангыламагъан бир тюрю кьоркьуу жюрегими кючлеп, санларым жызылдап, тёппе тюклерим ёрге туруп, орунумдан тебалмай кьалгъан эдим», - деп бири, «Ол бир кече элден кьайтып келе, аргы тикден энип тебирегенлейиме, жолну кёндеден бир кьарантха ётдю да, атым аллына атларгъа унамай, кьамичини аяусуз тёшегениме да кьарамай, артына тепчилдей, бирле этди. Бёрю болур деп, кёлюме келген эди. Энди ангылай турама, не болгъанын», -деп экинчиси да, жюрекни кьоркьуугъа кьалдыргъан хапарланы жасап, лахор этдиле. Хасанчыкъ, баугъа кирири, маллагъа суу ичире, ёзеннге энериги кёзюне кёрюнюп, кьоркьуп, тылпыу алмай тынгылай эди. Эрттенинде уянганында, кьошда кеси болмаса, киши жокъ. Сесеккли болуп, жюреги кьаты ура, кёзню жумуп ачхынчы кёлегин, кёнчегин да кийип, ундурукьну тюбюнде кьарангыда бир зат жашырылып тургъанча, санлары жызылдап, сырт узунуна сууукъ тер ура, чурукьларын сермеп алып, чартлап кьошдан чыкьды. Чыкьса, аллайгъа чыкьсын - бир ариу, чууакъ кюн! Минги тау да, биягъынлай, эки тёппеси кёкге тирелип, кьайгъысызлыкьны, ёхтемликни, деменгилиликни эсгертмесича сюеле! Хасанчыкъ, эс жыйып, чулгъауларын да, жарашдырып чулгъап, чурукьларын кийди. Кулина кёрсе, кьалай боллукъ эди деп, кеси кесинден уялды, ыйлыкьды. Къанау болмагъанын кеси кесине кёргюзтюр ючюн ант этди, эски баулары бир кьарангын жерлерин, мюйюшлерин кьоймай, кьармап чыгъаргъа...

... Жылла оздула. Бир кюн Хасан, ауузларыгъа деп, хант юйге барды. Аны ызындан 3-4 жыл болгъан эки сабийчиги бла бир алаша сюекли тиширычукъ хант алгъан жерге келип сюелди. Хасан, аны бетинде бир таныш шартланы эслегенча болуп, эслетмей, жютю-жютю кьарады. «Кимни эсе да эсима салгъанына бир кьара! Кимни?!» - деген сагъышла тынгысыз этдиле. Керме кьашлы жукьабет тиширычукъ.

Аны жютю-жютю къарагъанын сезип, ол тиширыу Хасаннга уялчакъ ышарды. Кулина деп, Хасан, кеси да билмей тургъанлай, тиширыугъа соруулу къарады. Тиширыучукъ иги ангыламады, жунчуду, бир талайны анга сынап къарап турду.

- Таныялмаймыса? – деп сорду Хасан.

- Хасан, сенмисе? – деп, тиширыу да сейирсинди.

Къол тутушдула.

Сабийчикле, «мама, мама!» деп, тобукъларына чырмала, тынчлыкъ бермейдиле. «Былагъа бир къара!» - деп, ол, аланы элтип, тепси жанында шинтиклеге олтуртду. Хасан да, омакъ кийиннген, галстуклу, чырайлы жаш, ала бла олтурду. Тырнакъ тюплери иги да таза болмагъан, тийишлисича аяулу къаралмагъаларын, къара ишге урулгъанларын танытхан арыкъ къолларына эси кетди. «Ма, былайдыла элчи тиширыуларыбыз - эрге чыкъгъанлай, юй-баш къайгъылы болуп, кеслерин унутуп къоядыла», - деп, жазыкъсыныры келе къарайды ол Кулинагъа, Кулиначыкъгъа, Индианкачыкъгъа. «Ол мен суйюп, тюшюм-тюнюм болуп тургъан кызычыкъ, сейирлик Кулиначыкъ!»- деди ичинден. Жюреги ачыды.

- Ненча жыл кетди бир бирибизни кёрмегенли? - деп сорду.

- Жыйырмадан артыкъ.

Кулина сёлеше да тургъанлай, сабийлерине кезиу-кезиу ашарыкъ къапдыра, бетчиклерин, ауузчукъларын къол жаулукъ бла сюрте, ушагъын бардырады. Школчу жылланы, тенглени, болгъан ишлени эслерине тюшюредиле. Хасан, къачан эсе да жюрегинде биринчи суймеклик сезимлени къабындыргъан, талай заманны жашауун жарыкъ да, сейир да этип тургъан тиширыугъа сынап къарай, аны бетинде кёжюрегин татлы жылыудан толтургъан ол алгъыннгы суйюмню, назик шартланы излейди. Нек эсе да табалмайды. «Энди жашыргъандан не барды?» - деп, Кулинагъа битеу хапарын айтды да:

- Шо, бир айт жашырмай, Кулина, сеземи эдинг санга ол жюрек талпыууму? - деп сорду.

Тиширыу сейирсинди.

- Сен аллай къоркъакъмы эдинг сора? Мен а сени школда эм жигитге санай эдим. Башха кызычыкъладан къой, кеси кесимден да жашыра эдим сени жаратып тургъанымы. Акъылыма да келмегенди манга сен эсинги бёлесе деп. Ауузунгу ачып, бир сёз айтсанг не бола эди?.. Сен шахарда уллу къуллукъда ишлейсе. Мен да, ким биледи, былай, элге кирип турмаз эдим, ишлемегеним амалтын дипломуму да букъу басып, - деп, лакъырдалап сёлешди Кулина. - Не этериксе, жазыу алай болур эди, - деп да къошду.

Кулинадан, Кулиначыкъдан, аны сабийлерини башчыкъларын хатерли сылай, кесини да къолун жюрек жылыу бла туту айырылды. Бир ауурлукъ, бир къайгъы юсюн басып барады жолда. Хант юйде бир иги затын тас этгенча барады. Угъай, сокъуранмакълыгъы, ёкюнмеклиги жокъду. Ёзге, бу шахар къалабалыкъдан ычхынып, бир кюн Гончар чирикге барып, къачан эсе да ол жылы, татлы сезимлери жашнагъан журтну жангъдан кёрюрю келди.

1978 ж.

СОКЪУР УУЧУ

Хапар

Ёмюрюнде болмагъанча бир къаты къыш эди. Ноябрьда окъуна къалын къар тюшюп, тегерекни бегитип къойгъан эди. Эрттени-ингири сууукъ чыкъырдатады, агъач-таш къалмай бузлатып къойгъанды. Бу къаты къыш былайлада белгили уучу Муштайгъа ёмюрлюкге къыйынлыкъ салып къойду.

Ол сууукъгъа, иссиге да бирча кючлю чыдаучу эди. Кийиклени ызлай, бийик къая ыранлагъа дери къыйналмай чыгыучу эди. Бек жютюкёз эди Муштай - киши кермегенни кере эди, киши эшитмегенни эшите эди. Аны атхан огъу хазна жерге тюшмегенча алай эди. Къошуп айтхан эселе да билмейбиз: Муштай ушкогун алай женгил жерлей эди, дейдиле, биринчи окъну атса, экинчиси анга барып тие эди. Эмен тюккюшча, кючлю, мазаллы адам эди ол. «Эди» десек да, ол ёлмегенди, сауду. Алай а, ёмюрлюкге сокъур болуп къалгъанды: кийиклени къууа барып, къаллайла эсе да аякълары тайып, бийик къаядан кетгенди, жютю ташлагъа бети бла барып тийгенди. Ма энди аждагъан Муштай жатады больницада, жыйырылып, башын, ауур къоргъашын къазанны къаплагъанча, кётюралмайды, ауузу къургъакъсып, бирде кесине келе, бирде сандыракъ эте турады. Таурухда айтылгъан Бийнёгерча, кийиклени кёп къыргъаны ючюн анга да Апсатыны къаргъышы жетгенди дейдиле.

Хапарны аллындан айтайыкъ. Тау тюбюнде бу элге Муштай талай жылны мындан алгъа Дагъыстан жанындан келген эди. Биргесине да Марфа деп тиширыу бар эди. Элге, жамауатха женгил жарашдыла ала. Къыйырда орамны тюз чегетге жууукъ жеринде алай уллу болмагъан юй салгъан эдиле. Кесини къолу уста, хоншу-тийре да болушхан эдиле. Муштай гаражда ишлей эди. Бек сюйгени уа уучулукъ эди. Солуу кюнлени биринде да къалмай, адам кергюнчю, эрттен бла эртте уугъа кетип, кеч къайтыучу эди. Уугъа тебиресе, адамлагъа тюбегенин ырысха санай эди. Уучулукъгъа эркинлик къагъытлары бардыла, ёзге жашыртын кючлю ушкюкля тутхан хапары да бар эди аны. Дагъыда, къатын хапарлагъа кере, ол Дагъыстанда жашагъан жеринде бир аманлыкъ ишге къошулуп, анда алапат юйдегисин да къоюп, ташатын бери жанлагъанды.

Кесини алгъаракъдан танышы - саягъыракъ тиширыучукъ Марфаны да биргесине ала келгенди. Ёзге, Муштай адамладан кёп жанлап жюрюмеучю эди. Кимге не керек болса, андан къол къыйынын аямай эди. Айтханыбызча, къолу уа бек уста эди, хоншугъа, тийреге да хайыры жукъгъанлай тура эди аны. Марфасы уа юйден хазна чыкъмай

эди. Муштайны бет тюрсюню адам илеширча эди. Жангыз бузгъаны: жаягъыны узуну бир табы бар эди. Ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, уудан келтирген этлерин башха элде орус танышларына сатдырып, иги хайыр да тюшюре эди ол. Алай бла Муштай бла къатыны Марфа аман жашамай эдиле. Байрамлада хоншуларына къуру къол бла да жорюмей эдиле. Артыкъда бек хоншулары агъашчы Темуркъа бла бек шуёхла эдиле, бирге уугъа да жорюй эдиле.

Бир жолда Муштай, крти адамлыгъын кёргюзтюп, элчилеринден уллу ыразылыкъ тапхан эди.

Эгиз къарындашчыкъла Хасан бла Хусейчик аталары къатыш чегетге баргъан жерлеринден къаллайла эсе да ажашып кетген эдиле. Аланы излерге битеу эл къобады, райондан да милицияны къуллукъчулары келедиле. Излейдиле, кюрешедиле, чегетни тинтип, сау кюнлерин ашырадыла - тапмайдыла.

Чегетде къоян жоллагъа дери кесини къол аязында ызлача билген Муштай да чыкъгъан эди сабийлени излей. Хар ким арып, сылыт, мудах болуп, юйлерине къайтып башлагъанларында да Муштай, хар терек тюпге, кёкен ичине дери кирип, чыгъанакълагъа кесин сойдуруп, кечге дери айланнганын къоймайды. Ахырында суу жагъада бир уллу ташны ышыгъына къысылып, къалтырай тургъан сабийчиклени кёреди. Экисин да къоюнуна къысып, жылытып, бирин аркъасына миндирип, экинчисин да къолуна алып, акъылларындан ажашыргъа жетип айланнган аталары бла аналарына тапдырады. Алайда уллу къууанч этедиле, таматаны орунуна Муштайны олтуртадыла. Бу къууанчда юйюнден къыл къобузун келтиртип, ариу согъуп, жырлап, элчилерин сейирсиндирген эди Муштай. Хоншулары - Азияда жашап келген къартыракъ къауум, Муштайгъа «Мергенчи» (уучу), тенги Темуркъа уа «Бёрюкёз» деучю эдиле.

Ол сууукъ къышда да уучулукъгъа жорюгенин бир да къоймай эди «Бёрюкёз». Ол иги биле эди къалын къарда кийик жаныуарланы ызлары ариу сакъланнганын.

Адетиндеча, бу жолда да эрттен бла эртте атланады уугъа. Къоянланы ызы бла бара, къая тюбюнде уллу жугъутурну эслеп къояды да, аны ызындан тюшеди. Акъырын-акъырын бийикден-бийикге ёрлеп барады уучу. Ай медет, къая башында жютю ташдан атлайма дегенлей, эки аягъы бирден учхалап, энишге къуюлады да, эс ташлайды Муштай. Аны жаныча суйген бир алаамат уучу ити бар эди. Бир кере да Муштай ансыз уугъа чыкъмай эди. Ити кийик жаныуарланы ызларын бир алса, алагъа чыгъармай къоймай эди иесин. Муштай итине кеси къапханны къапдырып, эркетип, бир ышаннган нёгеринча, алай жорюте эди. Башха уучула Муштайгъа: «Итинги бизге сат, бир атны багъасы ача берирбиз», - деп, кёп кюрешген эдиле. «Алтын берсегиз да, сатарыкъ туююлме», - деп къойгъан эди. Ити да, иесине чегиси тагъылгъанча, бир атламны артха къалмай жорюй эди, хар айтханын ангылай эди, биле эди. Бир кере аны бир аманлыкъчы къауум къаллайла эселе да эгер итин урлап да кетген эдиле. Ёзге, ол кечеси бла къачып келген эди иесине.

Муштай къаядан кетген кюн ити, адетдеча, аны биргесине эди. Ташлагъа сойланып жатхан Муштайны къатындан кетмей кѣп турады, улуйду, кийимлерин тырнакълап да кѣреди. О, сейирлик дуня, ахырында юлерине чабып кетеди. Ит Муштайны къабакъ эшиклерин тырнап, кючлю улуй эди. Юйден чыкъгъан Марфа, бир къыйынлыкъ жетгенин ангылап, чабып, хоншулары Темуркъагъа барады. Насыпха, ол юйде эди. Алыкъын кеч да болмагъан эди, жашауунда кѣп затха тюбеген Темуркъа итни нек улуп айланнганын ангылайды да, эрлай атына жерни салып, чегет таба айланады. Ит да аны ызындан бир да къалмай чабып барады. Чегетге кирирге итни алгъа иеди Темуркъа. Ол, тартып, Муштай жыгъылып жатхан жерге чыгъарып къояды.

Муштай больницагъа тюшгенинде да, ити больницыны арбазындан кетмей, жатып тургъанын кѣрген эдиле. Артдан, учду-кюйдю, тас болду. Биягъы аманлыкъчыланы хыянатлары жетген болур эди.

Темуркъа аманны кебинден Муштайны ат жерни ююне къаплап, ююне келтиреди. Келтирсе келтирсин - Муштайны бир аягъы сынып эди, бетин да жютю ташла силген эдиле. Кѣзлери уа, кѣзлерини акълары айланып, суулары кетип, къуруп къалгъан эдиле. Муштайны эрлай больницагъа жетдиредиле, операция-зат этедиле. Ёзге, кѣзлерине жараялмайдыла - аны жарыкъ дунясы ёмюрлюкге къарангы болады. Больницаладан больницалагъа, врачладан врачлагъа кѣп айландырдыла элчилери аны. Бирда-бирда, болушлукъ болмайды. Башындан кѣп къыйынлыкъны ётдюрюрге тюшеди анга. Биринчи кере эс жыйгъанында: «Ушкогум къайдады?» - деп соргъан хапарын айта эдиле врачла. Кеси кесин уруп къояргъа излей эди дей эдиле. Къышхы узун кечеледе Муштай, сандыракъ эте: «Ай, Патима, Патима, кеч мени», - деп, тауушун чыгъара эди. Алай не ючюн айтханын билген къыйын эди.

Марфа Муштайны биргесине больницада бир кесекни турады. Артдан, юлеринде тапханчыгъын да жыйып, тас болуп кетеди. Къайры кетди, ким бла кетди - бюгюн да киши билмейди аны. Москвада, Ленинградда, къайда эсе да базарлада кѣрген эдик Марфаны деген адамла да бар эдиле.

Марфа кетгенден сора, бек аманына таянады Муштай. Тап, бир-бирде кесини боюнун кеси буууп къоярча болуп къалады. Тюзюн айтыргъа керекди - Марфа кетгенликге, элчиле аны атып къоймадыла ашарыкъ-ичерик амалтын бир да жунчутмайдыла. Ёзге, энди аны жан нѣгери таягъы болады, къолунда таягъы. Таягъына жилиуун айтады ол, жазыуна кѣлю къалгъанын билдиреди, таягъы бла оноулашады, анга тарыгъыуун тѣгеди... Таягъы бла жолун тинте, больницыны алында жюрюрге юйренеди: бара барады да, ызына къайтады. Таягъына алгъыннгы юйдегисин хапарын айтса уа, къалтырап, титиреп, эсин ташларгъа жетеди.

...Энди Муштай сакъатланы юйюнде жашайды. Аны юйюню терезесине, эшигине чюйле уруп бегитгенди агъашчы тенги Темуркъа. Сакъатланы юйюне Муштайгъа кѣп келиучюдю ол. Келсе, жигит бол, жазыуунга ёкюнме, жанынг сау къалгъанына къууан-зат деп, кѣл эти-

уючю. Хычинле, кёгет, Муштай хаман сөйюп ичиучю айранны да келтиргенлей турады.

Муштайга кюнле бек акырын ётедиле, тангла кыйналып атадыла. Анга энди бары да къарангыды. Кийиклени чабып сюрюучю, къая ыранлагъа эрлай ёрлеучю аяклары энди кыйналып жюрюйдюле. Ташны сыкъса, суу чыгъарган кьоллары дарман къуюлган шай къашыкьны эринлерине кючден жетдиредиле, тёгюп да иеди. «Ай, анасына, бир саным кетсе да, кёз жарыгъымы сакъласа ыразы эдим», - деп тыкъсыйды Муштай.

... Жаз алагъа бир кесек тириледиле аны деу санлары - ол кезиуге кьобуз согъарга да юйренеди. Кеси сокъган кьобузга тынгылап, кеси жилиучу эди. Ол кезиуде сокъур кёзлеринден жилимукъла чыкьганларын кёп кёре эдиле биргесинде тенглери. Ай, сатлыкь дуня, сакъатланы юйюнде бир къауум тенглери аны аманнга да юйретдиле, кьолундан тутуп, базарла тегерегине элтип, кьобуз сокъдуруп, андан тюшген ахчачыкьны женгил жутадыла. Аладан озуп, базарлада айланган гудучула Муштайны аллында кьобуз къабына атылган ууакь ахчачыкъланы, темир шайланы, капеклени сермеучю эдиле.

Базарлада хайыр болмады Муштайга. Бир кере уа ёлюрге аздан кьалды. Кечге дери кеси кьалып, кьобузун да сыртына салып, таягъы бла аллын къармай, жолдан ётюп келе турганлай, машина уруп, тёнгеретип кетди. Таягъы бир жары, кьобузу бир жары узакь тюшдюле. Насыпха, машинаны ал чархы анга учхара тийген эди. Машинасын тохтатып андан чыкьган чёрчек жаш Муштайга жекирип, ачуланып: «Сени кёзлеринг жокьмудула, жолда машинала жюрюгенин кёрмеймисе?» - деп, ёлюкню сөйрегенча сөйреп, жолну бир жанына атып кетеди. Аны ызындан келген къартыракь шофёр а, тохтап, Муштайны ёрге тургъузуп, таягъын, кьобузун да жыйып, кьолуна береди. Къара кёздюреуюклерин а табалмайдыла, ала ууалган эдиле. Сау кьаллыкь, Муштайны ким болганын ангылагъанында, сокъурланы юйюне дери келтиредди.

Ол кече аны сокъур кёзлерине жукьу кирмеди. Ташча кёрюннген кьаты орунда ары айланып, бери айланып, аманны кебинде тангнга кючден чыкьды. Танг ата, бир кесекчикге кьалкыгъанында уа, тюшюнде кесини сабий заманын кёредди. Бу тенгчиклери бла бугъунчакь ойнарга кетип, кюн ортага юйге бармай кьалган эди, аны излей келген анасындан уллу юйню мюйюшюнде жашырылган эди. Анасы уа кьадалып аны излей эди, Муштайчыкь да анга кюлюп тура эди. «О, Муштай, кьайдаса, юйге кел, ашарыкь суууп барады», - деп кычыра эди анасы. Жарыкь жазгъы кюн Муштайчыкьны кёзлерин кьамата эди. «Анам, былайдама», - деп, аллына чапханы бла элгенип уянады Муштай, юсюнден къара тери бара. Тегериги уа кьап-къарангы. Анасы да жокь, сабийлиги да жокь.

Арадан дагъыда талай заман ётеди. Муштайны машина урган жаралары сау боладыла. Жюрек жарасы уа бителмейди.

Муштай сакъатланы юйюнде оюнчакъла этерге юйренеди. Кеси

этген оюнчакъла бла, сабийча, аланы эркетип ойнай эди.

- Муштай, суюмчю бер! - деп, Темуркъа тенгини таныш ауазы аны татлы оюнундан бѐледи.

- Мен керти айтама, суюмчю берликсе, - деди Темуркъа. – Бююн, сени излей, Чир-юртдан алгъыннгы юй бийченг Патима бла жашынг Илкер келип турадыла. Эм алгъа, сора келип, мени тапхандыла. Энтта ийнанмаймыса? Жыгырам, кесинги юй бийченг Патиманы унутхан болмасса? Ала эшик аллында сакълап турадыла. Кел, арбазгъа чыгъайыкъ.

Муштайны кѐрюп, Патима бла жашы, чабып келип, экиси эки жанындан къучакълайдыла. Экиси, Муштай да алагъа кѐшулуп, бирден жияйдыла. Жаш заманындача, Патиманы жумушакъ кѐлларын тутханында, Муштайны санлары къыйыладыла, бир жылы сезим жүрегини къылларын тырнап ѳтеди.

- Манга кечмеклик бер, - деди ол, Патиманы кѐлларын иймей, - не кюннге жетип кълдым мен. Уллу Аллах кеси кечсин мени, сизге жетдирген къыйынлыгъым кесиме жетди.

Кѐп да турмай, ючюсю да жолгъа атланадыла. Кете туруп, Муштай Темуркъаны къучакълап: - Юй кибикни сатып, бир жугъунга жаратырса, тилеп айтама, ол итими уа излей тур, - деди.

- Огъай, - деди Темуркъа да. Энди сен, Патиманы да, юйдегинги да алып, ызынга, бизге кел, бизде жашарса.

Жылла оздула, къайтмады Муштай ызына. Ол юйдегиси бла Чир-Юртда насыплы жашагъан хапарын Темуркъагъа базаргъа келиучю къумукълула элчилерине да айтыучу эдиле.

ТЕМУРКЪА ТЕПСЕЙДИ

Новелла

Жазны бир къатышхан кюнюдю. Эрттенбладан окъуна ууакъ къар кѐшулуп, бир сууукъ жангур жауады. Бирде уа кюн ачылгъан кибик этеди. Жолланы бузлатханды. Тайгъакъды. Темуркъа, кечесинде да аман жукълап, кечирек уянды. Анасы аллына салгъан шайны жарты-кърту ичип, эшик аллында кѐйгъан машинасына минип, ишине ашыгъыш кетди. Аланы элден бир 20 километр узакъ болур - сахарда театрда ишлейди Темуркъа.

Шахарны къыйырына жетерге, къайдан чыкъды эсе да, тюз аллында жолгъа, бир кызчыкъны да кѐлундан тутуп, чабып, бир тиширыу чыкъды да кълды. Темуркъа машинаны, тормозларындан басаллыгъын басып, онг жанына бурду. Ачы темир тауушдан сора жукъ билмей кълды.

Къллай бир заман ѳтгенин ким биледи: Темуркъа кѐзлерин ачып къраса, акъ къабыргъала, акъ халатлы адамла, дарман ийис, башы,

темир кысхачла бла буудурганча, ауурду. Кёлю булганады, суусап-дан ёлюп барады.

- Ой, жигит, сен Аллахны бир суйген кёлу болур эдинг, насыбынг тутуп, кёкюрегинг эзилмегенди, - деген сёзле аны эсин жыйдырдыла. Юсюне, кёлунда да кружкасы бла, бир акт халатлы жаш сюелип тура эди. - Бу татлы сууну бир ич. Сени организмиг кюлю кёре эдим, операция ариу ётдю. Ма энтта, кёрююсе, сен тепсерча, машинаны жюрютюрча да боллукса... Аягынг...

Врач жашны ол сёзлери Темуркяны жюрегине бизни уруп ётгенча болдула. Санларына тер урду. Бир заты жетмегенча болуп, бир жанына бурулама десе, онг аягыны кесилгенин сезди. Башы тегерек айланып, эси биягы кьарангы дунягьа кетди. Кимме мен энди, жангыз анам, кьаран башым. Бу жылгьа жетгинчи, башымап нек оноу этмедим? Ол жазык тиширыуну да Уллу Аллах кьатымда кьоймады. Бир аягы жокь сакьатма мен. Энди миллетни аллында мен тепсермеми? Темуркьа, кеси кесин кьолгьа алып:

- Былайда киши бармыды? - деп, таууш этди.

- Мен кьатынгадама, жигит, жанынг сау кьалгьаны нени багьасы барды. Алыкьын сен...

Врачны сёлешгени узакьдан, жер тюбюнден келгенча эшитиле эди Темуркьагьа.

- Манга не болгьанды? Мен кишини басдыргьанмамы?

- Угьай, жигит. Кесинге жетгенди битеу ауурлукь. Санга жюрегинги кьыйнаргьа жарарыкь тьююлдю. Бир адамгьа да жукь болмагьанды. Эки жанны сакьладынг сен. Арлагьыракьда уа автобус тохтаучу жер бар эди. Алайы да адамладан толу. Ма, ол сен жашауун кьалдыргьан тиширыучукь да келип турады. Кече да былайдан кеч кетген эди. Хай, хай, хай, дуня былайын бир басып эди. Операция бошалгьынчы, киши чачылмагьан эди. Бу тиширыучугь' а терезе тюбюн сакьлап турду. Ма кеси бла бир сёлешчи, кел, Мариям, берлакь.

Мариям Темуркьагьа жуукьлашып, аны кьолун кьол аязына салып, акьырын сылады.

- Кеч мени, кьалай болду эсе да, Аллахны жангьалтыр кезиую болду. Шо, мени башыма не болгьан эди, кьайры чаба эдим мен? Кьызчыкьны садикге кеч этеме деп, ёлюр гёбелекча, мыллык атхан болур эдим. - Мариямны бети Темуркьагьа бир жууукь, таныш адамыча кёрюндю. - Мен санга жылы ушхуур этип келтиргенме, Темуркьа, бир кьабармы эдинг? Суюсенг, мен ашатайым...

- Да, кьолларым сау ушайдыла да, - деп, бир кесек хыныракь жууап этди Темуркьа. - Ашар кереклим жокьду.

- Эки сутка болады сени ауузунга суу тиймегенли. Тенглеринг болумунгу анангдан жашырмагьандыла, кесим да аны аллына барып тобукьланганма, кечмеклик тилегенме. Мен да, сабийлей ёксюз кьалып, кьарт анамы кьолунда ёсгеними айтханымда, жияп, кьучакьлап ийгенди. Операциядан сора кьатынгада кёп олтуруп кетгенди ананг. Манга терс окьуна кьарамай да этмей эди. Башынгы аурутдум,

сен тынчай, мен ишге кёрюнюп кьайтайым. Тумбочканы башына гокка хансла салганма, бир кьара. Барайым. Энтта кечмеклик тилейме. Эки адамны жанын сау кьалдырдынг, кьызчыкь да, мен да санга ёмюрлюк борчлубуз.

Эшик акьырын жабылды. Аны бла бирге Темуркьа бир сейирлик ариу хауаны сезди.

Мариямны Темуркьагьа больницагьа келгени бир ыйыкьны, эки ыйыкьны да тохтамады. Былайда врачла, медсестрала: «Биягьы тиши-рыучукь келгенди, юй бийчеси болур. Бир кесек сёлешсинле», - деп, чыгьып кете эдиле, Мариямны кёргенлей.

Солуу кюнледе шахар больницагьа келгенлеге ауругьанланы кёрюрге тыйгьыч салмай иедиле. Темуркьагьа театрда тенглери таянып жюрюрча таякьла келтиргендиле. Энди ол палатада, тап, больницаны узун коридорунда да ала бла ариу жюрюйдю. Хайт деп, бир кесек эсин да жыйгьанды. Кечеледе басдырыкьланып уянгьанлары да кьалгьанча болгьанды.

... Бу солуу кюн а Мариям 5-6 жылда кьызчыгьы бла келди. Темуркьа, ундуругьунда олтуруп, бир журналны окьуй тура эди. Кьызчыкь Темуркьаны кёргенлей, чабып жетип, эки назик кьолчугьу бла аны боюнундан кьучакьлады. Кьызчыкьдан, жангы сауулгьан сютденча, бир ариу хауа келе эди... кьара чашчыгьы, кьара кёзчюклери. О, сейирлик дуня, бу гитче балачыкь, бу сейирлик жанчыкь Темуркьаны кьоюнуна кьысылып, биреу юйретгенча: «Сен мени папамса да, бу кезиулеге дери кьайда эдинг?» - деп, кёзюне кьарап тохтады. Битеу санлары жьызылдадыла, жюреги, ким эсе да бери алып, кьючлю кьысханча, женгил-женгил урду. Тылпыуу тохтагьанча болду. Ол сабийни кьоюнуна кьатыракь кьысды.

- Оу, мен жарлы, ол сёзлеге бир кьара, аны эшитген адам не айтырыкьды? – деп сескекленди Мариям. - Аллах бирди, мен сабийге бир сёз да айтмагьанма. Ол атасын, анасын да билмейди. Бек гитчечик болуп, мени да жылларым кете, кесим жангыз кьалып, кьатымда кьолундан тутарыкь бир балачыкь болса деп, сабий юйден алгьан эдим бу кьызчыкьны. Манга «мама» дейди. Папабыз узакьгьа кетгенди, энди келликди деген эдим. Ол эсинде кьалгьан болур.

Быйыл, кьачны ариу кюнлеринде, Темуркьа бла Мариямны тойлары болгьанында, бизни да ары чакьыргьан эдиле. Бир да кёп адам жыйылгьан эди. Театрны директору Хасан, алгьыш айта келип, миллет былай кьыза тебиреген заманда: «Хайда, Темуркьа, (тенглери анга алай айта кёре эдим) жамауатха тепсеп бир кёргюзтчу, киеуню аякь алышын бир билсинле», - дегенинде, Темуркьаны тегерек бурулуп тепсегенин кесиби кёзюбюз бла кёргенбиз. Анга ийнанып кьалыгьыз. Тенглери Москвадан сакьат аягьына келишген протезми дейдиле, бир жараулу затны келтирип, врачлагьа салдыргьан эдиле. Театрда кесини жараулу ишинде ишлегенин да кьоймагьанды. Юй бийчеси Мариям устазды. Кьызчыкьлары Мая школгьа жюрюйдю. Аналары да сауду.

АММАНЫ ХЫЙЛАСЫ

Ханар

Ашхам кьарангы бола, элни төбен жаны табадан орайда айтылган тауушла эшитиледи-ле. Ол кезюуде Мариям, ийнегин саууп, баудан чыгып келе эди да, ары бурулуп, кьулакь салды: «Ариу келинчик алып келебиз, о-о-о-рай-да-а»... - деген алаMAT макьам энди биягьындан да жарыкь чыкьды.

«Къайсы насыплы эсе да, жашына келин келтиреди. Бизни тели уа, къатын ал десенг, отдан келек киеди», - деди кеси кесине Мариям, жүрегинде сукьланмакьлыкьны сезимлери кьозгьала.

Орайданы эшитип, орамгьа тегюлген адамла керселе, биягьы жашыны юсюнден сез кьозгьарла деп кьоркьуп, ол арбазындан ары уа чыкьмады. Не этсин, кимге тюбесе да, нени юсюнден селешсе да: «Бийнегерге жукь келтирмей турамыса?» - деп сормай кьоймайдыла. Сора, огъай десе: «Не сен къайгьысын кермейсе, неда, келюнг кьалмасын, аны сен билмеген бир сылтауу барды. Ансы отузгьа жууукьлашып баргьан жаш алай этип турлукь тьойюлдю», - деп тебирейдиле.

Жаш муратын билдирсе, Мариям адамланы айтханларына алай уллу магьана да берлик болмаз эди. Ол да жукь айтыргьа унамайды. Юйдегили болууну юсюнден сез башланганлай, лакьырдагьа буруп, ышарып кьояды. Ол бир жолда да Мариям, ачыкь селешип, араны айырыргьа кьаллай бир дыгалас этди. Алай а Бийнегер аны юсюнден сез кьозгьатыргьа да унамады.

- Анам, хаман бу затны юсюнден селешип тургьанынгы бир кьой, - деп, юйден чыгып кетди. Андан бери, не болуп тура эсе да, фермадан юйюне келген да этмейди. Ол кюнден бери Мариям да, биягьы Бийнегерни сезюн этерлеринден кьоркьуп, хоншугьа-затха хазна жүрюмейди.

«Тохта, ол энди былай бир келсин! – деди ол, юйюне бара. - Мен, аны не муратла жүрютгенин билип, бу ишни бир жанына этдирмей кьоймазма. Аны тенгли жашланы экишер-ючюшер сабийлери барды. Кьартлары, аланы эркелете, Аллах зауугьун керюп жашайдыла. Мен а алыкьын туудукь не болгьанын да билмейме»...

Мариям, ары айланып, кьолунда сютден толу челегин тыркыкга салып, башын тегерек кесилген кьанга бла жапды да, юсюнден бир ауур зат басып, белин тюзетирге кьоймагьанча, сыртын да муккуруракь этип, юйге кирип мурат бла аны эшигини сабындан тутду.

Ол кезиуде хоншусу Кьабахан орамдан аны атын айтып, таууш этди:

- Мариям!

- Ой! - деди ол, элгенип, ары бурулуп кьарай.

- Къайры жанлап бараса? Бери чыкь: ким эсе да келин келтиреди, бирге-бирге кьарайыкь.

Барлыгы келмесе да, Мариям анга огъай деп къоялмады. Кююшча агъаргъан чачын жаулугъуну тюбюне жыйды да, акъыртын-акъыртын атлай, арбазындан ары чыкъды. Олсагъатлай тѣбенден жууукълашып келген машина жарыкъны кѣрдю.

- Бу тѣгерекде бюгюн-бюгече къатын аллыкъ жашы болгъан жокъ ушайды да, келинни кимге келтиредиле, экен? - деп, Кябахан, онг къолу бла сакъал тюбюнден тутуп, хоншусуна, осмакълагъанча, сынчыкълы къарады.

-Къайдам, а къыз, - деп ахсынды Мариям да, биягы Бийнѣгер эсине тюшюп, кѣлю такъыр бола.

Кябахан не эсе да айтыргъа дагыда ауузун ачды. Алай а тѣбенден келген «Мерседес,» аланы къатларына жетип, Бийнѣгерлагъа бурулдуд да, аны айтыргъа излеги ауузунда къалып кетди.

-Мариям, къабакъ эшиклеринги ары ач! Санга келинчик алып келебиз, - деп къычырды машинадан бир эр киши ауаз.

- Ой-ой-о-рай-да-а... - деп создула башха машиналадан жашла да.

Алайдагыла, бирер зат айтып, дауур-суйюр эте, жетип, «Мерседесни» тѣгерегинден алдыла. Мариям, эшитгенине ийнанып къалмай, бир хоншу къатыннга, бир машиналагъа къарады.

- Ий, Кябахан, была меними къозутадыла, огъесе...? – деди ол, дагыда хоншу къатыннга бурула.

Машина былай тохтагъанлай, Кябахан, токъ санларын тири-тири къымылдата, чабып барып къарагъан эди да, келинчикни анда баштѣбен болуп олтургъанын кѣрген эди.

- Къозутхан-зат да этмейдиле, Мариям... Огъур аякъ бла келсин келининг! – деди ол, бери бурулуп, къабакъ эшикни ачаргъа чаба.

- Кимни келтиргенди? - деп сорду арлакъдан къайсы эсе да.

- Супиятны. Хажини къызын.

- Сайлай а билгенди дейсе жаш.

Тап сюекли, акъылы, чырайы, тирилиги болгъан къыз эди Супият. «Бу келиним болса», - деп, анга сукъланганлай тура эди Мариям да. Аны Бийнѣгер да жаратханча кѣрюне эди. «Супият фермада биргенге ишлейди. Къаллай къызды?» - деп сорса уа, ол, тюз жууап бермей: «Къайдам», - деп къоя эди.

Энди ол аны алып келгенди!

Мариям асыры бек къууаннгандан, келинчикни машинадан къалай чыгъаргъанларын да билмей къалды. Бир кесекден, эс жыйып, къарындашы Осман бла бир жашны Супиятны атасы бла анасына билдирирге жибералды.

Супият анасы Сапрагъа билдиргенинде: «Бир да къарама да, бар, атанг да угъай дерик туююлдю, ол да Бийнѣгерни бек жаратады», - деп, аны юйден кеси къолу бла чыгъарып жиберген эди. Жарашыргъа келгенлеге уа жукъдан хапары болмагъанча этип тюбеди.

- Алай деген неди, мен жарлы?! – деп, ол кѣлюне чапдыргъан кибик да этди. - Угъай-угъай, бир, эки да айтмагъыз. Ол боллукъ иш туююлдю.

Хажу уа сѣзге къатышхан да этмеди. Неге эсе да хош болмагъанча, къалын къашлары, жауаргъа басынган булутлача, туююлюп,

тынгылап турду.

-Къыз а суйюп келгенча айтады, - деп, болмагъанында, Осман орунундан къопду. - Унамай эсегиз, не этерикбиз, кете барайыкъ. Къыз бла энтта бир сёлешип кёрейик да, оноуну анга кёре этербиз.

Келгенле чыкъгъанлай, Хажи къатынына жанды:

- Къызынгы кесинг къолунг бла берип, былагъа былай тюрлюле нек сёлешдинг? – деп, аузуна келгенни басды.

- Энди келселе, жарашырбыз, - деди Сапра. - Къачхан къызгъа алай бирчик этмесенг да болмайды. Аны къалай ангыламайса, а киши?

- Къайтармазла, - деп, Сапра бюсюреусюз этгенинде, тиширыу хыйлалыкъгъа жашауунда биринчи кере тюбегенча, Хажи анга сейир болуп къарады да, къолун силкип, юйден чыгып кетди. Мариямла-ны адамлары экинчи кере келгенлеринде, Сапра да башына чериу тартып кюрешмеди.

- Была бир бирлерин, сиз айтханча, алай сую эселе, ким угъай дейди, жашасынла, - деди.

Аны эшитгенинде, Мариям къууанды, ырысчыгъын тёкген бла да къалмай, борчха-къарчха да кирип, уллу той да этди. Кябахан айтханлай, келин алыуда жүрюген адетледен айыпсыз да къутулду. Хажилары да борчлу болуп къалмадыла. Бирер зат бла атларын табып, жангы жууукъланы кёллерине жетерге кюрешдиле. Алай бла, арада тынмай жангыз киеу кёргюзюу бла киеулеп барыу къалды. Бу ишге жетгенлеринде, Хажилары жанында ёлгенле болдула, башха чурумла чыкъдыла. Ол себебден Хажилары ол ишни ызындан болалмадыла. Мариям да халгъа бой салыргъа керек болду. Тюкенден келе, Сапраны уллу эгечи Марзийге тюбеп къалгъанында да жокъ эди аны ол затны юсюнден сёз къозгъар акъылы. Бир бирин кёрмей тургъанлы талай заман бола эди да, жолдан бир жанына туракълап, ала кёп сёлешдиле. Эм ахырында Бийнёгер бла Супият тюшдюле ауузгъа.

- Киеу а не эте турады? - деп сорду Марзий.

- Келинни да, аны да бир хаталары жокъду, биягъы фермада ишлейдиле, - деди Мариям. - Жаш кирик сиз жанына кёрюнюп келе эсе, экисин да тышына чыгъарып, кеслерин башха этип къоярыкъма, - деп къошду ол дагъыда.

- Хо-хо, кесинге да, алагъа да алай тапды, - деп, Мариям бла жарашуулу сёлешип айырылды эсе да, Марзий олсагъатлай окъуна эгечине чапды.

- Киеуню чакъырмай тургъаныбызгъа Мариям бек гурушха этеди, - деди ол анга. - Ишни мындан кёпге созмагъыз. Ахыры тапсыз болургъа боллукъду.

- Да, чакъырайыкъ, - деди Сапра, неге эсе да асыры хош болмагъанча, тегерек, сыйдам бетинден сакъ къарагъан ала кёзлерин терслерине - тюзлерине ие. Гурушха уа бош этеди бизге. Тап тюшмей тургъанын биле эди да.

Кертиси бла да ол кече эри бла оноулашды да, эртенбласында Мариямгъа адам жиберип айтдырды:

- Киеуню кѣргюзтсек дей эдик. Мадарыгъыз бар эсе, келир шабат кюн ингирде аны тындырып кѣояр эдик.

Мариям да угъай демегенин билдирди. Бийнѣгер да биргесине барлыкълагъа айланып келди. Ала да алты сагъатха жыйылыргъа айтып къалдыла. Алай а ючде тургъан бир къарт къатын ауушуп къалды да, къайынлары айтдырдыла:

- Бусагъатда сабыр бола турсун. Ёлгенни эки жыйырманчы кечеси ётсе, чакъырыбыз.

Барып, Бийнѣгер кенгден къарап кетди. Юйге кирип, къайгъы сѣз а бералмады. Юйге келип, иш тынмагъанына анасы къыйналгъанын кѣргенинде, анга:

-Къайгъырмаз, анам. Тап тюшсе, барыбыз, - деп, фермагъа кетип къалды.

Къайынлары уа ёлгенни эки жыйырманчы кечесинден сора да чакъырмадыла аны. Арадан дагъыда айла ётюп кетдиле. Ол заманны ичинде Бийнѣгерге шашмай ушагъан бир къаракѣз томпур жашчыкъ да тууду.

Артдан-артха элчилени къуш-муш этгенлери Бийнѣгерни къулагъына кѣпден-кѣп чалыша тебиредиле: «Была чакъырлыкъ эселе, нек чакъырмайдыла?» - деген соруу акъылын кючлей башлады.

-Нырланы тамблаларыча, не затды бу? - деди ол, жюрексинип, къатынына. - Кюн кюнню болжал эте, къачаннга дери барлыкъдыла была?

Ол кюннге дери Супият аны алай ачыуланып кѣрмеген эди. Бир бирине балча, жауча жагъылып, сют уюгъанча жашап тургъандыла. Сора ол эрини хынылыгъын кѣтуралмады.

- Бу ишни былай узакъгъа созулуп кетгенине мен да къууанып турмайма, - деп, жияяп ийди. - Кѣресе, бир чурум унутулургъа экинчиси чыгъып, аланы да чотлары болмайды.

Бийнѣгер, аны жюрегин къыйнагъанын сезсе да, жумушап къалалмады.

- Антсыздыла чакъырса! Ол алагъа керек туююл эсе, манга да керек туююлдо. Ала бардыла деп, бюгюнден ары мен да барлыкъ жеримден къалсам кѣрюрле! - деди ол.

Сѣзюне уа толу болалмады. Фермагъа баргъан, андан юйюне къайтхан заманында Хажиладан кенгтин жюрюй турду. Ала болгъан жерге басхан да этмеди: киеу намысын тутаргъа кюрешди.

Ол кюн а: «Жыйылыу боллукъду, он сагъатда колхоз клубха жетигиз», -деп билдирдиле да, Хамзат нѣгери да, ол да, атлагъа минип, жолгъа ашыгъыш чыкъдыла. Элге жетгенлеринде, Хамзат атын ара орамгъа бурду.

- Ол бир жаны бла барайыкъ, - деди Бийнѣгер.

Къайынлары бу орамда жашай эдиле да, алагъа тюртюлеме деп къоркъгъанын ангылады Хамзат.

- Алай хомух болма, - деди ол. - Сен къоркъгъанладан тюбеген болса, мен окъуна алырма башынгы!

Бийнѣгер кимден эсе да жашырынганча, Хамзатны бир жанын-

да баш энишге болуп, төгерегине кезюню кыйыры бла къарагъанлай келеди.

Ала алай этип баргъан кезиуде Марзий эгечинде олтура эди. Тюнене Супиятха тюбеген эди да, ол чакъырмай тургъанлары ючюн, Бийнөгерни келкълалды болуп селешгенин айтып тарыкъгъан эди анга. Аны бла байламлы Марзий ишден хапар билирге келген эди. Алай а Сапра анга былай деп бир кесгин жууап бермеди.

- Бусагъатда ол туююлдю къайгъыбыз. Болумгъа къарайыкъ да, анга кёре этербиз, - деп, башсыз-тюпсюз селешди.

Марзий Сапраны сёзюне хош болмады.

- Андан улуу уа не къайгъынг барды? - деп, эгечине жютю къарап турду да, соргъанына жууап алалмазлыгъын таныгъанында, анга дуняны куюуп, юйден чыгып кетди.

Жолда аны кёргенлей, Хамзат, бери бурулуп, нөгерине:

- Жаш, мынга кесинги эслетме, уялтыргъа боллукъду, - деп шыбырдады. Ол кертисинде да чамчы, лакъырдачы амма эди. Уялтыргъа тапса, бир да аяп кюярыкъ туююл эди.

Бийнөгер, жанлап кетерге излеп, атын бир жанына бура да бир тебиреди, алай а къатыныны мындан алда: «Сен Марзийден бош къачаса, ол атама, анама бу ишни терк тындырыгъыз деп турады», - дегени эсине тюшдю да, аммадан жанлай айланмады. Бусагъатда Бийнөгерге тюберикме деп, Марзийни да акъылында жокъ эди. Ичинден эгечине: «Бусагъатда ол туююлдю къайгъыбызмы дейди? Кёр сен аны!» - деп, хыршылана келе эди. Сора, аякъ тауушланы эшитип, башын ёрге кётюргенлей, кёзлери Бийнөгерге илиннгенлеринде, жүрегинде жашха жууукълукъ сезим кюзгъалып, алыкъын алгъыннгы тиширью чырайы кетип бошамагъан сюйдюмлю келбетин анга жылы къарата:

- Бийнөгер, сенмисе? – деп сорду.

- Менме, Марзий, - деди жаш, атындан секирип тюшюп, аммагъа эки кюлун бирден узата. - Не этесиз? Тынч-эсенмисиз?

- Жокъду хатабыз, - деди Марзий да, Бийнөгерге кюлун узата. Алай а ол кезиуде эгечини: «Бусагъатда ол туююлдю къайгъыбыз», - дегени шаркъ деп эсине тюшдю да, кюлун ызына къачыра: - Жаш, терк атынга мин! - деп буюрду.

-Уялтма жашны, алайсыз да жунчуп айланады, - деди Хамзат, Марзий киеуюне не зат эсе да этерге башлагъанын сезип:

- Бизни жолубуздан да тыйма, колхозда жыйылыу боллукъду. Ол башланнгынчы жетмесек, урушурукъдула.

- Ашыгъа эсенг, бар, сени киши тыймайды, - деди Марзий анга.

Бийнөгер, атына минип, Марзийге къарады. Ол кезиуде алайтын ётюп баргъан эки къатынны бири нөгерине:

- Ий, Хаулат, бу муну аллын нек алгъанды? - деп сорду.

- Мен тюз ангылагъан эсем, Айшат, Марзий эгечинг киеуюне къамичи тюбюнде бугъундургъан адетни этдире айланады, - деди экинчи къатын. – Палахды бу Марзий дегенинг.

- Ол а не адет болуп чыкъды?

- Бурундан келген затды. Чакъырылып кѣргюзтюлгюнчю, киеуно абадан къайынларындан биреуге тубеп къалгъаны болса, анга къамичи тубюнде бугъундургъан адетни этдирип тургъандыла.

- Чакъырмагъан эселе, кѣрюнмегенди. Бийнѣгерни анда не терлиги барды?

Марзий аланы айтханларын эшитди, алай а сизни жаншагъаныгъыз кзулагъыма кирмейди дегенча этип кюйдю.

- Атынгы жюгенин кесинге тарт да, къамичинги бетинги аллына тут, - деди киеуге.

Аны сѣзюню магъанасын ангыламай, Бийнѣгер энтта нѣгерине къарады. Хамзат а, бу жол кѣрмегенча этип кюйгъан болмаса, жукъ айтмады. Бийнѣгер, атына къамичини жетдирип, кетип къалыргъа да бир тебиреди. Марзийни айтханын этмей болалмады. Аны сѣзюню сыйын тюшюрюрге да суймеди. Бу ишни аягъы не бла бошаллыгъын да билирге изледи. Ол, Марзий айтханча, атыны жюгенин кесине тартды да, къамичисин бетини аллына тутду.

- Энди мен къайры барсам, ары къарап бар! - деди дагъыда Марзий, сора эгечи Сапраны кѣзюне кѣргюзтюп, ичинден: «Бусагъатда киеуно чакъыргъан туююдю мени къайгъыммы дей эдинг? Да кѣрейим, тамбладан башлап, бу ишни ызындан тюшмесенг,» - дей, муккуруракъ сыртын да тюзетип, башын да ѳрге тутуп, жашны тѣгеригине айланып тебиреди.

Бийнѣгер, атыны юсюнде сир къатып, башын бургъандан ѳнге жугъун да кымылдатмай, аны ызындан къарап барды. Ол халда бурулгъан а алай тынч болмады. Бир кесекден боюну кзурушургъа жетип, кючден тюзетди. Андан сора жюгенни кесине къаты тартып, аты бла бирге бурулургъа кюрешди.

Марзий киеуно тѣгеригине юч кере айланып чыкъды.

- Хы, энди бошса башынга, - деп, борчундан кзутулгъанча, аз-аз ышара, жолуна кетди.

Бийнѣгер а турду алай, тургъаныча - бурула келип тохтагъаныча.

- Алан, болду къайын анангы эгечине сый бергенинг, - деди Хамзат, бираздан атын жолну ѳрге бура. - Кел, энди бара барайыкъ.

Бийнѣгер тѣгеригине сескекли къарады. Адамланы анга кюлгенлерин ангылагъанында, бу халгъа бетини аллына тутуп тургъан къамичиси жетдиргенча, аны къайры эсе да быргъады да, Хамзатны ызындан бурду атын.

Экинчи кюнюнде Бийнѣгерни хапары битеу элге жайылды. Къамичи тубюнде бугъунган аталды кесине да.

Аны эшитгенлей, Хажы ачыуланды.

- Кертда деп, Марзий башына жетмеген затланы этип айланады. Тохта, ол былай бир келсин, мен аны къамичи тубюнде бугъундургъанын чыгъарырма. Ол шайтан акъыл муну башына да къайдан келди? - деп жанды къатынына да.

Сапра эрине аузун жарып сѣз айтмады. Къамичини киеуге тутдургъанлыгъыма, аны тубюнде Хажы бла сени бугъундургъанма - Марзий этгенни магъанасы алай эди да, ол аны бек иги ангылай эди.

Сора айтып да не айтырыкъ эди?

- Нек тынгылайса? Къалай этебиз?

- Къайдам... Не дерге да билмей...

Хажи, юйню ичинде ары-бери бара турду да, кесамат этгенча, бегитип айтды:

- Къурал! Бу эки кюнде чакъырабыз. Ансы эгечинг, энтта бир зат табып, элге жангыдан бедешлик этерикди. Аны чакъырмай эсек, алагъа кесибиз барайыкъ. Ол сабийчикге да тансыкъ болуп турама.

- А киши, сен шаша тебирегенсе...

- Шашдыргъанса да, шашханма. Аны къой да, айтылгъанны эт!

- Бир да болмай эсе, шабат кюн чакъырайыкъ...

- Угъай, тамбла! Мен маллагъа къарайым, сен башха ишлени къолгъа ал! - деп, эшикни уруп, Хажи юйден чыгып кетди...

АБАЙХАНЛАНЫ Халиймат

Абайханланы Омар хажини кызы Халимат 1932 жыл Огъары Чегемде тууганды. Юч-тёртайлыкъ Халиматны атасын «халкъны душманы» деп ёлтюрөдиле. Душман болмай а - арабча да, орусча да бийик билими болган, Астраханьда дохтурлукъ окъууну бошаган, дарманы бла да, жюрек халаллыгы бла да тийреге-жамауатха кърман болуп турган хажи. Халиматха алты-жети жыл толургъа, онжетижыллыкъ кърындашы да жоюлады. Андан ары халкъыбызгъа жетген зарауатлыкъны да тузу-мыстысы бла сынаганды.

Къыйынлыкъгъа чыдаган – бир жигитликди, андан да уллу жигитлиг' а - ол къыйынлыкъны хорлагъанды. Халимат жюрек талпынуун Азияны чюгюндюр бахчаларында ажашдырмай, нюр жарыгы кибик назмуларында сакълайды.

Назмунаны басмагъа Магомет Гекки хазырлагъанды.

ИЙНАРЛА

МЕНМЕ СЕНИ НАСЫБЫНГ

Ариу-ариу дейдиле,
Ариуланы сюрле.
Ариучугъуму алсам,
Ичлеринден кюерле.

Юсюндеги кийиминг
Санларынга жараша...
Тенглерим бла жау болдум,
Сени ючюн талаша.

Арбазыма сен келсенг,
Келген жолунг кепг боллукъ.
Сен ариуну мен алсам,
Кимди манга тенг боллукъ?!

Менме сени насыбынг,
Къарама башхалагъа.
Ышарып кетерме мен
Кърурлай къалган жашлагъа.

МЕН СУУ СЕБЕЙИМ БАРЛЫКЪ ЖОЛУНГА

Бизни орам бла бара тур ишге,
Мен эрттен-ингир кёрюрча,
Къатынга жууукъ баралмасам да,
Узакдан салам берирча.

Мен суу себейим барлык жолунга,
 Санга букъучукъ къонмазча.
 Къалай жетейим сени кълонге,
 Сен былай мудах болмазча?

Ишден арып да келе болурса,
 Сен бизни юйге къайта бар;
 Сени жанынгы ким къыйнагъанды?
 Аны манга да айта бар.

***

Кёп умут этип, кёп сагъыш этсем,
 Тюшюмде сени кёреме,
 Осал тюшюмю ахшыгъа буруп,
 Жууабын кесим береме.

***

Мен суйгенден не хайыр,
 Сен да менлей суймесенг?
 Кюйгеними ким айтыр,
 Сен да менлей кюймесенг?

***

Бир болмаз ишни мен да сюргенме,
 Жюрегим сезгенни этмейин.
 Мени суйгенден кърлай къалгъанма,
 Суйгеним кълюмден кетмейин.

***

Къачанга дери турайым былай,
 Сен эрттен-ингир кёрюне?
 Умут эте да, аллынга къарай,
 Акъылым санга бёлюне.

Айлана келип, субай кёрюнюп,
 Жаныма жарсыу саласа;
 Чексиз суйдюрюп, элни кюлдюрюп,
 Кечилмез гюнях аласа.

***

Суйгенни сую кесим да билмейме,
 Чурум этмейме санга да;
 Сакълагъанымы кесинг да билесе,
 Айып этмезсе манга да.

***

Жанымдан юлюш этерме дейле...
Юлешмей, саулай берликме.
Жанымча алай кёрлюкме дейле...
Жанымдан артыкъ кёреме.

***

Сюймеклигим тереннге кетгенди,
Этерге жокьду амалым.
Сени амалтын ауруу тапханма,
Кесинг боллукьса дарманым.

***

Сюймеклигим алай сейирди –
Аурутмагъанлай аздыргъан.
Жашыртынчыкъ шыбырдап,
Аны манга да айта бар.

***

Ёртенни ёчюлтген сууукь суу
Къызгъан жүрекни сууутмаз.
Жер жүзюнде табылмай асыу,
Ёлюп кетгинчи унутмаз.

***

Муратына жеталмагъан –
Жер жүзюнде къыйынлы.
Жүрек – гитче. Уллу жарсыу
Ары къалай сыйынды?

***

Аллай алапат дохтур болурму –
Сюймеклик ауруугъа жарарыкъ:
Мени сюйгенни жүрегин алып,
Мен кесим сюйгеннге салаллыкь?

***

Сен сюймесенг да, сюйюп турлукьма,
Чырт болалмайма дауларгъа.
Къайда букьсанг да, излеп барлыкьма
Компенсация дауларгъа!

ЖЫРЛА, КУЛИНА, ТЕПСЕ, КУЛИНА

Жырлар муратда сен, таукел болуп,
Халкыны аллына чыгъаса.
Ариу ышарып, жырла да айтып,
Бар къайгъыларын чачаса.

Жырла, Кулина, тепсе, Кулина,
Жарытчы Кавказ тауланы.
Сен жырлай туруп, биз да къарс урсакъ,
Жарыкъ этербиз дунияны.

Пианинону аллына чөгюп,
Сен тюеклерин басаса.
Хар бир тауушха эсинги буруп,
Сёзлеге макъам табаса.

Жырла, Кулина, тепсе, Кулина,
Той арбазны кенг этейик.
Сен жырла жырлай, биз тепсей,
Муратыбызгъа жетейик.

Ариу ауазынг алгъа элтеди,
Жарыта терен къолланы.
Сени жырларынг къысха этелле
Малкъарда узакъ жолланы.

Жырла, Кулина, тепсе, Кулина,
Къууанып ашыра жылланы.
Къарачай-Малкъар бирге жырлайыкъ
Кулина жазгъан жырланы!

Кавказ тауланы жарыкъ этеди
Сен излеп тапхан макъамла.
Къууанч да бере, насып да бере,
Болушадыла жашаргъа.

Жырла, Кулина, тепсе, Кулина,
Малкъарны макъамчы къызы.
Кёкде, жерде да атынг айтылсын,
Бийиклени жулдуз ызы.

Сен жырларыкъ кюн бек узакъладан
Келе ай сени кёрюрге:

Аууп тауладан, энип төшледен,
Ариу ённюнго эшитирге.

Жырла, Кулина, тепсе, Кулина,
Къууанчыбызны кереле!
Жашла, кыызла да уллу тойлада
Макъамларынга тепсерле.

Жазгъан жырларынг жашарыкъдыла
Таула сюелген къадарда.
Жаш да, къарт да жырларыкъдыла,
Алгъышла айта саулагъа.

Жырла, Кулина, тепсе, Кулина,
Кавказ тауланы Жулдузу:
Махтау берилсин хар бир жырынга,
Сен тау кёллени къундузу.

Сен жырлагъанда, ауур саусузла
Жарсыларын унуталла.
Шорхулдап келген уллу тау суула
Сабырлыкъ салып саркъалла.

Жырла, Кулина, тепсе, Кулина,
Эрит таулада бузланы.
Къартлыкъ сынамай, анга хорлатмай,
Саугъа эт жангы жырланы!

Бушуу кёрмейин ашыр кюнлени,
Атлагъан жолунг болмай тар.
Сен бизге саугъа этген жырланы
Унутмай жырлар сау Малкъар!

Жырла, Кулина, тепсе, Кулина,
Адамла суйген бир жанса.
Таулу юйлеге эм жүреклеге
Жарыкълыкъ берген чыракъса!

Кавказны жарыкъ жаннган жулдузу!
Бийиксе, киши жеталмаз.
Жашил тауланы сен эрке кызы,
Санга тенг боллукъ табылмаз!

Жырла, Кулина, тепсе, Кулина,
Тау ауузлагъа жан салчы.
Бизни сагъайта, жырла да айта,
Бек аллыбызда сен барчы!

СУКЪЛАНМАДЫНГ БИРЕУНЮ ФАХМУСУНА

(Жазыучу Шауаланы Хасанны чыгъармачылыкъ ишине жоралайма)

Кёпле баргъан жолну сен ызламадынг,
Къыйналсанг да, ауушланы сайладынг.
Ыфчыкланы аудунг, алай талмадынг,
Къадарынгдан бир кюнню тарыкъмадынг.

Сукъланмадынг биреуню фохмусуна,
Халаллыкъда юлюш этген болмаса.
Таш атмадынг башхаланы жолуна,
Къалай атхын жүрегинг ачыкъ болса?!

Сен кеслерин кётюрген адамланы,
Билеме, суймединг бир заманда.
Юслеринден жукъ жазмадынг аланы,
Озуп кетдинг, ала жолукъсала да.

Жашауунгда неда жазыу ишингде,
Башхалача кукалана билмединг.
Таржюрекле кёзбау эте келгенде,
Аллайлагъа сен эсинги бёлмединг.

Кётюрмединг, эсиртип адамлыгъынгы,
Адеп-къылыкъ юйрете башхалагъа.
Тохтамасын, жазып турсун къаламынг,
Китапларынг къуллансын адамлагъа!

Кёреме узакъдан – «Жерни кёзлерин»,
«Бйыкъны ахыр кюню» жетген сайын.
Унутмайма аланы тизгинлерин,
Ала бла сабырланады жүрегим.

«Ач эшикни, менме», - деп, юйге кирдинг,
Окъуучунга салам бере, къубулта.
«Уллу желден» тыйгъычладан да ётдюнг,
Турсала да басып къара булутла.

«Кюйген тапны» окъугъан ким да болсун,
Эс къошады ол адамны эсине.
Аны жазгъан насып, къууанчдан толсун,
«Сау болсун!» - деп айтама иесине.

«Бир жашауну – минг бетин» сен кёргюзтдюнг,
Санга дери эслемедик биз аны,

«Жулдузлу тау» жарыгын тигим этдинг,
Жарыгында биз кёребиз дуняны.

Сен «Асият» деген повесть да жаздың,
Таулу кызыны ётгюрлюгюн суратлай.
- Окьугъуз! – дей, столубузгъа салдың,
Къолгъа алсакъ аны, окьуйбуз жилий.

Азияда жашау кыйын болгъанын
Сынагъанса сабийликде – Сузакъда.
Халкъынгы да сылтаусуз жоюлгъанын
Суратладың «Тузакъ» деген китапда.

Жашай кетип, эсирдиле адамла,
Алай болду бир къауумлагъа кыйын.
Таукеллендинг ол болумну жазаргъа,
Китапны уа аты болду «Ит жыйын».

Онбир повесть, эки роман жазгъанса,
Барыбыз да жаратабыз аланы.
Энтта жангы повесть жаза тураса,
Къачан окьурбуз, Хасан, биз аны?!

Бар алгъа, таукел бар, къанат кер дайым,
Къадарың жарыта кыйын жолунгу.
Хар жангы китабың жайылгъан сайын,
Окъуучунг бек сюйюп тутар къолунгу!

ЫННАЧЫГЪЫМ

Ынначыгъым,
Халалчыгъым, -
Юйюбюзню чырагъы.
Жылы жюзден
Атласа да,
Алкын тириди саны.

Хар сёзюнден
Бал тамады
Мени халал ыннамы.
Аны зыбыр
Къолу тийсе,
Сау этеди жарамы.

Эрттен сайын
Эркелетип,
Башыбызны сылайды.
Бешикдеги
Сабийчикге
Бешик жырла жырлайды.

Айбучукъну,
Тюлкючюкню
Жомакъларын айтады.
Кюн тийгенча
Жарыкъ ыннам
Жомакъсыз
жатдырмайды.

Ынначыгъым,
 Халалчыгъым,
 Тийребизни ийнагъы.
 Хар бир юйню
 Эм юйюрню,
 Олду сыйлы къонагъы.

СЮЙМЕКЛИК

Мен жарты жукъулай,
 Амалсыз болгъанлай,
 Кече-кюн да сени излейме.
 Узакъда болсанг да,
 Ашыгъып барсанг да,
 Къарамымы сенден юзмейме.

Кёкге ай чыкъгъанлай,
 Элим шош болгъанлай,
 Терезичигинги къагъама.
 Ай нёгерлик эте,
 Ол жолчукъ кёргюзте,
 Сени бла мен бирге барама.

Ай шагъатлыкъ эте,
 Экибизни элте,
 Ол къарайды бийик аламдан.
 Экибиз сюелдик,
 Ойнадыкъ эм кюлдюк,
 Сериуон ургъунчу тауладан.

Ай жарыкъ тийгенлей,
 Жолгъа нюр ийгенлей,
 Ийнакълап къарайбыз бир бирге.
 Ай кече сен - менсиз,
 Мен да, жаным, сенсиз
 Болмазгъа жол бердик ёмюрге.

Чач эшменги тута,
 Кесинги къубулта,
 Келеме, ашыра, суююне.
 Сен, эшменги чулгъай,
 Манга да къол булгъай,
 Киресе, къууанып, юйюнге.

СЕН, МЕНИ КЪОЮП, БАШХАГЪА КЕТМЕ

Сени кёрюрге бек термилеме,
Дайым тышомде сени кёреме.
Сыйындыр мени сен жүрегинге,
Анда турлукъма, кетмей ёмюрге.
Жангыз кёргенлей, суююп кьойгъанма,
Сан-сыфатынгы бек жаратханма.
Санга термиле, чыгъама тангнга,
Жюрек мёхелди сенсиз жашаргъа.
Жюрегим сенден айырылмайды,
Сени излейди ол, тынчаймайды.
Санларыма дарман жаланда сенсе,
Сен жүрегиме къарыу бересе.
Элдеги жашла кёз къараталла,
Бары да сени бек жараталла.
- Кимни сюесе, кимди сен суйген?
Аллымы тыйып сени ючюн кюйген.
Сенден ариуну кёзюм кёрмеди,
Акъылым, эсим саулай сендеди.
Жюрегим ауруу табар, сен кетсенг,
Ол кёкге жетер, сюеме десенг.
Жарыкъ кюнюмю къарангы этме,
Сен, мени къоюп, башхагъа кетме.
Чырайынг сени – жаз балли терек,
Сени кибикле хар юйге керек.

Ариу къызгъа кёз терк илинеди,
Ол узакъдан да бир бек кёрюнеди.
Излейме сенден мен суйген бир сёз,
Къысмай турлукъма анга дери кёз.
Жазгъан къагъытым терк жетип барсын,
Сен окъуй туруп, ол къууандырсын.
Сакълайма, къызчыкъ, тынгылы бир сёз,
Анга дери уа, жүрегим, сен тёз!
Атам-анам да ыразылла санга,
Келинчик бол да, келчи алагъа.

15.04.2012

ЖАГЪАФАР

Токумаланы Зубейирни жашы Жагъафар малкъар литературада кесини энчи ызын къойгъан жазыучуладанды. Романла, драмала, сабий, чам хапарла - быланы барына да жеттишгенди аны фахмусу. Ол да, кесини тѐлюсюча, ата - бабаларыны жерлеринден сабийлей айырылып, киши жеринде анга термиле жашагъанладанды. Журналистикада, жазыучулукъ ишде да биринчи атламларын Къазахстанда этгенди. Аны «Мени ѐмюрюм» деген эсгерюу халда жазылгъан китабында туугъан эли Ташлы - Талагъа энчи суймеклиги болгъаны ачыкъланады.

Мен да ол гитче малкъар элден болгъаным себепли, китапны ол бетлери артыкъда хычыуун кѐрюнедиле. Сабийлигимде эсимде къалгъан къартларыбызны сагъынса, бютюнда къууанама. Сора Токума улуну башха суймеклиги театр эди. Мени да алайды. Бу статьяда, Жагъафарны эсгере, ол эки шартха артыкъ эс бурургъа сюеме.

Гитче ага журтубуз

Дунияны башында бир затчыкъ окъуна бош чыгып, ѐсюп къалмайды. Жаш адам литературагъа тартдырса уа, аны да барды бир сылтауу. Алайким да биринчи атламын гитче ата журтунда этгени себепли, аны адамлары, хауасы, ташы, береги да бир уллу, терен магъананы тутуп башлайдыла. Бютюнда ол сезим сабий туугъан элинден, жеринден айырылса, артыкъда бек кючлене болур. Токумаланы Жагъафар «Мени ѐмюрюм» деген китабында туугъан элини - Ташлы - Таланы юсюнден уллу хурмет бла айтады, аны къалай тюрлю къуралгъанындан башлап. Жашны аппасы Индирис эфенди сыйы жюрюген къарт эди, сѐзюне халкъ тынгылагъан адам. Жагъафар асламында аны бла тургъанын, биринчи дерслени (араб тилден) андан алгъанын да жазады.

Алай, нек эсе да, битеу халкъда, Уллу Малкъарда, мен акъылбалыкъ болгъанымдан бери билген хапарны, аны къой да, болгъан ишни аппасы Индирис бла байлайды. Иш мындады.

Ташлы - Тала Дюгерге жууукъ таулу элди. Ары, биринчиле болуп, Уллу Малкъардан, тюзю, Курнаятдан кѐчгендиле. Белгилисича, Сараккулары, Токумалары да курнаятчыладыла. Анда Сараккуладан къолайлы тукъум болмагъанын да айтыр кереклиси жокъду. Бюгюн - бюгече да Огъары Малкъаргъа барсам неда Сараккуладан болгъанымы билгенлей, тукъумубузда Таужанны хапарын айтадыла. «Аны алтын чурукълары болгъанды. Ол жол ишлетгенди», - деген сѐзлени кѐп

кере эшитгенме. Аны себепли, Курнаятдагы кыала Сараккуланыкы болганын белгилерге суюме. Ол кыаланы да Токумаланыкы этип турадыла.

Экинчи иш а Ташлы - Тала бла байламлыды. Дюгерлиле бла жер юсюнден даулаш чыкыганды. Анга кыарай, комиссия келгенди. Ол замандан Сараккуладан бир киши (жарсыугъа, алай айтылады ансы, ол адамны атын билген жокъду), чабырына Курнаятдан топуракъ куюуп келип: «Мен кесими жеримде сюелмей эсем, Аллах урсун», - деп ант этгенди. Аны аллай тап амал тапханына сейирге кыалып, жерни юсюнден даулашны тохтатхандыла. Жагъафарны романында ол алаамат амал тапхан киши да аны аппасы Индиридси.

Мени кыарт анам, атамы анасы Кыаний, кёпню кёрген, билген кыарт эди. Ташлы - Таланы, аны адамларыны юсюнден хапар баргъанда, андан аланы кёбюсюн эшитгеними белгилей, былайда анга бегирек ышаннганым сейир кёрюнмез. Сора бир кыауум жыл мындан алгъа тукъумубуз бла байламлы архивледе кёп документле тапханма. «Заман» газетде ишлей да, кёп сейир адамла бла тубешгенме. Элими тарыхын кёргюзтген суратла да тюшгендиле кыолума.

Бир элим, бусагъатда Нальчикде жашагъан Таппасханланы Сафият манга бир ненча сурат келтиргенди, ол санда Ташлы - Тала кыуралгъан – 1926 жылда алыннганны да. Ол айтханнга кёре, биринчи сход болгъан кюн тюшгендиле эллиле суратха. Экинчисинде уа элде биринчи пионерлени кёребиз. Аланы юслеринден Жагъафар да жазады. Алай ол айтхан кечирек боллукъду. Мен хапарын айтхан а 1929 жылда алыннганды.

Ма алай бла, аз-аздан кыуралгъан элде ётгендиле Жагъафарны сабий жыллары. Ташлы - Талада, хар жердеча, ол заманда школ, контор да ишленнгенди. Токумаланы жашлары, «Мени ёмюрюмде» школгъа баргъанын, пионерлени кёрюп, алагъа сукъланнганын, кёчгончюлюкге элтген жолну эсгерип, андагы жашауну юсюнден да жазганды китабында.

Жагъафарны тёлсю

Жагъафарланы тёлсюню акыылбалыкъ болгъан заманлары кёчгончюлюк жыллагъа тюшгенди. Халкыбызда ол жашларыбызны, кыызларыбызны кыадарлары манга не заманда да сейирди. Школда кыазах, кыыргыыз тилде окъуп, малкыарча жазаргъа, окъургъа термиле ёсгенледендиле ала. Анга да кыарамай, бу тёлюде туугъан журтларына кыайтыркыларына толу ийнаныу уллу эди. Киши жеринде жашай, ала Малкыаргъа кыачып кетерге деп тюрлю-тюрлю планла да кыурагъандыла. Аны юсюнден жазыучу Тёппеланы Алим да айтханды кесини эсгериулеринде.

Токума улуну «Мени ёмюрюм» деген китабында да барды аны юсюнден бир баш. Жагъафар Алма-Атада журналистика факультетде окъугъанында, малкыарлы, кыарачайлы жашла бла да танышады. Ала Жангы, 1956 жылгъа, хазырлана эдиле. Таулу жаш Алий, кеси тенгилени кыйып, Кавказгъа атланыргъа, «тар ауузларыбыздан бирине кирип,

бегинип тохтаргъа керекбиз...» деген планын билдиреди. Бир къаууму, анга артыкъ ыразы болмай, ары барып, кесибизни тутдургъандан сора табарыгъыбыз жокъду дейдиле. Тенглеринден толу ангылау тапмай, Алий мудах болады. «Сора къойдукъ, миллетибизни къалай тюп болуп баргъанына туурадан къарайыкъ да турайыкъ. Алыкъа тилибиз, адетлирибиз, жырларыбыз да ёчюлюп къалмагъандыла. Алай мында энтта да бираз къалсакъ, тюп боллукъбуз. Эбизеле Минги тауну тийресин бийлеп тохтагъан хапарлары барды... ма былайда Муса ётюрюк айтдырмаз, кёзю бла кёрюп келгенди...»- дейди халкъына сансыз болмагъан Алий.

Китапта Мусаны къадары да сейирди. Ол Бахсан ауузунданды, таулу жаш болуп тургъанынлай, дюгерлиме деп, паспорт алгъанды. Атасы тюкенде ишлегени себепли (тюкенчиле совет жыллада уллу онглары болгъан адамла эдиле), милиция бла араларын бузмагъандыла. Жаш, жангы паспорту бла Малкъаргъа келип, андагъы болумну кёргенди. Тенглерине аны юсюнден былай айтады: «Эбизеле Минги тауну тийресин бийлеп тохтагъан хапарлары барды... Ташларындан сора, заты да къалмай, бузулуп тура эди».

Таулу жашла жыйылып, эки-юч жюз болуп барып, таргъа кирип тохтасала, аны даууру уа узакъгъа - ЦК-гъа дери жетер да, ол заманда халкъны жарсыууна суюселе-суюмеселе да къарарла деп оюмлай эдиле 1956 жылны аллында. Насыпха, узакъ бармай, малкъарлыла Туугъан журтларына къайтыргъа боллугъуну юсюнден буйрукъ чыгъады. Ол жашладан бири да жолгъа чыгып, ачымайды, апчымайды, заманлары жетгенде атлангандыла Кавказгъа. Токумаланы Жагъафар, кёп соза турмай, жолгъа атланады. Кеси жазгъаннга кёре, ол юйюрюнден алгъа къайтханды Нальчикге.

Алай кючлю эди ол тёлюде эслеринде аз-маз къалгъан эллерине, сууларына, тауларына тансыкълыкълары. Къалай тири, чёрчек тёлю къайтхан эди тыш жерден Малкъаргъа. Ол жашла, къызла, жазыучулукъ, актёр, режиссёр, илму ишге, жырчылыкъгъа берилип, уллу устала болгъандыла. Окъургъа термилип тургъан тёлю онюч жылдан сора суусапларын алай къандыргъанды. Ала уллу шахарлада алгъандыла бийик билим. Малкъар театрны экинчи къауумуну, Москвада окъуй туруп, ачдан - жаланнгачлыкъдан къыйналгъан хапарларын билеме. Алай сабий муратлары толгъан жашла, къызла ахшы къууумла бла жашагъандыла. Ол санда Жагъафар да.

«Къор болайым санга!...»

Журналистика факультетде окъуй тургъанлай, Туугъан жерине жол чыкъгъанлай, Токума улу артха къайтады. Ташлы - Талагъа барып, Хызны сууун, элин тансыкълагъанын да жашырмайды жазыучу: «Къор болайым, санга!» - деп, кёз жашларым саркъа, элими топурагъын тансыкъладым. «Манга уа нек эс бурмай тураса?» - дегенча, Хызны сууну тауушу къулагъыма уллу эшитилди. Мен анга къууулдум... Суу боюнуна тигеледим. Аны жагъасына жетип, суугъа бауурландым. Ичип,

ичип, ёмюрлюк суусабымы кяндырдым! Мени бла ойнагъанча, Хызны черек бетиме суу тамычыларын чачды. Бетими жуууп, эс тапдым».

Мен да анга артыкъ тансыкъ болуучума. Нальчикден элге барсам, бек сойюп кюуулуучу жерим Хызны сууду. Аны таушундан бирде жанынга адамны сёзюн да эшитмейсе. Алай анда бир сейир тынчылык да табаса. Суу кесин ташлагъа, жагъаларына уруп баргъанлыкыгъа, жүрекледен ырахатлык туудурады, башха къайгыларынгы унутдура.

Башында сагъынган Таппасханланы Сафият башхала бла бирге кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора Ташлы - Талада алынган суратланы да келтирген эди. Аланы экисини, адамланы юслеринден да да кысха айтып, «Заман» газетде береме. Ала 2011 жылда июльда чыкыгъан номерде басмалангандыла. Суратладан биринде Жагъафарны эгечин - Малкяр театрны актрисасы Раяны да таныргъа боллукъду. Бир ауукъ замандан Жагъафар телефон бла сёлешеди да, былай дейди: «Мен, Москвада больницада туруп, жүрегиме операция этдирип къайтханма. Аны себепли газетни окъуялмай тургъанма. Барып, бюгюн почтамы алып келгенме да, сени «Ташлыталачыла» деген материалынгы окъуп, алай кюуандым. Кесим да тюз ары, ол жыллагъа тюшюп кялгъанча болдум».

Манга бир эллими сёзлери бек хычыуун кёрюнген эдиле. Ол да, кёпчеле, сансыз этип неда билмегенча, кёрмегенча этип кюояргъа да боллукъ эди. Алай сёлешип, ол ариу сёзлени кызгъанмай айтханы аны бир эллисине, журналистге хурмет этгенча ангылайма мен.

Бир ауукъдан а Жагъафаргъа Басманы юйюнде тюбеп кяалама да, манга сёзю болгъанын билдиреди. Ол: «Асият, драматургланы, театрны юсюнден да этесе телевиденияда бериуле. Мени юсюнден да этсенг эди», - дейди. Ол кеси алай ачыкъдан айтыр деп мен да сакъламай эдим, алай Токума улуну юсюнден театр, драматургия бла байламлы бериу этер муратым а болгъанды. Жарсыугъа, аны пьесаларына кёре ал жыллада салынган спектакльледен суратла менде жокъдула. Аланы тамата тёлюде, башхалада да кёрмегенме. Сора Жагъафаргъа айтама: «Ийнан, мен сени унутуп турмагъанма. Бериулерими асламында театр бла байламлы этгеним себепли, сени ал жыллада пьесаларынга кёре салынган оюнладан суратланы тапмагъанма, ала видеода да кяалмагъандыла. Кесингде бар эселе, сёзсюз, этейик». Ол анда да пьесаладан суратлары болмагъанын билдиреди. Алай бла кеси сауда аны театр бла байламлылыгыны юсюнден толуракъ айтыр амал бола тургъанлай, хайырланмагъаныма жарсыйма. Башында белгилеген сылтаудан сора да биз адамны арабызда жашап турлукъ сунабыз. Кимни эсинде бар эди чамы, кюлкюсю тохтамагъан Жагъафар, андан сора жыл бла бир кесек жашап, жашаудан кетерикди деп?..

Сёзсюз, Токумаланы Жагъафарны юсюнден айта, аны башха китапларын кюйсакъ да, «Дертли кяама» деген трилогиясын сагъынмай болмайбыз. Ол да мени сабийлигим бла байламлыды. Бу юч том озгъан ёмюрню 70-чи - 80-чи жылларында басмалангандыла. Тамата кюншу кызла, китапланы бирден бирге алып, тохтамай, аланы юслеринден хапар айтханлары эсимдеди. Ала бары да окъуп бошагъандан сора,

«Дертли къама» манга да жетген эди.

Бир жол а къоншубуз, Токумаланы жашлары, аскерден къайтады да, къурманлыкъгъа Жагъафар да келеди. Не къадар къууанч бар эди ол къон къызлада! Жазычу сыйлы къонакъ болуп, уллайгъан адамла тегерегине басынып, къызла уа аны бла романларыны юслеринден энчи селеширге, автограф алыргъа суйгенлери да эсимдеди.

Артда, Малкъар театрда ишлерге тохташханымда тюбешгенме Токума улу бла бетден-бетге уа. Режиссёр Атмырзаланы Магомет драматургну «Эмина» деген трагедиясын салгъан кезиуде. Ол оюнну элтип, театр Ташлы -Талагъа да баргъанды. Аны юсюнден артдаракъ айтырыкъма.

Литературагъа атламла

Къуру бизни жазычуланы угъай, кёп белгили сёз усталаны къадарларын эсибизге тюшюрсек, аланы кёбюсю литературагъа газетни юсю бла келгендиле. Биринчи статьяларын газетледе басмалай, алай бла кеслерини къарыуларына ийнана, къаламлары къатханды. Ол санда Токумаланы Жагъафарны да. Жаш жазып Къазахстанда башлагъанды. Алай ол мурат аны журегин, акъылын бийлерге керек эди, башхалагъа жер къалмазча.

Жазычуну эсгериулерине кёре, къазахлы жашчыкъ анга Дж. Рафаэллону «Спартак» деген китабын бергенди. Аны окъугъунчу дери лётчик неда къобузчу болургъа суйген жаш, аланы барын да унутуп, «жазычу» деген сёз акъылын бийлеп тохтагъанды. Сора къазах тилде кеси жашагъан колхозну юсюнден статьясы газетде басмаланады, битеу элге да къууанч болуп. «Ол къон биринчи кере мен кесими адам боллукъ сундум! Ол къон мен окъуу адамын кёз жарыгъы болгъанын биринчи кере ангыладым», - дейди Жагъафар китабында.

Алай атасыны уа башха акъылы бар эди аны юсюнден. Кюнлени биринде ол жашындан не усталыкъ алыргъа суйгенин соргъанды. Жагъафар жазычу болур умутун айтханды. Аны эшитген атасы, ауруп тургъанынлай, харх этип къюлгенди. Сора жазычулукъгъа кесин бош тартдыргъанын, юйюрлери уллу болгъанын, эгечлерине, къарындашларына жуаплылыгъын, аланы андан ары къадарларына амал этерге кереклисин ангылатханды. Ол сёзлени магъанасы мынга келе эди: сен, кёчгюнчюню жашы, керексиз муратла бла жанынгы къыйнама, ол боллукъ иш туююлдо.

Башында белгилегенимча, Жагъафарны тёлуюню адамлары кеслерини муратларына, Малкъаргъа къайтырыкъларына, ала да, Совет Союзну башха халкъларыча, бийик билим аллыкъ къюлери келирлерине ийнанмасала, бизни культурабыз, литературабыз, искусствобуз кёчгюнчюлден къайтханлай, алай айнып къаллыкъ туююл эдиле.

Нальюкде тохташханлай, Токума улу Отарланы Керимни башчылыгъы бла «Книготоргда» ишлегенди, ызы бла «Коммунизмге жол» газетге келгенди. Энди къурала башлагъан къабартылы, таулу колхозлагъа барып, материалла хазырлагъанды. Газетде ишлей, ол биринчи хапарларын жазып да башлагъанды.

Театр бла байламлыкыда

Токумаланы Жагъафар театрға деп биринчи пьесасын 1970 жылда жазганды. Кертиси, аны ол Боташланы Исса бла бир болуп бошаганды. «Мени ёмюрюм» деген китабында Токума улу айтады ол пьесаны ёзеги кылай бла кьуралганын. Газетде ишлеген заманында журналист Жагъафар элге, колхозлагъа барычу эди. Аллай жолоучулугунда урушдан эри кьайтмай кьалгъан Фатиматха уллу сюймекликни сынап тургъан колхозну председателини хапарын аны кесинден эшитеди. Бюгечеден кьалмай тиширыну кьачыргъан этеме деп тургъанынлай, Фатиматны эри Алим кьайтады. Бу таурухладача айтылгъан сейирлик хапар Жагъафарны эсин алады. Мен аны юсюнден пьеса жазмай амалым жокьду дейди да, аны кьолгъа алады. Бир ауукьдан бошайды да, театрда окьуйду. Бирле жаратсала да, бирле огъурамайдыла. Автор сыфатланы ачыкъялалмагъанын айтадыла. Токума улу Боташланы Иссагъа барады да, анга болушурун тилейди. Ол заманда халкьда бек сынаулу драматург, кылам кыарындашына угъай демей, аны бла бирге ишлеп башлайды. Экиси да, кюрешип, пьесаны эбине жетдиредиле. Алай бла туугъанды чыгъарма. Аны сахнада режиссёр Кьулийланы Борис салганды 1970 жылда. Мен бир талай жыл мындан алгъа аны радиода эшитгеним эсимдеди. Баям, бюгюн да ол аны фондунда сакълана болур.

Юч жылдан сахнада дагъыда Борис Токума улуну «Жалгъан даражасын» (1973 жылда) салады. Алай алыкъа Жагъафарны атын айтдырлыкь комедиялары алда эдиле. Аллай пьесалары алда эдиле. «Ауанала» деген сатира комедиясы, ызы бла «Ёртен» драматургга эс бурдурадыла. Анга да атлам тынч болуп кьалмагъанды.

Драматургга бир жанрдан бирине кёчюп кьалгъан тынч туююлду. Алай ары дери чам хапарлары бла белгили Жагъафар аз - аздан этгенди ол атламларын. Жашауда сейир болумлагъа тюбейбиз биз. Сёз ючюн, биреуге кечилген чам, масхара бирлеге кечилмейди. Биреуню аузуна ушагъан «кьаты» сёзле да башхагъа жарашып кьалмайдыла. Жагъафаргъа ала, башхалагъача болмай, тап жарашып кьалгъандыла. Баям, аланы кылай айтханынгы, кимни кьатында айтханынгы да магъанасы болур. Аны юсюнден Тёппеланы Алим бошдан жазмагъанды былай: «Жагъафарны энчи тамгъасы болгъаны себепли, тенгле арасында аны не тюрлю чамы, масхарасы да кечиле, артда уа тенглеге, таматалагъа, кыраллыкьгъа да айтычу кысха, жютю, кюлкюлю насийхатлары халкь чыгъармачылыгъы болуп кыала келедиле. «Кюлкюню Чонай» деген кысха хапарлары анга шагъатдыла».

Комедиялары - сахнада

Сёзсюз, Чонайны сагъынганлай, ол заманда халкьны кёз аллына жазычу кеси эмда аны сыфатын сахнада кьурагъан белгили чам актёрубуз Кючюкланы Магомет келедиле. Авторну айтханына кёре, Чонайны Магомет ойнарыгъын сюйюп, алай бла туугъанды ол роль.

Бу кезиуде Жагъафар ишлерге Малкьар театрға келеди, литература

жаны бла жууаплы болуп. Театрны жашаууна энди ичинден кьараргъа, актёрла бла жууугъуракъ танышыргъа онгу болады драматургну. Сёзсюз, ол бек иги эди. «Жангы пьесаларымы жигитлерини кьылыкъларын артистлерибизни хунерликлери бла байламлы этип кьуараргъа жолум ачылды. Талай пьесаны баш жигити Чонайны бек фахмулу, кюлкюлю артистибиз Кючюкланы Магометге ушатып жазгъан эдим, - дейди автор эсгериулеринде. - Магомет а Чонайны ролюн сахнада, ашыкъ ойнагъанча, женгил ойнай эди. Магометни юсю бла Чонайны аты кьуру бизде угъай, Кьарачайда да белгили болуп, халкъ аузуна тюшеди. Артистлерибиз эллирибизге гастрольлагъа барып, араларында Магометни кёрселе: «О-о, Чонай келгенди!» - деп, кьаууанып башлагъандыла».

Аны юсюнде кёргюзтюлген бюрократлыкъларны, улутхачылыкъларны, кёзбаулукъларны, кьуллукъларны жан атыууна - кесини заманыны кьужур кьылыкъларын чам, масхара бла кёргюзтгенди автор. Драматургну сёзге усталыгъы, актёрну да бу жанргъа жан салып кьоюучусу Чонай Гонаевич кьараучуну бек суйген жигитине айландыргъандыла. «Метеке кеси кабындан жийиргеннгенлей» дегенлей, атасыны атындан, ёз тилинден кьачып, орус атлагъа бургъанларын, Чонай энди Григорьевич болгъанын, орус сёзле кьошханны модагъа, билимлиликге санагъанланы да кёргюзтгенди Токума улу.

Чыгъармачылыкъ деген алай сейирди, адамланы, кьараучуну аузуна ариу кьылыкъларны жигитлени сёзлери угъай, Чонайча аферистлени айтханлары тюшюп, аланы кьайтарып турадыла. Не айтадыла, неге кюлебиз деп сакълайды алагъа кьарагъан. Башханы эриши кьылыкъларын ачыкълары, аланы семиртип кёргюзтген кюлкюлю атла, тукьумла бергенлери да хычыуун тиеди. Алай бу жанрда жазар ючюн, энчи тил, хунер керекдиле. Андан сора да бюгюнню жашауну жүрегинги тебиуюн эшитгенча эшитип, хар ургъанын кьагъытха тюшюрюу бла тенгди ол. Бу жанрда жазгъан авторла битеу кьыралда драматургияда да алай кёп туююлдюле. Кесине базынып, драматургну бу жанрны кьолгъа алгъаны бек жууаплы атламды авторну жанындан.

Мен, малкьар драматургияда хар жангылыкъларны белгилей, кесамат сёз да айтмай кьоялмайма. Жагъафарны «Ауналарыны» жигитлерини санында ариу кьылыкъларны, ётюрюкню, хыйлалыкъларны ишин этмегенле бир - экидиле. Ала да былай бир тюрлю схема бла жазылып кьалгъандыла. Чонайны айтханларындача, экинчи план эсленмейди алада, хар сёзлери ачыккъды, кёзюнге туура тутуп сёлешедиле ала. Жашауда да аллай тюз ниетлилени кёпле багъларын чыгъармайдыла. Тюзлюклерин биле тургъанлай, чонайла аланы айыпларын табаргъа кюрешедиле. Кьысха айтханда, аллай жигитле бир тюрлю эригулю жазыладыла. Токума улу да ол кемчиликден кьутулалмагъанды.

«Эмина»

«Эмина» кьуру аны пьесаларыны санында угъай, битеу малкьар драматургияда окъуна энчиди. Ары дери аты комедиографча айтылгъан Токума улу анда Малкьарда онтёртюнчю ёмюрде болгъан ажымлы ишни

юсюнден жазганды. Аны себепли бу бизни драматургияда биринчи тарых трагедияды. («Мен билеме - ол сауду» деген драманы Токума улу Боташланы Исса бла бирге жазганды).

«Эмина» салыннганында, аны юсюнден кёп айтылганды. Оюнда мажюсю адетле, төреле, Раубазы терекни төгерегине тепсеулеге барыу да халкыгъа сейир да, жангы да эдиле. Пьесагъа кесамат эте, ол тарых трагедиядан эсе, анда суймеклик тема алгъа чыкыгъан трагедиягъа келишгенин белгилерге сюеме. Пьеса жаланда Акъсакъ Темирни аскери таулагъа киргени бла бушуу бет алады ансы, биз аллай сюжетли чыгъармаланы эрттеден билебиз. Сёз ючюн, «Тахир бла Зухура» деген дастан.

Бу поэмадача, эки шуёх - малкъар бий бла Баракъ - юйдегили болгъанларында, кыыз, жаш да туусала, аланы бир этерге дейдиле. Бийге кёп жылдан сора кыыз тууады - Чолпан, Барагъ' а ата насыпны эртте сынаганды. Аны жашы Состар бийни аскер башчысыды. Бийни дагыда болганды жашаудан замансыз кетген тенги. Аны жашы Болат бийни юйюнде ёседи, ёксюзлюк сынамай. Чолпан бла Болат ёсе баргъанларында, бир бирлерин суюдиле, Состаргъа чырмау болуп. Оспар сёзлю аскер башчы къамасына бек ышанады. Малкъар жамауатлагъа Акъсакъ Темирни аскери кирип келген хапарны эшитген Состар кесин ким да ишекли болурча жюрютюп башлайды. Экилеринден да ортагъа аскерчиле чыгып, ким хорласа да, анга кёре боллукъду урушну ахыры дегенлеринде, малкъар бий ышанып тургъан аскер башчы кёзден жокъ боуп кетеди. Жау бла тутушургъа Болат чыгъады да, хорлайды. Бий, сёзюн артха алып, кызын Болатха берирге дейди. Состар, халкына аман кюн келгенинде, жан къайгылы болуп кетгенин тергемей, суйгенин сыйыртханын кесине бедигше санап, Болатны ёлтюреди. Аны ызындан Чолпан да кетеди. Пьеса алай бошалады.

Трагедияда тутушуу сурат къайдан чыкыгъанын да айтыргъа сюеме. Жагъафарны «Мени ёмюрюм» деген китабында «Бёлекшини гёжефи» деген башы барды. Ол анда кёчгюнчюлюкде жылларын эсгереди. Бёлекшиде жашагъан къазахлыла, ташлы - талачыла да Биринчи майны байрамына баргъандыла. Ортагъа уллу тёбеси болгъан Ешмухаммет чыкыгъанды. Анга малкъарлыладан къарыу этерик табыллыкъды деп ийнанмагъандыла. Алай Аубекир кесине базынды. «Ешмухамметни къатында Аубекир сабий кибикди, онсегиз - онтогъуз жылы болгъан жаш. Ол, Ташлы - Талада болгъаныбызда, тутушуп, кеси тенгилени да, кесинден уллуракъланы да жыгып тургъанды. Алай Ешмухаммет бурунун тарта айланган жашчыкъ туююлдо», -деп, автор бир эллиси кыргызлы гёжефге къарыу эталмаз деп къоркыгъанын да айтады.

Алай Аубекир да къарыуун билмеген жаш туююл эди. Байрамда хорлам токълу анга жетген эди. Ол къууанчны юсюнден Жагъафар андан ары былай айтады: «Ташлы - Таладан къысталгъаныбыздан бери мени жаш жүрегиме миллет ёхтемликни жилтени ол кюн кирген эди! «Биз да адамла кёреме!» - деген оюм жүрегиме кюнча жылытхан эди! Ол кюнден тебиреп, манга Аубекир, къаяча, бийик кёрюннгенлей къалганды. Мени къолумдан келген болса, битеу дунияны саугъаларын

Алтуулары Аубекирни аллына салыр эдим! Артда, кѣп жыл озгъандан сора, Аубекирни юсюнден «Нартлары туудугъу!» деген очеркни жазгъан эдим». Ол ат бла жазычуну повести да чыкыгъанды.

«Эминаны» салгъан режиссѳр Атмырзаланы Магомет оюнну ахырын кесича этген эди. Тарыхдан билебиз Акъсакъ Темирни аскери бизни тау жамауатлагъа салгъан кыйынлыкъны, халкъны саны андан сора иги азайгъанын да. Жагъафар, эки аскерчини ортагъа чыгъарып, тутушдуруп, эки жаны да къадарларын алай тюрлю сынай эселе, режиссѳр оюнда ол ажымлы ишни тарыхха жууугъуракъ этерге кюрешгенди. Оюн уруш-туйюш бла бошалып, ахырында таулада, дорбунлада бугъуп къалгъанла, сабийле да сахнагъа чыгъа эдиле. Аны бла жокъ болуп къалмагъанды малкъар халкъ деген оюмну айтханды Магомет.

«Эмина» суймеклик пьесача жазылгъанды. Жау келген суратладан башлап, ол башха бет алыргъа, айныргъа керек эди. Тарыхдача болмай, пьесада малкъар халкъны къадары асыры таплыкъ бла къуралып къалгъанды. Кертиди, пьеса суратлау чыгъармады, автор аны кеси кѳргенча къуаргъа эркинди. Алай, жарсыугъа, Акъсакъ Темир таулагъа кесин хорлатыргъа неда, бир аскерчиси Болатдан къарыусуз болгъанын билгенлей, кетип къалыргъа деп келмеген эди. Былайда жашау, сахна кертилик да бирге келишмегендиле. Андан къурагъанды режиссѳр да башха финалны «Эминада».

Оюнну премьерасындан сора мен, ѳз оюмларымы айтып, «Заман» газетге статья элтеме. Ол басмаланмай кѣп турады. Манга жетген хапарлагъа кѳре, аны редакцияда кѣпле окъуй эдиле, алай газетни ол замандагъы баш редактору, баям, аны басмагъа тийишли кѳрмегенди. Бизде илму жаны бла кемчиликлени белгилеген адетни эришиге санайдыла. Бютюнда сен автордан иги да гитче эсенг. Къысхасы, статьям чыкмайды. Алай бир кесекден «Заманда» ол мен бир ненча кере сагъынган Токумаланы Жагъафарны «Эминаны» юсюнден не айтадыла?» деген статьясы басмаланады. Спектакльни юсюнден бир материал да чыкмай, авторну полемика халда жазылгъан жууабын газетни бергенин мен бюгюн да ангыламайма. Алай ол ишни иги жаны да болгъанды. Аны хайырындан ачылгъанды манга башында келтирген бир къауум шарт.

Жагъафарны «Эминаны» юсюнден не айтадыла?» деген статьясында трагедияны эки суйгенни юсюнден жазгъанын билдиреди: «Эминада» баш жерни халкъыбызны тарыхы алмайды, бу суратлау чыгъармады. Аны ѳзеге - суймекликди: къаты, керти суймеклик! Арты жиляугъа, сыйытха, хадагъагъа бурулгъан суймеклик... Мен аны юсюнден пьеса жазаргъа таукел болгъан эсем, халкъымы ол заманда жашауун, адетлерин, тѳрелерин, урушун, туйюшюн да кѳргюзтюрге керек эдим. Ансыз пьеса, спектакль а спектакль боллукъ туйюл эди. Суймеклик бла бирге халкъыбызны тарыхыны юсюнден да билгенибизни халкъ кѳрюрча эталгъан эсек, биз (мен да, театр да) бош кыйын салмагъанбыз», - деп оюмлайды автор.

Хар заманда даулаш туудургъан сахна оюн ахшы болуп къалмайды,

аны сылтаун бир ненча шарт кзурайдыла: пьеса халкны тарыхыны юсюнденди; ары дери театрда болмагъан стильди; уллу проблеманы кетюреди; адетге - кылыккыга сыйынмагъан затла бардыла эм д. б. Спектакльде ары дери сахнада болмагъан бурунгу адет - төреле кёрюнюп, Раубазы терек да сюелип, аны төгерегине тепсеулеге баргъаны эди артыкда кыраучуну сезимлерин кюзгъагъан. Сёзсюз, оюнда бийни, Акъсакъ темирни кёрюп, бир талай адам сахнаны алып, той, тутушуу баргъан суратла да жетерик эдиле залдагъыланы кёллерине.

Айта келгенимча, драматург кесине баш борчха сыймекликни салганды. Акъсакъ Темирни аскери Малкъар тарлагъа киргени, халкыбызны кырып кетгени уа бош, анстан кышулгъанча болады пьесада. Эки суйгенни айырыргъа, Акъсакъ Темирни аскери келип, Состарны бети жоулмаса, битеу Малкъарда, кyonшулада да аллай адам, болум табылмаймы эди? Жарсыугъа, кыйсы ёмюрледе да кесибизни арабызда «аллай жигитле» бек эркин болгъандыла. Битеудуния литературада анга кёп шагъатла бардыла. Трагедияда уруш автор аны да билгенин кёргозтюрге жазылгъанчады, кеси айтханлай, «халкыбызны юсюнден билгенибизни халкъ кёрюрча эталыргъа» суйгенден. Акъсакъ Темирни пьесагъа кышуп, аны бла «Эминаны» даражасын кётюрюрге кюрешгени ачыкъланып кылады. Аны себепли биз «биринчи тарых трагедия» деп белгилегенликге, чыгъарма ол жоруккыга толусунлай келишмегенин да кёребиз.

Премьерадан сора телевиденияда бериуледен биринде Жагъафарны трагедиясында баш жигитлени - Болатны бла Чолпанны сыфатларын кзуарыкъ актёрла табылырламы деп жарсыгъанын жашырмай эди. Аны юсюнден статьяда да жазады. Театргъа ол заманда келген жаш актёрла Багъатырланы Танзиля бла Атмырзаланы Расул аланы ким да жаратырча, ачы кыдарларына жан аурутурча ойнагъанларын артда уллу ыразылыкъ бла белгилегенди автор. «Режиссёр ол рольну Танзилягъа бергенинде, тюзюн айтханда, бек кыркыгъан эдим. Ол Чолпанны ойнаялмай кыаллыкъ сунган эдим. Нек дегенде, мен аны танымай эдим. Ол жангы оккуп келген артистлерибизден бириди. Алай, спектакль саланып, аны премьерасы болгъан кюн тёппем кёкге жетгенча бир кыууанганма. Танзиля Чолпанны ролюн мен умут этгенден да уста, факмулу ойнагъанды», - деп жазганды Жагъафар. «Болатны ролюн ойнагъан жаш артистибиз Атмурзаланы Расулгъа да ыразы болгъанма», - дейди андан ары дараматург.

Мени оюмуна кёре, бу пьесада бек сейир, ары дери тюбемеген, бир башха жигитге ушамагъан сыфат Состарды, аскер башчы. Башында белгилегенимча, ол битеу халкъда окыуна жигитликни, кертчиликни юлгюсю болургъа керек эди. Биз аллай жигитлеге юйрене келгинибиз да кертиди. Автор а аны ахырысы бла да башха тюрлю кёргозтгенди. Аллай сатхыч аскер башчыла болмагъандыла тарыхда деп айталлыкъ туююлбюз. Кеслерини жанларын сакълар ючюн не тюрлю хыйлалыккыга да барлыкдыла аскер, кырал башчыла деп да билебиз. Алайды да, бу сыфат авторну кзуру фантазиясы туююлдо. Бу жигит кзуру менде туудурмагъанды ишеклик. Насыпха, аны юсюнден да табабыз

авторну оюмларын. «Спектакльге кырагъанла Состарны сыфатын да ангыламагъанча алай айтадыла: ол тюз боюнлумуду, огъесе уа терс боюнлумуду деп сорадыла. Пьесада ол аманлыкъчыды. Алай режиссёр а аны менден эсе башха тюрлю кёргенди. Этген аманлыгъына да (Болатны ёлтюрсенине) кырамай, аны адамлыгъы болгъан жигитча кёргюзтюрге кюрешгенди», - деп, режиссёрну ол этгенине ыразы болмагъанын жашырмайды. Андан ары дагъыда режиссёр бла келишмеген жигитлени, болумланы да белгилейди Жагъафар: «Спектакльде Малкъар бийни тутхан аурууу барды. Пьесада уа ол саулукълу адамды. Неда, пьесада Чолпаннга 14 жыл болады, режиссёр а, нек эсе да, спектакльде аны 17 -жыллыкъ кыыз этгенди. Бурун заманлада уа 17 - жыллыкъ кыыз къарт кыызгъа саналып болгъанды... Аллай «уукъ - туюк» кемчиликле спектакльде аз туюлду».

Спектакльде Состарны ролон актёр Бапыналары Зариф ойнагъан эди. Жигитине керекли кылыкъланы, бояуланы да табалгъан эди ол. Оюну аллында аны чынтты аскерчи болгъанына ишеклик туумай эди. Сёзю, жүрюшю, агъачыны ишлениши - бары да бютюн анга аскер башчыгъача, бийни бек ышангъылы адамынача кыратхандыла. Алай ол эки суйгенни - Болат бла Чолпанны бирге кёре башлагъаны бла аны жүрегине зарлыкъ кире, къоркъакъ да бола башлай эди. Аскер башчы, тутушуу барлыкъ жерден кетип, бир кёрейим, мен болмасам, бий кимге ышанырыкъды деп, оюмлап къачханча эди. Оюнда ол жигитирекди, сёзсюз, анда актёрну кыйыны уллуду.

Андан сора биз Малкъар театрны сахнасында Тёппеланы Алимни «Артутайын» (режиссёр Къулийланы Борис), Ёлмезланы Мурадинни «Гошых бийчесин» (режиссёру Атмырзаланы Магомет) кёрлюкбюз. Ала тарых драмагъа, трагедиягъа бегирек келиширикдиле.

«Эмина» бла театр Ташлы - Талагъа барады да, Жагъафар да келеди биргебизге. Элге жетгенибизде, ол, манга жанлап, актёрланы сыйларгъа керек эди деп, алгъадан окъуна кыйгъы этеди. Ол жанына эллиерибиз бек сакъ болгъанларын мен билгенме, алай, анга да кырамай, юйден тапханымы алып келебиз. Оюндан сора элни таматарлары да къонакъланы хант къангагъа чакъырадыла. Эллиери аны пьесасына кырап, ала актёрланы, театрны да ишлерине тийишли багъа бергенлери бек хычыуун эди анга.

Чонайны кыйтыуу

Кыралда уллу тюрлениуле болуп, чонайланы орунларына башхала келип, алай аланы алыкъа литературада, сахнада да кылай тюрлю сурагларгъа билмей тургъан кезиуде Жагъафарны Чонайы, саппа - сау болуп, халкъгъа биягъы кесин танытдыргъанды. Энди ол «жангы малкъарлы» эди. «Чонай кытын алады», «Чонайны туюшлери» деген комедияларында драматург кёолу кылыннга жол да ачылгъанын, амал да табылгъанын ачыкълагъанды.

Комедиясында туюшлени хайырындан жашауда этген хыйналары,

хыянатлыкълары ючюн, азап чегериклерин да айтханды автор.

Былайда «Чонай къатын алады» деген комедиясыны (1998 жыл) юсюнден толуракъ айтырыкъ эдим. Сёзсюз, малкъар театрны тарыхында ол оюн кесини ызын къойгъанды. Энди Чонайны сыфатын Жангоразланы Мажит къурагъанды. Баш жигити ролюн ойнарыкъ актёрну кёрмесе, ол аны толу ачыкъларыкъды деп ийнанмаса, драматург хазна алгъа эди ол ауур ишни къолуна. Насыпха, ол заманда театрда Токума улуну башха жигитлерин да къуарача актёр къауум болгъанды.

Ары дери режиссёр Къулийланы Борис «Чонайны» реализм амал бла салгъан эсе, Владимир Теуважуков а комедияда циркни амалларын хайырланнганды. Аны бла оюн бютюн кюлкюлю болгъандан сора да, жигитлени къужур къылыкъларын семиртип, аланы кюлкюлю хал бла ачыкъларгъа амал тапханды. Актёрланы пластикаларын, музыканы эшитип, тепсеуге хунерлерин - барын да режиссёр оюнну иги жанына бурагъанды.

Кертиди, Магометни Чонайы бла Мажитни Чонайыны аралары уллуду. Жашау кеси тюрленнгени кибик, ол да тюрленнгенди. Магометни Чонайы, бюгюнню Чонайча, эркин жашамай эди, къоркъагыракъ эди, улутханы да жашырын ала эди. Мажитни Чонайы уа ахчаны биргесине къара дипломатда жүрютеди. Дунияда адамны, аны намысын, «лётчик - космонавт» деген атны да ахчагъа сатып алырына бир да ишексизди. Ахчадан сора къара дипломат да, керох да, аны «уллу сыйын» кёргюзтеди. Къап - къара кийинип, биргесине айланган эки къалаууру уа аны къуру бизнесмен къауумлагъа угъай, уллу къуллукъчуланы къауумуна да жолу болгъанын, аланы ичинде Чонайны да даражасыны не аз да учуз болмагъаныны шартыды.

Бу оюнда ол башында айтхан цирк амалла артыкъда эр кишилени сыфатларын къурай ачыкъланнгандыла. Чонайдан сора, аны эки къалаууру Тах - тах бла Керох эм, Къарачайдан келип, ариу Танзиляны келин этерге суйген Тулпарбий (Атмырзаланы Расул) режиссёрну идеясын сахнада кёргюзтюрге артыкъ уллу къыйын салгъандыла. Сёзсюз, Расулну ойнауу да оюннга керекли хауаны, кючню берген эди. Сёзлерин атдырып - атдырп сёлешген, кесине толу базынып айланган къарачайлы жашны сыфатын Расул бек уллу кёл салып, толу да ачыкълагъан эди. Аны аллында оспарлыгъы бир кесекден абызыраугъа бурулгъанын, асыры арыгъандан аягъын къолунда къамичесини хайырындан алгъанын да чамны хайырланып кёргюзтгенди актёр. Артда да Атмырзаланы Расулгъа Тулпарбийни сыфаты эстрада жанрда чам хапарла окъургъа да онг бергенди.

Эки тиширыу рольну, Къуртхажанны бла Танзиляны, Мамайланы Фатимат бла Бечелланы Людмила эм Таппасханланы Галима бла Мисирланы Мариям кезиу - кезиу ойнагъандыла.

Сахнаны жарашдырылгъаныны юсюнден айта (художник Къудайланы Юсюп), анда орамны атына пьесаны авторуну тукъуму жазылып эди, «Токума улуну орамы» деп. Ол да бошдан туююл эди. Художникни бла режиссёрну автор бла бирге ойнаргъа суйгенлеринден сора да, аны энчи магъанасы болгъанды. Битеу бу ишле Жагъафарны

фантазиясында туууп, ол кягъытха тюшюрюп баргъанлары себепли, бек «уллу терслик» анда эди. Аны юсюнден Биттирланы Тамара «Токума улуну орамы» деген статьясында тюз жазады. «Токумаланы Жагъафарны жазгъан чыгъармалары бла этген кьошумчулугъу эрттеден бери айтыргъа онг бередице малкъар литературада аны кесини энчи орамы барды деп, аны китапларыны, пьесаларыны жигитлери жашап турадыла. Анда Токума улуну уллу суймеклик бла «адамладан жазгъан» кюлкюлю сыфатларына да табыллыкды жер. Авторну туугъан эли Ташлы - Талада аны аты орамгъа аталса, «Чонай къатын алады» деген пьесасы ол жолда бек уллу жетишимлеринден бири боллукъду», - деп бошагъанды Тамара статьясын.

Беш жылдан Жагъафар «Чонайны тюшлери» деген пьесасын жазгъанды. Мында автор чонайла, ким да жашауунда этген эриши ишлери, гюняхлары ючюн да ол дуняда телеригин айтады. Баш жигитге тюшлеринде къужур сыфатлы, жаныуар бетли бир затла келедиле, анга телер заманынг жете турады дегенча. Бу комедия театрда 2003 жылда салыннганды. Ол беш жылны ичинде, баям, авторну жашауунда, кез къарамында уллу тюрлениуле болгъан болур эдиле. Инсанны бу дунягъа нек келгенини юсюнден сагъыш этгенинден туугъан сунама бу комедиясы.

Драматургну «ол дунягъа атланнганы» да бошдан болмаз эди. Аппасы Индирис эфендиден окъугъан арап окъуун жангыртып, Мухаммат файгъамбарны юсюнден китапны Гургуланы Элдар бла малкъар тилге кечюргенди. Жашау бара барса, адам улуну жюрегини излеригин, аны жолу къайры элтиригин алгъадан билмейбиз. Алайлыгъын Жагъафар да билмегенди. Алай «Мени ёмюрюм» деген китабында ол айтады аппасыны дерслери, жашау философиясы кеслерин билдиргенлей тургъанларын. Не десек да, бу дунядан жюрегингиде Аллахынг бла кетген тынч болур. Токумаланы Жагъафар аладанды.

САРАККУЛАНЫ Асият.

АДАМЛЫКЪ БИШАНЛАРЫ – ЖАШАУ БАЙРАГЪЫ

Асыл адамладан жайылган жанланы хазна кълмай барысы да тукъумну иги шартларына тийишли болганлай барадыла ёмюрден-ахыргъа, ахшы юлгюлени тёлуден тёлуге ётдюре. Былайда сёз малкъар поэзияны мурдорун салган акъылман – Мёчуоланы Кязимни аты бла байламлы адамланы юслеринден барады. Мёчуоланы Хусейни (бу Кязимни туугъан къарындашы Каштону жашы эди) уланы Хызыр да аллайладан бирлери. Ол окъуп, бийик билим алып, аты республикагъа айтылырча врач болургъа къалай жетишгенди деген соруугъа тюз жууап табар ючюн манга бир къауум шыкычыгъа тюбеп, ушакъ этерге тюшгенди. Ма эндиге дери алай кёп адам билмеген

шарт: Мёчуоланы Кязим тюрлю-тюрлю ханладан дарманла жарашдырып, кёп саусузлагъа багъып, сау этип тургъанды. Халкъны кёчюргенлеринде вагонда биргесине барган адамладан болушлукъ кереклиге да болушханды ол дарман бла. Аны кертилигин Кязимни туудугъу Таука да айтханды кёп болмай. Хызырны (ана жанындан) ыннасыны анасы Ариубат, ыннасы Даухат, кеси анасы Нафисат да ол затха уллу магъана берип, къанлары-жанлары бла келген фахмуларын хайырланып, ханладан дарманла жарашдырып, халкъгъа жарап тургъандыла. Аланы юслеринден таматаладан эшитген хапарлары, сабийликден окъуна игиликни жолуна итинmekлиги болушхандыла Хызырге врачны усталыгъын сайларгъа.

Ол атасы Хусейни танымагъанды. Хусей аскерге кетгенинде, анга жаланда бир жыл бола эди. Жашчыкъ анасы айтхан шартлагъа тынгылап, атасы аскерден ийген письмоланы окъуп (Нафисат кёз гинжисича сакълагъанды аланы ёлюп кетгинчи), аны ёмюрде кёрмеген сыфатын кёз аллына келтирирге кюрешип жашагъанды. Жазууларындан а аны билимине, акъылына, адамлыгына сукъланнганды, аныча болургъа итингенди.

Хусей Къабарты-Малкъарны драма театрыны фахмалу артистлеринден бирлери, окъууу, билими болган адам, урушну Запад Украинаны азатлар ючюн барган сермешледе сынагъанды бек алгъа. Нафисатха жазган письмоларында не аз да кёлсюзлюк сезилмейди. Аны къой, хорлам бизники боллугъуна толу ийнандыргъанды адамларын. Хар письмосунда жашчыгъын анасына аманат этгени энчи белгилене эди. Ол къаллай адам болуп ёсерин суйгени да алай. Хызыр а хайт деп, жетген жаш болганда Хусейни письмоларында айтылган сёзлени атасыны осуятына санап, жашауунда аланы башчылыкъгъа алганлай тургъанды.

Къылыкъсыз, огъурсуз ырхы келип, Мёчуоланы туугъан эллерини адамлары уллу азап сынаргъа тюшген заманда кёпле журтларындан,

мюклеринден къуру къаладыла. Андан сора республиканы оночулары шыкычыланы Кичибалыкъгъа кёчюрюрге деген акъылгъа келедиле. Кёпле кетедиле Кичибалыкъгъа, ол оноугъа сыйынып. Хызырлары да ала бла. «Сабий кёргенин унутмайды» дегенлей, мында не тюрлю жашау сынай эселе да, Шыкы уа кёз туурасындан бир кюнде да кетмейди Хызырны. Кёчгюнчюлеге жер юлюшле берип, юйле ишлерге онгла къурап тургъанлары да эсинде эди Хызырны. Кёгет терекле орнатханлары уа! Нафисат да эки къартны да, жашчыгъын да жарсыусуз тутаргъа кюрешип, эртте-кеч демей иш юсюнде болады. Жашагъан а эски баракланы бир тар отоучугъунда этедиле.

Ол затланы барысы да белгили эдиле Хусейге Нафисат жазгъан письмоладан. Алай жокъ эди онгу юйюрюне, башхалагъа да болушургъа. Совет Аскерни офицери Мёчюланы Хусей ол кезиуде Минскде тасхачыла хазырлагъан школда устазлыкъ эте эди...

Уллу Ата журт урушну огъурсуз хапары кёчгюнчюле Кичибалыкъ элде жашау эте башлагъан кезиуде эшитиледи. Къысха заманны ичинде эр киши табылыннганы урушха кетедиле. Халкъны эсде болмагъан къыйынлыкъ басды башындан. Жашау бютюнда тозурады. Немецли фашистле бизни жерибизни къолгъа этген заманларында Хызыргъа жаланда беш жыл бола эди. Ангылагъанды сабий бу тышындан келген тапсыз солдатла кишиге да игилик этмезликлерин. Къыйынлыкъны ызындан къыйынлыкъ, бушууну ызындан бушуу тууа барады. Кёп юйюрледе жилиу-сыйыт. Нафисатлары да сынаидыла ол къыйынлыкъны. 1943 жылда фашистле Къабарты-Малкъарны жеринден къысталып, халкъ белин бир кесек тюзетген сагъатда Нафисатха Хызырны атасы Хусей урушда уллу жигитлик этип ёлгенини юсюнден къагъыт келеди. Андан жыл да озгъунчу, малкъар халкъны туугъан жеринден кёчюредиле. Бу къыйынлыкъны уа Хызыр чыртда ангылаялмай эди. Ол ёлном не болгъанын да бу азап жолоучулукъда кёрген эди. Аппасы Гитче къыйын ауруп, вагондагъылары жунчутады. Аны бек къыйналгъанын кёрюп, Хызыр аямай жилияды; аны киши тыялмайды. Кетмейди аппасыны къатындан. Аны суууй баргъан къолларын ууаргъа кюрешеди гитче жумушакъ къолчукълары бла. Нафисат да жилияды, бир зат бла да болушалмайды. Гитче кече белинде дуниясын алышады. Хызыр ол кече кеси кесине сёз береди врач болургъа...

Быланы юйюрлери кёчгюнчюлюкде Къазахстанда Талды-Курган областны Юштёбе деген элчигине тюшеди. Анда школ жокъ эди. Ол себепден Хызыр бир къауум тенги бла къоншу элге жюрюп (15 километр), анда окъуйду. Кёчгюнчюлени сабийлерини башха жерге барып билим алыргъа къоймагъанлары себепли, Хызыр школ бол-

1960 жыл.
Хызыр химия дерсде

Хызыр бла юй бийчеси Люба.

... Малкъар халкъ туугъан жерине къайтханда Хызырлары Чегема районну Шалушка элинде тохтайдыла. Хазна къалмай шыкычыла ол элге кыйышадыла. Мен да анда школда ишлейме.

1960 жылны август айыны ахыр кюнлеринден биринде – директорубуз Бауаланы Аскербийни жашы Магомет, мени кабинетине чакъырып, былай айтады:

- Мёчюланы Кязимни къарындашы Каштону туудугъу Хызыр бизге окъурга келликди. Аны сени классынга (10-чу «Б» класс) жиберир акъылга келгенме. Ыразымыса ол оноугъа?

- Магомет Аскербиевич, ол оноуну толтурмазга бир тюрлю сылтау жокъду, - дейме.

Жашны оюмлулугъу, тенглерине сакълыгы, устазлагъа, тамата адамланы къайсы бирине да этген намысы барыбызны да къууандырады. Жыйылыуларыбызда Хызырны юлгюге тутханлай турабыз, ол школну бошап кетгинчи.

Мёчюланы Хызыр Ордженикидзе шахарда медицина институтха тюшюп, аны жетишимли бошап, Шалушкага школга келип, дипломун устазларына кёргюзтюп, алагъа жүрек ыразылыгъын билдирген кюню да эсимдеди. Жаш ординатураны уа Ленинградда бошагъанды. Андан къайтхандан сора уа, Тырнаузда поликлиникада ишлеп тургъанды бёлек заманны. Вольфром-Молибден комбинатда экономист болуп ишлей тургъан къызчыкъ бла – Жарашууланы Люба бла бир юйюрлю да ол заманда болгъанды. Аланы юч сабийлери да бийик билим алгъандыла. Экиси бюгюнлюкте устазла болуп ишлейдиле.

гъан элде бир жууукъларында жашыртын жашап тургъанды. Алай не бек кюрешген эсе да, Хызырге анда школну бошарга онг болмайды.

Заман озуп, жыл саны жетгенлей, Мёчюланы Хусейни жашы Хызырны аскерге аладыла. Ол Прибалтикага тюшеди. Анда кемеде къуллукъ этеди. Хызыр артда иш да сейир этип тургъан бир шарт – аскер врач Ефим Моисеевич Лохарь таулу жашны не тюрлю буйрукъну да терк да, тынгылы да этип тургъанына эс бурады. Кюнлени биринде уа, Хызырны кесине чакъырып, кесинде санинструктор болуп ишлерин тийишли кёргенин айтады. Ыразы эсенг, командир бла сёлешейим деген магъананы ангылатады...

Ол къуллукъда Хызыр битеу экипаж намыс-сый берген адамдан – Ефим Моисеевичден, кёп затха юйренеди, битеу жашауун медицина бла байламлы этерге къаты сёз береди.

Арта Хызырны КъМР-ны МВД-сыны медицина службасында ишлерге чакъырадыла. Анда РСФСР-ни сыйлы врачлары Н.В. Бровков, М.А. Шовельникова, Л.Х. Кирилина, В.И. Лаврова кирик сынаулу адамла Мёчюланы Хызырны ишине, адамлыкъына уллу багъа бичгенлей тургандыла. Анда Хызыр жамауат ишге да тири къатъшханды: профсоюз организацияны председатели, партия организацияны секретары болуп да кёп заман ишленди.

Бу жашны терен билимли специалист болгъанын кесими юсюмде да сынагъанма. Мен, белим халек ауруп (радикулит), МВД-ны санчастына тюшеме. Хызыр, къолгъа къаты алып, мени сау этеди.

Мен ангылап, анда Хызырге ыразы болмагъан саусузгъа тюбемегенме. Ол а не уллу саугъадан да багъалыды. Жарсыугъа, Хызыр хайт деген заманында алышханды дуниясын. Адамлыкъы, этген ишини къыйматы къалгъанды аны таныгъанланы биргелерине.

Николай Бровков шуёху бла Хызыр

Мёчюланы Зухра, Любовь, Лейла

ТЮЗЛЮК ЮЧЮН КЮРЕШГЕН

Энтта бир ахишы адамыбыздан айырылдык. Сынамлы педагог, фахмулу алим, жютю къаламчы Байрамукъланы Зулкъарнайны жашы Умар ахыр кюнюне дери туугъан халкъыны сагъышы, къайгъысы бла жашагъанды. «Умар Къарачайлы» деген псевдонимни кесини китапларыны тышларына омакъ таууш этдирип жазар ючюн деп къурамагъан эди. Ол аны ниети эди.

Умар Жөгетейде (эски эллерибизни бири Гюрюлдеуюкде) 1930 жылы туугъанды. Азиядан къайтхандан сора анда, Элтаркъачда, Жангы Жөгетейде да устаз болуп ишлегени ючюн ол элчиле аны атын бюгюн-бюгече да Умар Зулкъарнаевич деп сагъынадыла.

Ёмюрюню арт 30 жылын ол Карачаевскеде ётдюргенди. Анда да школда, артда педуниверситетде жылы келгинчи ишлеп тургъанды. Устазлыкдан айырылмагъанча, къаламы да къолундан тюшмегенди. Илмуда, литературада, публицистикада да терен ыз къойгъанды. 50-чи жылладан бери газет окъуучулары талай тёлсюю аны хатын ариу танныйдыла - билгенин, кёргенин, къошмай-къоратмай жазаргъа кюрешип тургъанды. Къартлыкъгъа хорлатырыкъ туююл эсе да, арт кезиуде ауруучу болгъан эди. 2012 жылы сентябрда Карачаевскеде юйдегисини къолунда ауушуп, къабыр юлюшюн да анда тапханды.

Къарачайлыма мен...

Бу сёзню шыбырдап айтыргъа болмагъан сагъатда кычырып айтхан ётлюледен эди Умар. Къоркъмай-юркемей, зорчуланы бетинден айтхан эди. Сюргюнде термилген кыйынылы миллетни тамагъындан сталинчи режимни чойлю табаны басып тургъан тамам къоркъуулу заман эди ол заман. Айтхан эсе, темир аугъа тюшген эди. Алай а, санына бугъоу салгъанлыкъгъа, жанын кепге жыялмагъан эди ол къаты режим да.

«Зорлукъгъа тёзюучю болмагъыз», - деп Аллаху Тагъаланы сёзю барды, Умар зауаллы зорлукъгъа тёзюучюледен туююл эди. Эшта, ол къан бла келген шарт болур, атасы Зулкъарнай, къарт атасы Кърым да залимлени алларында бёрк алмагъан, сыйларын бийикде тутхан, тюзлюк ючюн отха кирген азат кёллю таулула эдиле. Аллайлагъа уа Совет власть бютюнда дертли эди. Сындыралмаса, дуниядан жокъ эте эди. Озгъан ёмюрню 30-чу жылларында Умарны эки атасы да большевик властыны тирмен ташыны тюбюне тюшген эдиле. Экиси да тутмакъда жоулгъандыла. Кърымны Микоян-Шахарны тюрмесинде ёлтюргендиле, Зулкъарнай Беломорканалда жутулгъанды.

Умарны кесине Орта Азияда «миллетибизни кёчюрюлгени терс ишди» дегени ючюн сюд этилген сагъатда НКВД-чыла аны терслеу

ишине аталарыны ишлерин да жабышдыргъан эдиле. Аны бла къалмай, Байрамукъланы жигит Жаттайны да сагъынган эдиле.

Башында айтханыбызча, Байрамукъланы юйюрлери аллындан да жёгетейчиле болгъандыла. Жёгетей элни къурагъан киши Хубийланы Наны хажи (Къантай улу) Умарны ана жанындан къарт атасыны атасыды. Къарт атасы Салимгерийни уллу къарындашы Адильгерий Жёгетейни старшинасы болуп да тургъанды. Ата жанындан къарт атасы Байрамукъланы Беккични жашы Кърым да Жёгетей ёзеннге биринчи къазыкъ ургъанладан бири болгъанды. Ол 1881 - 1882 жыллада ары юйдегиси бла Хурзукдан кёчюп баргъан эди. Эсли, билимли адам болгъанды, Къуранны азбар билгенди деп, къартладан кесим эшитгенме. Бир элчиле эдик. Азиядан къайтхандан сора туугъан тёлуден мени кибик кёпле Умар Зулкъарнаевични къолунда окъугъандыла. Тунгуч уланы Науруз бла, сёз ючюн, кёп ашыкъ ойнагъанма. Умарны анасы Мёлехан да арабча окъугъан, жазгъан да этгенди. Умарны тилге, литературагъа фахмусу, эшта, аладан болур. Ол орус, къарачай, немец тиллени бирча тикирал биле эди. Школда сохталагъа дерсни жигине дери жетдирип, алай ангълата эди. Низамны суйген устаз эди.

1943 жыл кёчгюнчюлюкде Байрамукъланы юйдегилери Къыргъызияны Ленинполь районунда жашагъандыла. Мында, Гюрюлдеуюкде, башлагъан школун Умар 1950 жыл Ленинполь элде тауусуп, ол жыл окъуна Фрунзеде Къыргъыз къырал университетни филология факультетине киргенди. Сюргюнде тургъан миллетлеге баш билим алырча мадар чыгъа башлагъанында, сууну аллын тыйып туруп ийгенча, кёпле окъуугъа мыллык атхан эдиле. Ол кезиуде (50-чи жылланы ал сюреминде) ёсюп жетген къауумгъа, фронтдан къайтхан жашла да къошулуп, къарачайлыладан да иги кесек адам ВУЗ-лагъа тюшген эдиле. Кеслери да тамам учунуп окъуй эдиле. Ол себепден аланы араларында керти устазла, врачла, инженерле, агрономла, дагъыда бирси устала аслам чыкъгъанларыны бир да сейири жокъду. Олсагъатда къуралгъан жангы интеллигенция журтубузгъа къайтхандан сора да миллетибизни кадр потенциалына тамал болгъан эди. Жазаргъа, жырларгъа, тепсерге, жарыкълыкъ ишлеге фахмулула да ол тёлуден аз чыкъмагъандыла. Умар кеси да аланы бири эди. «Къарачай къобан», «Возвращение из каторги...» деген китапларында, газет статьяларында, очерклеринде ол Алийланы Умарны, Хабичланы Магометни, Кърымшаухалланы Хамзатны, Чомаланы Мекерни, Хубийланы Магометни, дагъыда башхаланы сагъынады. Ол дуниялары жарыкъ болсун, киши журтда атылып, халкъны жилиги юзюлюрге жетген къыйын заманда ана тилибизни, литературабызны, илмубузну, искусствобузну - битеулей миллет культурабызны мыдыхын ышыргъанла ала болгъандыла. Амма, жылытыргъа деп туйюл, кюйдюрюрге деп этилген башха отну жалыны, къазан къарасы да ол адамлагъа жагъылгъанды. Ол отну ачы тили Умар Къарачайлыны жашлыгъын да кюйдюрген эди. Аны хыппил ызлары бла ёлюп кетди кеси да.

... Хы, сюдно хапарына къайтайыкъ. 1952 жыл, ноябрь байрамны аллы бла Умар, университетни филология факультетини студенти, декандан эркинлик алып, Фрунзе шахарны комендатурасындан да пропускун

жарашдырып, эки ыйыкъгъа юйюне отпускагъа кетеди. Къышха отун хазырларгъа амалсыз керек эди. Умар юйдегиде 4 къарындашны эм гитчелери эди. Эки къарындашы Мухтар бла Шамах-Герий къазауатда ёлген эдиле, бир къарындашы Билял ауруучу эди. Анасы бла къарт анасы къолдан келгенича дыгалас эте эдиле, алай а эр киши жумушха жетген сагъатда бары да Умарны къолуна къарай эдиле.

Университетден кетгенини ючюнчю кюнюнде студентлени Ош областьха мамукъ жыйыугъа ашырыргъа деп, республикада КПСС-ни Ара Комитетинден буйрукъ келген эди. Отпусказы бошалып, Умар университетге къайтып келсе, анда киши жокъ. Не этерик эди, сакълайды. Студентле къайтханларындан сора бир къауумла мамукъ жыяргъа бармай къалгъанлары, бирле да ишлей тургъан жерлеринден жанлап кетгенлери ачыкъланган эди. «Ол тизимге сен да тюшюпсе», - деп, тенглери Умаргъа билдирген эдиле. Алайда КГБ-ны къолу жетгенин ангылагъан эди, нек десенг, алгъаракъда ол орган бла байламлыкъ тутаргъа, анга ишлерге муну терилталмай къойгъан эдиле. Студентле бла устазланы биргелей жыйылыуларында бузукъчуланы «букъуларын къагъа» келип, сёз Байрамукъ улугъа жетгенинде, ол 2 минг адам жыйылгъан уллу аудиторияны аллында тюзюн айтхан эди. «Сабан ишге кетген студентлени ызларындан барып къошулмай, мында сакълап нек турдунг?» - деп, жыйылыуну президиумундан сорууну тик салгъан эдиле. «Да мен спецпереселенецме. Комендантдан эркинликсиз тургъан жеримден чыгъаргъа мадарым жокъду. Айгъа эки кере комендатурагъа барып, къол салып турама. Баш Советни Президиумуну указын бузгъаннга 20 жыл каторга бериледи. Ош областьха кесимча кетип къалалмай, студентлени андан къайтырларын Фрунзеде сакълап тургъаным аны ючюн эди. Къуру мен тнойюлме спецпереселенец. Битеу къарачай миллетим, туугъан журтундан кёчюрюлюп, ол халда турады бюгюн...» - деп жууап бергенди Умар. Сёзюню аягъында терсни-тюзню айырмагъанлай, тутуп алып сау халкъланы журтундан кёчюрюп жиберю - ол социализмни бетине келишмейди. Алай тургъанлай халкъ бары сатлыкъ болаллыкъ тнойюлдю. Халкъ правительствосун сатханыны юсюнден тарыхда бир юлгю да жокъду. Правительство халкъын сатханыны юсюнден юлгюлени уа келтирирге боллукъбуз. Сёз ючюн, алгъыннгы Къарачай автоном областьны таматарлары къазауатны кезиуюнде, 1943 жыл, халкъгъа жалгъан терсликлени жабышдырыргъа, Орта Азия бла Къазахстаннга кёчюрюрге Сусловха болушхан этгенди деген оюмну айтханды Байрамукъ улу. Жыйылыуда Умар сёлешип бошагъанындан сора, студентле бир ауздан аны жакълап, университетден къыстатмагъан эдиле, аны бла бирге КГБ-ны къуш тырнакъларындан да къутхаргъан эдиле.

Алай а Берия башчылыкъ этген органла къарачай студентни жыйылыуда алай сёлешгенин унутмагъан эдиле. Ол кюнден башлап, компромат излеп, жууугъуна-тенгине жазгъан письменларына къаты контроль салгъан эдиле. Къазауатда ёлген уллу къарындашы Шамах-Герийни Хосуладан бир аскерчи тенгине Умар жиберген письменда «Къарачайлыма мен» деген назмусуна илинип тохтагъан эдиле. Анда быллай тизгинле болгъандыла:

«Къыйынлыкъгъа тюшсем да,

*Ачыу чайнай бишем да,
Келсе, келмесе да кючюмден,
Атмам атымы юсюмден.
Ма - Къарачайлыма мен!»*

«Къыйынлыкъ» деген сёзню орус тилге «в неволе» деп кёчюрген эдиле. «Халкъны кёчюрюлгенин сен тутмакъда тургъан хал бла тенглешдиргенсе. Ол ётюрюкдю, социалист къыралны къылыгъына келишмеген затды», - деп, Умарны богъурдагъындан алгъан эдиле. «Тутарыкъларына ишексиз эдим, къачан тутарыкъларын билмей эдим ансы», - деп жазгъанды артда Байрамукъ улу кеси китапларыны биринде.

Бериячы жалдатла къанлы жумушлагъа жетген сагъатда кеслерин кёп сакълатмаучу эдиле. 1953 жыл, 30-чу мартда, экеулен Умарны окъугъан жеринде лекциядан чыгъарып, удостоверенияларын бурунуна тиреп: «Следуйте за нами», - деп, машинагъа олтуртуп, алып кетген эдиле. Жууугъу-тенги, студент нёгерлери аны къайры жокъ болгъанын билмей, излеп тапмай, уруп къойгъан болурла деп къыйнала эдиле. Юйде адамлары уа, бютюнда бек анасы, шашаргъа жетген эдиле. Студент тенглери Лайпанланы Сеитбий бла Чомаланы Радимхан, къажымай кюрешип, бир айдан сора чык тюзетген эдиле - Фрунзе шахарны тюрмесине жыйылып тургъанын билген эдиле. Сиз да аны бла бир ниетлисиз деп, кеслерин да жоюп жиберирге боллукъларын да биле тургъанлай, артха жанламай, ала да уллу жигитлик этген эдиле. Сюд этип, этап бламы ашырлыкъдыла, огъесе, «расстрел» деп, сюдсюз, следствиясыз къагъыпмы къоярыкъдыла - аны билмей, сау эки ай чакълыны камерада сакълагъан жаш адамны халын кёзюгюзге бир кёргюзтюгюз. Сталинчи ГУЛАГ-ны, артыкъсызда политика тутмакълагъа жетген сагъатда, аллай къылыгъы болгъанын Умар зауаллы ариу биле эди. «Ожидание приговора - хуже приговора» деген да, эшта, аллай тутмакъладан чыкыгъан айтыу болур.

1953 жыл майны аягъында Умаргъа сюд этилгенди. Партияны, правительствону политикаларын хыртлагъаны ючюн кёплени жутхан 58-чи статья бла аны да 10 жылгъа каторгагъа ашыргъан эдиле. Тутулгъан кеси ачыкъ сюд этилирин излесе да, процессни жабыкъ халда бардыргъан эдиле. Следствияны да ол заманда ол органлада жюрюген адет бла бардыргъан эдиле. Умар кеси хапар айтханнга кёре, соруу алгъан сагъатда Тупицын деп бир следователь: «Доводится ли вам родственником Жаттай Каитбиевич Байрамуков?» - деп соргъан эди. XX ёмюрню 20-21 жылларында провокациягъа алданып, жёгетейчиледен кёпле Уллу Къарачайгъа къачхан этгендиле. Жёгетейчи къартла аны сагъынсала, «Жёгетей къачхан жыл» деп хапар айтыучу эдиле. Олсагъатда Байрамукъланы юйдегилери Къайытбийден ышыкъ тапханын Умар анасындан эшитгени есине тюшюп: «Да!» - деп жууап этген эди. «У-у-у, волчонок! Потомственный враг Советской власти!» - деп хыршыланган эди следователь. «Ол сёзлени ачы тауушлары бюгюн да къулагъымдан кетмейдиле», - деп айтыучу эди Умар.

Процессде Умаргъа ахыр сёз бергенлеринде, ол миллетни, кеси жашагъан юйдегини, депортацияны кезиуюнде ёлген сабийлени, Азияда

басдырылмай кьалгъан ёлюклени юслеринден хапар айтхан эди. Халкъгъа жетген кыйынлыкъны алай суратлагъанын кётюралмай, сюдюден башлап, конвоирлеге дери барыны кёзлеринден тауушсуз жилиямукъла чыкъгъан эдиле. Жашда терслик болмагъанын биле эдиле, алай а КГБ-ны заказын толтурмай къояргъа мадарлары жокъ эди.

Байрамукъ улу кесини тюрме азабын политика тутмакъла тургъан лагерде чекгенди. Тутмакълагъа Куйбышев ГЭС-ни ишлете эдиле. Къара ишде чыныгып ёсген саулукулу жашха окъуна каторга ауур тие эди, алай а тюзлюк итликни аякъ тюбюнде эзилгени аны жүрегин андан эсе бек кемире эди.

Властьха Хрущёв келгени бла кыралда политика хауа бираз жылына башлагъан эди. «Хрущёвская оттепель» деген кырал тюрлениу сюргюнде тозурагъан кыйынлы миллетни бетине да ышанмакълыкъны жылы аязын къакъдыргъан эди. Жаз башында буз къабындан ычхыннган шорха сууча, аны жүрек сезими жангыдан кюзгъалып башлагъан эди. Ол сезим хар кёчгюнчюню биргесине жашай эди, кече тюшлерине кире эди. Ауругъанны дарманы, ёле башлагъанны осуяты эди ол. Аны аты «журтха таралыу» эди!

Ышанмакълыкъны жылы аязы темир аудан ётноп, гюнахсыз тутмакълагъа да жетген эди. 1955 жыл, октябрьны 19-да, ишден къайтхандан сора, кече 10 сагъат бола, Умарны лагерни таматасына чакъырып, болжалындан алгъа аны башына бош этиуню юсюнден буйрукъну окъугъан эдиле. Олсагъатда жорукъгъа кёре, аллай буйрукъ баямланнгандан сора, тутмакъгъа лагерни ичинде бир такыйкъаны да турургъа жарамай эди. Ол себепден лагерден чыгып, шпалаланы юслери бла къара жаяуну басып, кече арасында темир жол станциягъа жыйылгъан эди. Станцияны таматасы, жашны тюрмеден бошланнганына шагъатлыкъ къагытына къарап: «Къайры барлыкъса?» - деп соргъан эди. «Фрунзеге», - деген эди Умар. Алай бла, ноябрь байрамгъа ол Фрунзеге жыйылгъан эди. Шахаргъа келип тюшгенлей, университетни общежитиясына къайтхан эди. Студент тенглери - жерлешлери кыучакъ керип тюбеген эдиле, тепси жасап, ала-мат къонакъбайлыкъ этген эдиле. Алай а кимден да бек аны юйю сакълай эди. Эки жыл бла жети айны кёз къакъмай жолгъа къарап тургъан анасы Мёлехан, жашы босагъадан атлап, кыучагъына кысханында, жилияргъа жилиямукъ тапмай кьалгъан эди. . .

Ол айда окъуна Байрамукъ улугъа реабилитация этилип, ызына, университетге жарашхан эди. Кеси да заочно окъуугъа кёчюп, Талас областны Киров районунда Бейшекин деп бир элде орус тил бла литературадан устазлыкъ этип башлагъан эди.

Юй ишлеген балта эшикте кьалыр...

Кыйынлыкъны юсюнден айтыргъа мадар болмаса - ол да кыйынлыкъды. Кёчгюнчю миллетле журтларына къайтхандан сора да сау ёмюр жарым чакълы бир заман керек болду кырал кесини терслигин мюкюл этип, халкъдан ыразылыкъ алгынчы. Кесим 60-чы жыллада туугъан тё-

люденме да, «Хасауканы», кечгюнчюлюкге аталгъан жырланы, кюйлени тойлада болмаса, радиотелеэфирде берирге, газетге, китапха жазаргъа къоймагъан заманларын мен да эсгереме. Сёз ючюн, бир къарачайлыны юсюнден очерк-зат жазгъан сагъатда Азияда 14 жылыны юсю бла «атлап» кетерге керек бола эди.

Арт жыллада кечгюнчюлюкню юсюнден хайт деп талай зат жазылгъанды. Алай а, тюзюн айтмай, жалгъан фактла, ётюрюк ишле, чола аргументле, оюмсуз оюмла бла жасалгъан затла да бардыла. «Халкъны реабилитациясы» деген сыйлы ишни юсюнде да хар ким кесине ажир юлюш айырыргъа чапмай, тюзюча, болгъан болумуча жазсала, барыбызгъа да иги эди.

Аллай затланы Умар къыйынлы кечалмай эди. Халкъыбызны ызына къайтарыу бла байламлы ишни аллындан ахырына дери ал сафында болуп, кеси кёзю бла кёрюп, къолу бла тутуп ётген адам эди ол. Айхайда, кёзю жана тургъанлай, ачыкъ ётюрюклени бурунуна тиреселе, аллай адамгъа ауур тийгенине не сёз. Жыйылгъан жерде-башда чыртда сёзню артха салмай, бетинден айтыучу эди. Билими, дуниядан хапары болмагъанлай, къыйырдан тутуп, барын да хыртлап айланыучула бардыла. Умар терен билимли эди, керекли информация бла сауутланып эди, ол себепден эрудициясы бла, тюзлюгю бла, ачыкълыгъы бла хорлай эди, ансы орам критиканы суймей эди. Барысындан да бек кёрюп болмагъаны уа ётюрюк, эки бетлилик, махтанчакълыкъ эди. Аллаила бла компромиссге бара билмегени ючюн тегерегинде жаулары кеп эди. Ишлеген жеринде, жамауатны арасында кепле аны ангылаялмагъанлары да, эшта, ол къылыгъы ючюн болур эди...

Хы, энтта Азиягъа къайтайыкъ. 1956 жыл февральда болгъан КПСС-ни XX съездинден сора, кечгюнчю миллетлеге ышаныгуну кюн таягъы ура башлагъан эди. СССР-ни Баш Советини Президиумуну 1956 жыл апрельни 28-де чыкыгъан указы кечгюнчюлени комендатураны къараууллугундан къутултхан эди. Алай а ол указ Ата журтха къайтыргъа эркинлик бермей эди. Аны бла эрлай хайырланып, къарачай, малкъар патриотла реабилитацияны, Кавказгъа къайтыуну къайгъысын жюрютюп башлагъан эдиле. Малкъарлыла КПСС-ни Ара Комитетине келечиле жиберген эдиле. Ол делегацияны къурамында Залиханов Жанакъаит, Цораев Магомет эмда Уянаев Къанамат болгъандыла. Ала приёмгъа Брежневге тюшюп, болумну ангылатхан эдиле. «Кеп турмай ол ишге къараллыкды, миллет журтуна къайтырча боллукъду», - деп ышандыргъан эди.

Андан алгъаракъда, 1956 жыл, 27-чи мартда, КПСС-ни Ара Комитетини жууаплы къуллукъчусу Федотов Къыргъызиягъа келген эди. Аны борчу репрессиягъа тюшген миллетлени юсюнден правительствону политикасында тюрлениулени Къыргъызияны жергили партия башчылыгъына ангылатыу эди.

Ол хапарны эшитгенлей, Фрунзеде Къыргъыз къырал университетде окъугъан къарачай студентле, Башламчы студент къауумну къурап, салып Федотовгъа баргъан эдиле. Федотов алагъа XX съездде кечгюнчюлюк сынагъан миллетлени хахындан ишге къаралгъанын, алай а кесгин оноу этилмегенин ангылатханды. Реабилитацияны, туугъан журтугъузгъа

къайтыуну процессин женгиллетир ючюн письмола жазып, миллетге къол салдырып, къагъытма дегенни жыйып, КПСС-ни Ара Комитетине жибери- ригиз неда халкъны атындан делегация къурагъыз да, ол Н. Хрущёвну кесине туберча этигиз деп юйретгенди.

Белгилисича, къарачайлыла ол эки жумушну да этгендиле. Алай а къалай этгендиле, кимле этгендиле - иш андады. Какдан гыржыннга кёчгенли алай кёп заман кетмеген, комендатураны тубюнден кючден чыкъгъан къыйынлы миллетге эс тапдыргъан, къурау ишлени боюнуна алып, кечеле бла жукъламай айланган тири интеллигенция ёсюп жет- ген эди ол сагъатда. Башында сагъыннганыбызча, ол ауур жумушланы аркъасына къоркъмай алып жюрютген Башламчы къауум болгъанды. Фрунзени ВУЗ-ларында окъугъан къарачай жаш тёлуден къуралгъан эди ол. Студентле дегенликте, аланы кёзюгюзге кёргюзте, бюгоннго студентле бла тенглешдирмегиз. Ала ачылыкны, жалангачлыкны сы- нагъан, зорлукъну не болгъанын билген «бишген» жашла, къызла эдиле. Кёпле фронтдан къайтхандан сора окъургъа кирген эдиле. Ол Башламчы къауумну миллетибизни журтуна къайтарыуда къыйыны бир да уллуду. Москвадан келген таматалагъа тубегенден, огъарыгъа письмола жаз- гъандан, айланып 10 мингле бла адамлагъа къол салдыргъандан башлап, 1957 жыл ахыр эшелонну къурап ашыргъаннга дери къара ишни барын ол къауум этгенди. Москвагъа баргъан эки делегацияны хазырлагъан, миллетден ачха жыйып, къолуна берген да ол студентле болгъандыла. Байрамукъ улуну кеси бла, башхала бла да ушакълада аланы юсюнден кёп хапар эшитгенме. Карачаевскеде пединститутну устазлары Хубийланы Магомет, Хажиллайланы Хажи-Мурат, Хабичланы Магомет да, кёрген, билген адамладан башхала да айтыгучу эдиле.

Алай а, «юй ишлеген балта эшикде къалыр» дегенлей, миллетибизни журтуна къайтарыуну юсюнден жазылгъан китаплада, бирси публикаци- ялада, эсге тюшюрюледе нек эсе да Башламчы къауумдан хапар айтмагъ- андыла неда, къыйырын сагъынып, ётюп кетгендиле. Жангыз, малкъар къарындашларыбыз «Зорлукъ» деген китапларында эмда Хрущёвха бар- гъан экинчи делегацияны башчысы Байрамукъланы Мамурайны жашы Юсуфну эсге тюшюрюлеринде болмаса, халкъыбызны ол тарыхлы иш- лерине къошулгъанлагъа тийишли багъа берилмегенди. Аны юсюнден Байрамукъ улу Умар «Возвращение из каторги...» деген китабында, баш- ха газет статьяларында да къошмай-къоратмай жазады.

Башламчы студент къауумну кесин къурагъанланы да бири болгъан- ды Умар Къарачайлы. 1955 - 1957 жыллада, «Кетеменден не хапар?» деген соруу «Салам алейкум» деген сёзле бла тенгликде жюрюген къайгъылы кезиуде, реабилитация, журтха къайтыу бла байламлы жумушланы бир- ине къалмай Умар къатышханды, кеси да, алай бош туююл - ал сафда жюрюгенди. Федотовха тубегенлени ичинде болгъанын айтдыкъ. Андан сора Москвагъа делегация баргъынчы, Н.С. Хрущёвгъа жазылгъан пись- мону юч текстин да Алийланы Умар Бабулашевични диктовкасы бла Байрамукъ улу жазгъанды. Письмоланы Покровка элде жашагъан тенги Байрамукъланы Нанакны юйюнде машинкада басмалагъанды.

1956 жыл августда Москвадан Къыргъызиягъа В.В. Иевлевни баш-

чылыгы бла комиссия келгенди. Аны борчу: «Кавказгъа кетмегиз, мында энчи автономия берейик» деп, къарачайлыла бла малкъарлыланы арасында агитация бардырыу эди. Августну 6-да Фрунзе шахарда, Устазланы юйюнде, къарачай-малкъар халкъны биргелей жыйылыуун къурагъан эдиле. Адамла, залгъа сыйынмай, эшик аллында сюеле эдиле дейдиле. Иевлев кеси, Компартияны Къыргъызияда Ара Комитетини келечиси Каракеев, башхала да миллетни терилтир жанындан кюрешгендиле. Студент жаш тёлнюю атындан ол жыйылыуда Байрамукъ улу Умар кючлю тукъум сёлешгенин айтадыла. Залда олтургъанла бла къалмай, Иевлев, Каракеев да къол жаулуку бла кёзлерин сюрте тынгылай эдиле дейдиле. Каракеев: «Ну зачем Вы так эмоционально...» - деп да айтханды. Умар а сёзюню ахырын: «Хватит пускать нам пыль в глаза!!! Сограждане, скажем все: только на Кавказ! Там наша Родина, наша Земля!!!» - деп бошагъанды.

Жыйылыуну аягында къыргъыз школланы бошагъан къарачай, малкъар абитуриентлеге, орус школладагыла бла тенгликте, экзаменде диктантны орунуна сочинение жаздырыргъа излейдиле деп тарыкъгъандыла.

- Ол ёторюкдю. Ким айтады аны? – деп, Къыргъызияны уллу оноучуларыны бири ауузларын жапдырыргъа излегенинде, Умар аны биргесине машинагъа олтуруп кетип, университетни комиссиясына тубетип, терсликлерин ачыкълагъанды. Комиссияны членлери, кечмеклик тилеп, 30-гъа жууукъ къарачай, малкъар абитуриентге диктант жазарча этгендиле.

Экинчи кюн Иевлевни комиссиясы къарачай, малкъар коммунистлени энчи жыйып да сёлешгенди – Азияда къалыуну юсюнден оюмну аланы кючю бла халкъгъа къалай-алай да сингдирирге умуту болгъанды. Алай а тауларына таралгъан таулуланы тюзде тьялмазын ахыры ангылагъан эди. Сёз ючюн, Къулийланы Къайсын жыйылыуда: «Я завтра же уеду на Кавказ!» - деп, секирип ёрге тургъанын айтадыла.

Башламчы студент къауумда бирси жашла да тамам тири жашла болгъандыла. Аланы атларын айтып бир къояйыкъ: Абайланы Магомет, Байрамукъланы Борис, Лайпанланы Сеитбий, Байрамукъланы Ахмат, Къайытланы Абдул, Байрамукъланы Умар, Семенланы Абдул-Къадыр, Къайсынланы Хадис, Доюнланы Ахмат, Хубийланы Магомет, Халкёчланы Керам, Боташланы Азрет, Байрамкүүланы Умар... Дагыда башхала болгъан эселе да билмейме, мен табып тюзетирге кюрешгенле быладыла. Байрамукъланы Борис бла Умар Къарачайлы Москвагъа баргъан биринчи делегацияны къурамына да кирген эдиле, бирер чурум бла къошулалмай къалгъан эдиле ансы. Борис госэкзаменле бере тургъанды, Умарны да, тутмакъдан кёп болмай къайтханы амалтын, паспорту жарашмай болгъанды. Алай а ол тири жашла къатышмай халкъгъа керек жумушланы бири да этилмегенди. Сёз ючюн, иш «къызкъачханнга» жетгенинде, Кавказгъа кетерик эшелонланы къурауда да аланы кыйынлары уллуду. Умар 1957 жыл юйдегисин жууукъ адамлагъа аманат этип, поездге миндирип ийип, кеси нёгерлери бла бирге ахыр эшелонну къурап ашыргъынчы, Къыргъызиядан кетмегенди. Ол иште Байрамукъланы Даут, Айбазланы Хасан, Байрамукъланы Фатима, Лайпанланы Канаш, Абайланы Сафу, дагыда кёпле уллу адамлыкъ танытхандыла.

Ай медет, билимлери, фахмулары, ишни къурауда тириликлери, болумлары болгъан, миллетин керти сыйген алай жашла, къызла халкъ Азиядан къайтхандан сора да тийишли къуллукълагъа тюшселе, къаллай бир хайыр келтирлик эдиле. Алай а башчылыкъ этген къуллукълагъа Суслов Къарачай автоном областны алгъыннгы чиновниклерин неда алагъа ушагъан бирлени салгъанды. Патриотла уа бир жанында къалгъандыла. Творчество интеллигенциягъа, устазлагъа, врачлагъа къарагъанлары да, ай медет, ол халда болгъанды. Сёз ючюн, фахмулу сурагъчы Кърымшаухалланы Хамзатха Къарачай-Черкесияда КъЧР-де иш табылмай, Къабарты-Малкъаргъа кетип къалгъан эди. Карачаевскеде «Горянка» скульптураны сыйген шахарына артда саугъа этген эди ол.

Умар кеси иш сора халкъ окъууну область бёлюмуне баргъанында, аны тамадасы Сорокина: «Так это Вы тот самый Умар Байрамуков, о котором мне говорили?» - деп сирелген эди. Умар соруулу къарагъанында: «Поищите сами себе место!» - деп ашыргъан эди. Ол Элтаркъачда 7-жыллыкъ школда, нёгери Лайпанланы Сеитбий Жёгетей школда устазла болуп, кеслерине «местола» тапхан эдиле. Кёплеге ол ишле да жетмеген эдиле.

Жаз, жазалсанг халкъ ючюн

Къаламы да Умарны, аууз сёзюча жютю эди, бичакъча кесе эди. Уста жыгъышыучуча, «ич чалдыугъа» чемер эди. Публицистикасында жамагъат-политика, тарих, литература, адет, адеп-намыс темалагъа аслам узала эди. Илмуда ана тилибизни сёз байлыгъын, этимологиясын, топонимикабызны, гидронимикабызны тинте эди. Эм бек сыйген темасы уа фольклор эди. Нарт эпос бла жашлыгъындан бери кюреше эди. Карачаевскеде университетде ишлеген сагъатында ол темагъа талай монография жазгъан эди, окъуу-методика пособие жарашдыргъан эди.

Нарт эпос, эшта, дуняда эм кючлю эпосланы бири болур. Кавказ миллетлени талайында жюрюйдю ол. Ёмюрлени узагъына аланы хар бири кесини версиясын къурагъанды. Нарт эпос ол себепден барыны да бирден культура байлыгъыды. Къайсы бир эпика эсгертмеча, «Нартла» да ол миллетлени тарихлерин, культураларын, адет, адеп-намыс кючлерин кёргюзтедиле. Ала къалыубаладан бери да хоншу болуп жашагъанлары себепли бир-бирине ушаш затлары кёбдю. Жыр, тепсеу искусствода, кийимибизде, ашыбызда, юй-турмуш жашауубузда да алайды. Не келсин, Аллаху Тагъала бир журтда хоншулача жашаргъа буюргъан эсе, алай болургъа керекди деп, анда тохтап къалыу жокъду. Хар бир миллет эм эски, эм акъыллы, эм ариу менме, башхала кийим киерге, чолпуну тутаргъа менден юренгендиле деп кюрешедиле.

Нартланы юсюнде да алайды. «Бизни нартларыбыз нартладыла, ансы бизни нартларыгъыз нартламыдыла?» - деп, хар бири, бёркюн жанбаш кийип, башхалагъа огъарыдан къарайды.

Умар, бирси миллетлени нартоведлери бла полемика бардыра, кёп затны тенглешидирип кёргюзтеди. Ол халда жазылгъандыла аны «Кладезь народной памяти», «Сравнительный анализ образов главных героев стар-

шого поколения в национальных версиях эпоса «Нарты» и этимология их имен», «Этимологический анализ имен главных героев старшего поколения в национальных версиях эпоса «Нарты», «Генезис и ономастика эпоса «Нарты» деген илму ишлери. Бу артда сагъынылган монографиясы ючюн ол 2008 жыл илму бла искусствону Петровчу академиясыны керти членине да сайланганды.

Байрамукъ улу барын да тенглешидирип чыгып, нарт эпосну тахсары толусу бла жангыз тюрк тилледе, бютюнда бек кьарачай-малкьар тилде, ачыкъланнганын кьргюзтеди. Аны юсюнден улуу кьол жазмасы Кьарачай-Черкес кьырал китап басмада саргъалып бошалгынчы бир жатып, автор ауушхандан сора кючден-бутдан энди чыгъа турады.

Умар Кьарачайлыны жарагъан поэзиясы да барды. Ол кеси бир энчи темады. Тили бай болгъанлыкъгъа, анда супулукъ, жизгилик, кукалыкъ эсленмейди. Алай болгъанлыкъгъа, ингиллик, назик сезимлилик, тюз ариу сёзлюк, айбат поэтик сыфатла уа бардыла. Авторгъа ийнанган этесе. Ол туююлмюдю поэзияны, битеулей литератураны кючю? «Кьарачай кьобан» деген назму китабын, башха чыгъармаларын алыгъыз да, окьугъуз. 1949-дан 1989 жылгъа дери жазылган назмуладан, кюйледен, хыртлау жомакъладан, жырладан, поэмаладан кьуралгъанды ол. Умарны назмуларында да, илму ишлериндеча, публицистикасындача, излеми бирди: не жазгъанынгы, не ючюн жазгъанынгы билип жаз. Биз башында сагъынган китапда «Жазыучу тенгиме» деген назмусуна иш этип бир кьарагъыз:

*Кьууанмаса жюрегинг,
Толуп этген тилегинг,
Неда ачып кюймесенг,
Неда артыкъ суюмесенг,
Неда бир кеп билмесенг,
Жашауну бек билмесенг,
Туююл эсенг бек фахмулу
Неда озгъан илмулу,
Тенгим, сенден тилегим,
Керти ауруп жюрегим!
Алма кьолгъа назмуну,
Излеме жукъ жазаргъа,
Элтир ючюн базаргъа!
Жазмай чыртда болмасанг,
Фахмунг тюртюп кьоймаса,
Келе эсе кючюнден,
Жаз халкьынгы юсюнден!
...Жазма, жазсанг, хакъ ючюн,
Жаз, жазалсанг халкъ ючюн.
Жетмей эсе кючюнден,
Жазма жукъну юсюнден...*

Бу сёзле Умар Кьарачайлыны битеу творчествосун суратлагъан сёздедиле. Авторну ниетин ачыкълыйдыла ала.

Жашауну ёгеси эди

Аллаху Тагъала адамгъа ниети бла къарайды, гюнах, сууап да анга кёре жазылады. Алай эсе, хар бири бизни жашауда этген ишлерибизни, ич дунябызны кюзгюсюдоле.

Умаргъа кесим айтхан деген адамды, къыйын халлыды, жарашыусузду дерге кюрешгенле бардыла. Айта тебиресек, къайсы бирибизге да табыллыкъды сёз. Хо, мёлек туююл эди, ёзге миллетин суймей эди, жамауатны къачын кёрмей эди деген терслеуну уа салаллыкъ туююлсе. Бек сую эди миллетин, анга киши аман айтып къутулаллыкъ туююл эди. Олсагъат женглери къайырып тебирей эди. Халкъны аты бла уллу къуллукълада олтургъанларыбыз, анга кир къуюудан закон бла жакъларгъа мадарлары бола тургъанлай, шинтиклерине къоркъгъандан, ауузларына къууут жуммак алып жашайдыла. Ол себепден ала этерикни Умарчалагъа этерге керек болады.

Бери, журтуна къайтхандан сора да аны тынчлыгъы болмагъанды. Устазлыкъ ишинде, илму жолунда, литература чыгъармачылыгъында зорлукъгъа къажу тургъанлай, итлик бла жагъалашханлай, миллетибизге къазан къара жакъгъан зарлагъа, кесибизни амантишлеге да азыуларын кёргюзтгенлей келгенди. Ахыр кюнуне дери жамауат ишлеге, миллет жумушлагъа тири къошулуучу эди. Сёз ючюн, Байрамукъланы Жаттайны сыйын чыгъарыу анга эсгертме салыу аны, бирси тири адамланы башламчылыкълары бла этилген ишди.

- Ёто болгъан адам эди да, миллет затларыбызны жакълагъан сагъатда ёрге туруп къалыучу эди, - деп, эсине тошкореде жазыучу, журналист Хубийланы Абу-Хасан. - Бир да унутмайма мени обкомну «темир токмагъындан» къутхаргъанын. Бир жолда (бусагъатдача ачыкълыкъ да жокъ эди ол кезиуде) «Ленинни байрагъы» газетде 1956 жыл Москвагъа баргъан экинчи къарачай делегацияны Хрущёв бла ушакъларыны стенограммасын ана тилге кёчюрюп басмалагъан эдик. Ол номерге редакторлукъ этип, мен къол салгъаным себепли, экинчи кюн обкомгъа мени чакъыргъан эдиле.

- Муну нек басмалагъансыз? Документ сартын анга тамал болурча жугъугъуз бармыды? – деп, дау салгъан эдиле. Редакциягъа къайтып, сагъышлы болуп, олтуруп тургъанлайыма, Аллах бергенча, Байрамукъ улу Умар кирди да келди.

- Нек шошса бюгюн? – деп, къайгъырып сорду.

- Газетибизни ахыр номеринде басмаланган ол статья бла байламлы проблемачыкъ чыкъгъанды да, не этерге билмей турама, алан.

- Хы, окъудум. Ол делегацияны Хрущёв бла ушагъыны стенограммасын кёчюрюп басмалагъаныгъызы иги этгенсиз...

- Да аны иги этгенибизни ангыламагъанла архив, документ тамалы болмагъан затны басмалагъандыла дегенча хапарны Акъ юйге жетдиргендиле да, андагъыла сагъайып, аны кертилигин бегитген бир зат излейдиле. Энди алагъа не жууап табаргъа билмей сагъышлыма...

Умар, жукъ айтмагъанлай, чыгъып кетген эди. Экинчи кюн иш баш-

ланьыргъа, ол стенограмманы делегацияны членлери бары да къол салгъан экземплярин алып келген эди.

- Къайдан тапдынг, алан? - деп сейирсиндим.

-Гюржюланы Таубий бла Нузуланы (экиси да делегацияны членлери болгъанларын билесе) жашлары Магометден алгъанма. Кеслерича, ахшы уланни ёсдюргендиле. Миллетни тутуругъу аллай деменгили адамладыла, ансы тилчиле табасы эртте боллукъ эдик, - деген эди, бети жарып. Сора, бир кесекни тынгылап туруп:

- Кесим тилчиле амалтын кёп жарсыгъанма, сени бир да ариу ангылайма, - деп къошхан эди. . .

Энчи жашауунда да Умар Зулкъарнаевичге къыйын сынамла тюшген эдиле. Юй бийчеси Раиса бла ол бала ачыуун кёрюр ючюн къалмагъандыла - алты башлы юйдегилерини жартысын тас этгендиле. Юч къызларыны бири - Маржан атлы сейир балачыкъ - 9 жылында ауруп ёлген эди. Тюнгюч жашлары Науруз 1980 жыл Теберди сууда батаргъа тебиреген тенгин къутхарып, кеси кетип къалгъан эди. Ётгюр, чырайлы жаш эди, десант аскерледе къуллукъ этип келген эди. Сууда ёлюгю Карачаевскеден Важный элге дери барып, 11-чи кюнюнде табылгъан эди. Аллахны сейир иши: андан сора 6 жылдан Умар кеси да кёлде батып баргъан бир эрмен сабийчикни къутхаргъан эди. Медаль бла да саугъалагъан эдиле. Гитче жашлары Алибек да ажымлы болгъан эди. Кябагъа хажилик къылыргъа бара тургъанлай, жолда жюреги тохтап къалгъан эди.

Жашаулары алагъа къалсын, эки къызлары (Файруз бла Пардуз), ортанчы жашлары Муратбий юй-кюн, тукъум-жукъ болуп юйрегендиле. Жыйылып келип, 8 туудугъу тегерегине басынсала, Умар жаннетли боллукъ ачыуун унутуучу эди. Умар ауушхандан сора 4 айдан туудукъ-чукълагъа энтта бир жашчыкъ къошулгъанды. Туудукъланы къарт аналары Раиса, огуру жюз адамгъа жетерик жумушакъ, ийманлы тишируу, айхайда, кимден да бек къууанады алагъа. Юйюрюне ышыкъ болуп туруп кюнлери энтта кёп болсула. Ол да, Умарча, ёмюрюн устазлыкъ иш бла ашыргъанды – бёлмей, 42 жылны школда гитче сабийлени окъутханды.

Файруз бла Пардуз да устазладыла. Пардуз педагогика илмуланы кандидатыды, Карачаевскеде университетде талай жылны ишлеп, бусагъатда ол жумушну Нарсанада экономика университетде бардырады. Муратбий да, экономика илмуланы кандидаты, бёлек жылны Карачаевскеде студентлени окъутханды. Къысхасы, жарагъан династия! Ата бла андан педагог фахму, таза адамлыкъ шартла алагъа да кечгендиле.

Урунуу биографиясыны ахыр жыллары (1991 - 2007) Байрамукъ улуну да, айтханыбызча, ол университетде ётгендиле. Умарча адамлагъа багъа бере билгенле, коллегалары, къолунда окъугъан студентле акъыллы, терен билимли, сынамлы устазны суйюп сагъынадыла.

- Тышындан къарагъаннга къагы адамча кёрюннгенликге, тамам халал жюреги, жумушакълыкъы болгъан адам эди, - деп эсине тюшюреди профессор Батчаланы Али-Мурат, кёп жылланы университетде къарачай эмда ногъай филологияны кафедрасына башчылыкъ этип тургъан устаз. - Бетсине, кукалана неда къоркъа билмегени ючюн болур эди, аллай адамла бла оту жанмай эди. Акъгъа акъ, къарагъа къара деген болмаса, агъыракъ,

къараракъ деп айтырыкъ тнойюл эди. Тюзлюкчю эди, тюзлюгюн Аллахны аллында тапсын. Талай жылны бирге ишледик, бир терс затын кёрмегенме.

- Миллетини тарихин, фольклорун, ахшы адетлерин терен биле эди, ишин суйюп этген керти устаз эди, алим эди, - дейди дагыда бир коллегасы, сынамылы педагог, доцент Маржан Муратовна Султанбекова. - Ким бла да келише эди, миллетлени арасында фитнаны жайып айланыучулану суймей эди ансы. Интернационалист деп анычалагъа айтадыла.

- Аллах фахмуну кызгъанмай берген эди анга, - дейди бюгюнлюкде университетде биз сагъыннган кафедраны таматасы, филология илмуланы доктору, профессор Алийланы Тамара Къазий-Магомедовна. - Фахмусу тил илмуда, тарихде, фольклорда, литературада, педагогикада да бирча таныла эди. Аны кибик ёз халкъына суймеклиги жазгъан затларыны хар бир сёзюнде кёрюнеди. Тин байлыгъын, сынамын студентлеге, бизге, устаз коллегаларына да, эринмей бере эди.

- Миллет затларыбызгъа аман кёзден къарагъанла отдан къоркъгъанча къоркъа эдиле андан. Кёзюм бла кёргенме илму конференциялада Умар Зулкъарнаевич болгъан жерде сёлеширик тнойюлме деп жанлагъанларынын, - деп, кёлюн айтады университетде экономика факультетни деканы Ёзденланы Таусолтан да. - Атам Аубекир Нанакович да Умаргъа уллу сый береди. Керти адам эди дегенлей турады. Бир кезиуде Къартжуртда атам директорлукъ этген школда ишлеген эди Байрамукъ улу. Кертилик аны жашау жоругъу эди, жалгъан затны къатына жууукъ къоймай эди. Аллаи адамгъа бизде жашау къыйынды...

Хо, халкъны сыйын жакълай, отха-суугъа кирирге къоркъмагъанлагъа, къыралны бал эмизигинден тогъайып, кесине тынчылыкълы хал къурай билмегенлеге, харамдан жанлагъанлагъа, эшта, къачан да къыйын болгъан болур. Умар зауаллы тамам аллайладан эди. Ол бу жашауну ёгеси эди. Кертиликни суйген жаны керти дунияда тынчайсын.

ЁЗДЕНЛАНЫ Якъуб.

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт

МОРДАМБАЛЛАРЫ

(эки бёлумде кёрюннген бюгюннгю жашауну суратлары).

ОЙНАГЪАНЛА

- Хамбалий** - бизнесмен, 40 жыл.
Дуппуш - Хамбалийни юй бийчеси, сыра сатыучу, 38 жыл
Алий - ишсиз, 32 жыл.
Жанибек - ачы коммунист, 75 жыл
Сосуркья - университетде устаз, тарыхчы, 55 жыл
Томпур - милицияны майору, 40 жыл
Махар - бизнесмен, республиканы башчысыны Москвада келечиси, 33 жыл.
Кулистан - Махарны юй бийчеси, 38 жыл
Кортик - аманлыкчы, 30 жыл.
Байдымат - баришчи, 37 жыл
Анисат - районда демократ партияны башчысы, 70 жыл
Къандырбий - пенсионер, корреспондент, 65 жыл
Мурат - Байдыматны жашчыгы, 10 жыл

БИРИНЧИ БЁЛУМ

БИРИНЧИ СУРАТ

Таулу шахарны къыйыр сюреми. Терекле, таш къалау, капна, ючаякъ, быкъы, тепси, тюккючле, сыра чыккыр, бокалла. Узакъда межгитни башчыгы кёрюнеди. Д у п у ш жумуш этеди. Х а м б а л и й, кесин тюзете, булжуй келип, жолда озуп баргъан А л и й н и кёреди.

ХАМБАЛИЙ. Чыккыргъа жууукъ бол, Алий!

АЛИЙ (келип). Жууукълу бол, сау бол, Хамбалий! (Хамбалий бла къол тутуп, Дуппушха бурулады). Эрттен ашхы болсун!

ДУППУШ Ай, ашхылыкъ кёр! Сырабыз бюгюннгю сырады, танг атхынчы заводдан келтиргенбиз. Бир Аллах, сыйлы Аллах, бизде, къалгъанладача, суу къошхан адет-зат жокъду!

ХАМБАЛИЙ. Халкъгъа айтыучу сёзлеринги мажал къайынынга нек дыбылдап кюрешесе?! Бу Мордамбалланы Алийди! Кёп жаншай турма да, таньшхан да эт, былай иги толтуруп, бери бир сыра бокал да бер!

ДУППУШ (толгъан бокалны Алийге узатады). Мордамбалладанса сора? Мени атым Дуппушду. Жетитобукъланы Махай хажини уланындан

туугъанма. Атамы аты Жандырыуду. Тёртгюлбетлери къяуумданбыз! Сен а, Алий, Мордамбалланы къяйсы атаууларынданса?

ХАМБАЛИЙ. Не атауул, не баш сандырайса сен?! Не башхасы барды? Мордамбал эсе, Мордамбалды! *(Алийге бурулуп)*. Къяйры ашхы жолгъа атланганса эрттенликде, къярындашым?

АЛИЙ. Бюгече аттяны эшеги келмей къялгъанды да, аны излеп, ашыгып бара эдим...

ХАМБАЛИЙ. Тохта, юйюнге, от алыргъамы келгенсе? Сен къяолунгда сырангы ичип бошаргъа, мен да кълюме келгенни айтып бошарыкъма. Алай бир олтур... *(Тюккючно кёргюзтеди)*.

АЛИЙ *(олтурады)*. Да тынгылайма сора, Хамбалий...

ХАМБАЛИЙ. Кечени кече узуну сагъыш этип чыкъянма да, бизни табаныбызгъа жетмегенле «тукъяум жыйылыу» этип кюрешедиле... Мордамбаллары уа кимден итден туугъандыла?! Газетде билдириуню берейик да, тукъяумубузну бир жерге жыйыкъ деген оноуда тохтагъанма. Къялай дейсе, Алий, ол оноуума?

АЛИЙ. Да бек иги ишни башлагъанса, огъур бла башла! «Бир оноу керекли сау бир эл къяругъанды» деп, бурунгула тюз айтхандыла. Сенча бир башчы керекли болуп, жыйылалмай тургъанды тукъяумубуз бююннге дери...

ХАМБАЛИЙ. Ай, Алийчигим, намыс кесексе да алай тургъанлай! Мен башчы болургъа кесими тежемейме! Акъял къяртда, жашда туююлдо - башдады! Мен жылым бла таматаракъ болсам да, сен боллукъса Мордамбаллагъа башчы! Ангылаймыса, сен боллукъса президентибиз! Ыразы эсенг...

АЛИЙ. Алан, къярындашым, мени къяярмы эдинг, кесинг болуп къялсанг а...

ХАМБАЛИЙ. Алий, Алий – алма терек! Алийчикге къяллык керек! Бол да, Алий, президент, тукъяумунга оноу эт! *(Кюледу)*.

АЛИЙ. Хай-хай-хай, Хамбалий, мени жауум да сени ауузунга тюшсюн! Сен адамны къялгъа алсанг, президент къяй эсенг, фыйгъамбар этип къяярыкъса! Алай а мен жашыракъ болурмамы, не-е? *(Бокалда ахыр уртламын ичеди)*.

ХАМБАЛИЙ. Кемпир, бери къяйчу мажал къяйынынга энтта бир бокал! *(Алийге бурулады)*. Алий, жаным, кёзюм, эт адамым! Жашыракъма деген сёзню эсинге затха келтирме! Мен сагъыш этмей жукъну айтмайма, бир айтсам а, къяйтмайма! Ариу, дуниягъа къян жаууп къяллык эсе да, Мордамбалланы президентлери сен боллукъса! Кёп болмай тюбешеникде, ишсиз болуп айланама деген эдинг да кесинг. Сен пока кишиге жукъ айтмай тур, айлыкъ этерге да кюреширбиз. Президент атынг болса, жарагъан айлыгъынг болса, андан башха бизни къялбуздан да не келсин?

АЛИЙ. Да, Хамбалий, къярындашым, сен манга ол багъаны, ол сыйны берип, кесинг а?..

ХАМБАЛИЙ. Къяйгъырмаз... Сен президент болсанг, Хамбалийни барыбыз да кётюрейик десенг, Мордамбаллары къялгъа алсала, кёп турмай республикагъа депутатла сайлау боллукъду да, мен да бир

депутат-мепутат кибик болурма. Сен, президентча, «алгъа!» десенг, не юйлери къурумагъанды, угъай дерик болмазла Мордамбаллары къарындашларына?!

АЛИЙ. Оноуунг бек тап оноуду, Хамбалий! Алай а, тукъумубузну къачаннга эмда къалайгъа жыярыкъбыз?

ХАМБАЛИЙ. Анга да этгенме, Алёшка, оноу. Ма былайыны аты Мордамбал-къабакъды! Бурун былайы бизни тукъумну жери болгъанды. Бошунакъгъа салмагъанма бу сыра чыккырны да былайгъа. Акъырын кючлей турама! Депутат болуп бошасам, бу къабакъны саулай да къолгъа жыйып, бу сыра чыккырны да былайдан къоратып, эки къатлы бир да бир уллу чыккыр ишлерикме былайда. Чыккырны ичинде хант юйю, къонакъ юйю, тюрлю-тюрлю къызындыргъан оюнла ойнаучу бѐломю да боллукъду. Эм аламаты уа неди десенг, Мордамбалланы президентлерини кабинети да ол уллу чыккырны экинчи къатында боллукъду. Эшиклерини тюз башында да бир мор кѐнчекни сураты боллукъду, аны, суратчыгъа айтып, ариучукъ этдирликме. Ол кабинетни ичинде уа сен олтурлукъса! Ангыладынгмы энди чотну тереннге кетип тургъанын?!

АЛИЙ. Мен къой, эм ангысыз да ангыларыкъды аны! Соза турмайыкъ да, башлайыкъ бу сыйлы ишни! Мен, арам-къарам этмей, газетлеге билдириуню беклейме сора?! Къайсы кюннге беклейим?

ХАМБАЛИЙ (*ауазын иги чыгъара*). Президент сенсе! Къайсыгъа суйсенг, анга бекле! Сен беклерге тебиресенг, иги жарашдырып беклеринги мен билеме! Бекле!

ДУППУШ (*ишден бѐлюне*). И-й, Мордамбаллары, соргъанны айыбы жокъду, кимге беклерге тебирегенсиз?

ХАМБАЛИЙ. «Аман къулакъ эл бузар» дегенлей, сен а кимге беклетирге тебирегенсе?! Биз газетге беклейбиз! Эр кишиле сѐлешген сагъатда, сѐзге къошулма деп, мен санга ненча кере айтханма?! Биз тукъумгъа оноу этебиз! Сен, бизни къой да, ишинги эт!

ДУППУШ. Этигиз оноу, этигиз! (*онгсунмайын бир жанына бурулады*).

ХАМБАЛИЙ. Да, Алёш, оноуубуз оноуду! Энди аллынгы тыймайым...

АЛИЙ (*Хамбалийни къучакълай, Дуппушха бурулады*). Да, келин, сен да сатыуунгдан къууан! Сыранг аламат сыра! Сау болугъуз! Сау-эсен къалыгъыз! (*Алына атлап, Дуппушну къолун тутта, къууанч тыпырлы болуп кетеди*).

ДУППУШ. И-й, адам къатында мени бла алай дюргенле нек сѐлешесе?!

ХАМБАЛИЙ. Къаллай дюргенле?!

ДУППУШ. «Дыбылдама! Сандырама!» деп, - мени ауузуму нек жапдырып кюрешесе?! Къачхыда эки къолум юшюп, юй-кюн болалсакъ деп, мен сыра сатып кюрешеме, сен да хар озгъан кѐтюрем токълугъа эки бокал сыраны хакъсыз ичирип кюрешесе! Да сора мени былайгъа нек чончайтханса да?!

ХАМБАЛИЙ. Тохта, Дупка, жанчыгъым, алтын балачыкъ, ол да Мордамбалладанды.

ДУППУШ. Итим къуссун аллай Мордамбалгъа! Былайда иш ачып

тургъаныбызны кёре эсе, ариу ичген сырасына ачха телемей эсе да, «келин, сабийлеге бир конфетле алырса» деп, чыккырны юсюне бир жукъ ата кетмеймиди! Ол кьол кибиклеринде да, макъалача, бир сууукълукъ бар эди! Шо ыйлыкъмаймыса, аллайланы кесинге тенг этип, ушакъ этип туурурга?!

ХАМБАЛИЙ. Да сен а, кертда дегеннге озуп кетдинг да! Жап гаянгы! Мен ким бла ушакъ этерими, этмезими кесим билеме! Сени былайгъа нек чончайтханьмы да кесим билеме! Аны магъанасы теренди! Кеслерини халал кыйынлары бла жашагъан юйдегича кёргозюрге излейме ансы, былайда сени орунунга сюелтирге бир быстырбаш тапмай турмайма! Тёз бир кесекни, юйюнге эмина кирмезлик! (*Хыйла ышара*). Алий а кесин Мордамбаллагъа жаздырып айланган кьауумданды! Аны тукъумгъа президент этип, кесими депутатлыкъгъа тебертирге излейме, ангыладынгмы энди, эшек мыйы ашагъан?!

ДУППУШ (*жумушан*). Алий Мордамбалладан тьююл эсе, президент этерге бир керти Мордамбал жаш кьурупму кьалгъанды?! Атам харип айтыучу эди. «Таза кьанлары болмагъан ажирден, байталдан онглу тай туумайды! Ол тайны багъып, жарау этип кюрешгенликге, чаришледе чабып озмайды!» – деп. Къайдам, ким биледи... Алий Модамбаллагъа президент болуп онгдуурму?

ХАМБАЛИЙ. Керти Мордамбал жаш башына капек хайыры болмагъанлай бошунакыгъа чабып айланырыкъ тьююлдю. Алий а, Мордамбаллагъа президент болуп туурур ючюн, итни-битни кьуллугъун да этип айланырыкъды. Депутат болуп бошай эсем, зор-жол бла алсам да, бу чыккыр тегерегин саулай да кючлерик эдим! Ангыладынгмы энди, хобустабаш, мени боза кьалакъ болмагъанымы?!

ДУППУШ (*ышарылып*). Сабийле бла, юй жумуш бла, тыш жумуш бла кюреше, башым сер болгъанды, Хамка, кёлюнг кьалмасын манга. Ай, сенде уа бир баш барды да, мыйы кесекди ёресине! Сени республикагъа Башчы этип салмагъан кьыралны юйю кьурусун огъесе!

ХАМБАЛИЙ. Хы-хы-хы, оздурма энди...

ДУППУШ. Эт, Хамка, не этерик эсенг да! Былайгъа жарагъан бир зат ишлеп, мени да анга тамата этип салсанг, адамла манга кьуру Дуппуш деп кьоймай, Дуппуш Жандруевна дерик эдиле! Ах, мен ол кюнню кёрюмеми?..

ХАМБАЛИЙ. Кёрюрге, жаным, кёрюрге. Бу хужу тукъум жыйлылы болуп бир бошала эсе, кесинги Дуппуш Жандруевна болгъаннга сана да кьой!

ДУППУШ. Кёзюнге бир кёргозт, Хамка, сен депутат значогунгу да кёкюрегинге тагъып, мен да «Мордамбал» деген предприятияны директору болуп, Сергеевич бла Максимовнача кьолтукълашып, самолётдан тюшюп келгенибизни! Чыртда келишмей а кьаллыкъ тьююл эдик. Айхай, Аллах да аллай насыпны берлигине бермейди да, бермезлигине береди!

ХАМБАЛИЙ. Кёлюнгю аман этме, Дупка! Аллах айтып, депутат бола эсем, андан ары да ёрлерге муратлыма! Жашауда не тюрлю амалдан да жийиргенмей хайырланган болады уллу кьуллукъчу! Мен аны кьыркъ жылымда ангылагъанма.

ДУППУШ. Акъыллыса, ангылыса, наным-жаным! Санга бек базама, ненге да ыразыма! Узакъ кетме, мудах этме! *(Кукалана)*. Эт, Хамка, не этерик эсенг да! *(Экиси да, къолтукълашып, бир жарыкъ макъамны мурулдай, капна таба кетедиле)*.

ЭКИНЧИ СУРАТ

Сахнада къарангыды. Радиодан дикторну ауазы эшитиледи. «... Багъалы радиога тынгылаучула! Эрттенги радио бериулерибизни андан ары бардырабыз. Энди билдириуге тынгылагъыз. Мордамбалланы тукъумну къурау комитети билдиргенге кёре, бюгюн, ноябрь айны 7-чи кюнюнде, сагъат 9-дан башлап, Мордамбалланы тукъум жыйылыулары боллукъду. Эшитген эшитмегенге билдире келигиз деп тилекчиди тукъум жыйылыууну къурау комитетини председатели Мордамбалланы Алий Жалгъансуу улу. Огъур бла башлап, къууанч бла бошагъыз, багъалы Мордамбаллары, тукъум жыйылыуугъузну! - дейбиз биз да». *(Жарыкъ музыка)*. Сахна жарый келеди. Хамбалийни ауанасы кёрюнеди. «Запорожец» мешинаны мотор тауушу эшитиледи. Сахнага А л и й чыгъады.

ХАМБАЛИЙ. Туура барып тохтагъан Мордамбалла кёре эдим экибиз да! Эшитдим бусагъатда радио бла... Газетде да окъугъан эдим. Къууандырдынг, Алий, Аллахдан къууан! Сен беклей тебиресенг, иги жарашдырып беклеринге мени ишегим да жокъ эди! *(Сагъатына къарай)*. Немецкая точность! Бир миниутха да кечикмегенлей, бу келип къалгъаныбызга не айтаса, къарындашым?! Салам алейкум кесинг да!

АЛИЙ. Алейкум салам! *(Къол тутта, къучакълайды)*.

ХАМБАЛИЙ. Алан, бир кесек суугъуракъчыкъ болуп къалды болур дейме хауа да. Но ничего, танг иги жарыгъанлай, сууукъ сынарыкъды. Келлик болурла Мордамбалла?

АЛИЙ. Да радио бла да, газет бла да билдириуню бир талай кере бердиртген эдим, телевидения бла да беклетирге тебиредим, хужу ачханы билесе да бусагъатда дыккылыгъын, жетишдиралмай къалдым.

ХАМБАЛИЙ. Ай, юйюнге, манга да бир айтсанг а!.. Менде да табыллыкъ эди бир капек-шай! Алай а сен налат намыслы затса да... Билмегенге кёрме, радиога, газетге да жоюмчукъ а этгенсе, но ничего...

АЛИЙ. Энди тукъум амалтын аллай бирчик да этмей, ол бошду... Кёлюнге жукъ келмесин, Хамбалий, хар зат ол оноу этгенибизча тура болур?

ХАМБАЛИЙ. Ой, сени маймулла таламасынла огъесе! Сен анангдан туугъанлы, Хамбалийни эки бети, эки сёзю барды деп, бир адамдан эшитгенмисе?! Мен бош затны айтмайма, бир айтсам а, къайтмайма! Билесе да, Алий?!

АЛИЙ. Билеме, билеме, Хамбалий, мен да Президент болуп бошагъанлай, чыгъарма да айтырма, Хамбалийни неметейик... – дерме да.

ХАМБАЛИЙ. Не зат неметдиресе манга?! Сёзюнгю былай ачыкъ айт, ансы сен, Президентча, неметейик десенг, жууукъ-сууукъ деп къарамай, бир къауумла, не этгенлерин да билмей, неметип, тебиреп къаллыкъдыла!

АЛИЙ. Тохта муну, Хамбалий, сёзню терсине сюрме! Неметейик дегенлигим, депутат этейик дегенлигимди.

ХАМБАЛИЙ. Алёш, кялай да болсун, аузынг мен скойгенча чыкьмайды. «Депутат» деген сёзню, былай, сыпабханы чакьдыргьанча, кесгин айт, ансы бир кяаумла эшитмей кяаллыкьдыла, кяарындаш-эгеч болгьанлыкьларына, бир кяаумла уа эшитмегенча этип кюярыкьдыла, англаймыса?!

АЛИЙ. Алан, эртгенликде, ишибиз кяалай болады? деп кяайгырып, бу хужу тютюнден беклерге кяалгьанма да, тамагьым кюругьакьсып турады ансы, халкь жыйылса, иги кьаты айтырыкьма.

ХАМБАЛИЙ. Ийнанам, Алёшчукь, айтырынга! Халкь келгинчи, ол булбул ауаз чыгьарыучу тамакьчыгьынгы ачдырып кюярмы эдинг?

АЛИЙ. Да боллукь эди бу сууукьда бирер жюзчюк этсек да. Бизни «Запорож» да эски кибик кёрюннгенликге, ичи кюругьан кюш туююлдо, мен, барып, алып келейим...

ХАМБАЛИЙ. Жанымы кьыйнама, Алёшка! Бу чыкьырны ичинде неси да барды! *(Сыра чыкьырны кюбюрчюгюнден шеша да, кьабарыкь зат да алып, тепсини юсюне салады).*

АЛИЙ. Сенден чыкьмазлыкь жокьду, Хамбалий. Бар этип кюйгьанса да бу чыкьырны!

ХАМБАЛИЙ. Бар болсун, Алёшка, бар болсун! Жокьду – кьыйынлыкь! *(Шешаны ачаргьа тебирейди).*

АЛИЙ. Былай бер, мен этейим шапалыкь. *(Кюлун узатады).*

ХАМБАЛИЙ. Шо, Алёшка, мен бир этейим шапалыкь санга. Алий Президент болмагьан сагьатында да этиучю эдим мен анга шапалыкь деп, арда жашлагьа махтана турлукьма!

АЛИЙ. Хамбалий, энди кертда дегеннге, мен да хуна тешикден чыкьмагьанма, уллу башынг бла санга шапалыкь этдирирге!

ХАМБАЛИЙ. Мени бу топуракьда чиририк санларымы кьызгьанма да, манга этме кюй шапалыкь, Алёшчугьум!

АЛИЙ. Хамбалий, мен да, сенлейин, бош затны айтмайма, бир айтсам а, кяайтмайма! Мен Президент болсам, сен депутат болсанг, хайда ууакь-тюекле чабарла тегерегибизге!

ХАМБАЛИЙ. Тоба-тоба-тоба, сен мени алындырыргьа тебирегенсе, Президент! Аллах адамны уллу адам этерге тебиресе, акьылны да, билимни да, фахмуну да ёнчелемей бере кёре эдим?! Алай а, ол юч шартха бир кесек насып керек болады. Ол насып кесекни тукьумубуз санга берип, сени президент этмесе, бизни тукьумдан жарлы боллукь болмаз дуняда! *(Кюяргьа тебирейди).*

АЛИЙ (шешаны башындан кьадала). Намыс болмагьан жерде берекет да болмаз! Бери бер! *(Шешаны кесине тартады).*

ХАМБАЛИЙ. Къара-къара муну билек кючюне! Сен пелиуан Къарашауай кёреме! *(Шешаны кюлундан ычхындырады).* Эт, Алий, не этерик эсенг да!

АЛИЙ *(Рюмканы толтурады).* Айтчы, кяарындашым, бир айт.

ХАМБАЛИЙ *(рюмканы алады).* Да, Алий, Аллах кючюнгю кьызгьанмасын! Мен бек ышанган керти кяарындашымса! Экибизни да Аллах этген мурагыбызны берсин!

АЛИЙ. Амин Аллах!

ХАМБАЛИЙ. Я Аллах, Бир Аллах, Уллу Аллах, Сыйлы Аллах, Алёшчугьуму Президент болуп кёрейим! Анга угъай дегенлени нугъайлыла буусунла! Я Аллах, Алийге къаршчы баргъан эр киши кече жукъларгъа жатханлай, эртгенблагъа тиширыу болуп уянсын! Алийге къаршчы баргъан тиширыуну эр кишиси асыры кётюрем болгъандан, башханы кьой, «сюеме» деген жангыз сёзню айтыргъа къарыуу жетмей кьалсын! Амин де, Алёшка!

АЛИЙ. Амин! Амин! Алан, сен мени амалтын болгъанны къаргъыш тулукъ этип кьойдунг да!

ХАМБАЛИЙ. Этгенни кьой, ашап кьоярыкъма сени амалтын! Да, Алёш, бу кетди, биз кьалдыкъ. Ол санга «угъай» дерикле ма былай кетсинле дуниядан! *(Ичеди)*.

АЛИЙ. Баргъан жерине жарашсын! *(Закуска узата, кеси да ичеди)*.

ХАМБАЛИЙ. Биринчи рюмка бла экинчини орталары бла окъ ётмезге керекди! *(Кеси кьуяды)*. Алдырчы энди сен, Алёшчугьум.

АЛИЙ. Я Аллах, тилейме сенден, жетили жугьутур таудан тюшюп келип, секирип, мюйюзлери бла турникге илинип, «солнчени» буруп, терлеп келип, ма бу сыра чыккырдан онжети бокал сыра ичгинчи, миллетибиз аллай бир жашасын!

ХАМБАЛИЙ. Оллахий, Алёш, быллай алгъыш а эшитмеген эдим. Амин Аллах!

АЛИЙ. Башларыбыз, Минги Тауну эки башыча агъарып, чал болсала да, тёбен жанларыбыз, Минги Тауну этеклери жайлыкълача, жашнап турсунла!

ХАМБАЛИЙ. Хей, Алёшка, къач кечирек келсин де да, аны айт, ансы кишиден да хайыр болмай, чайналып атылгъан чайырлача болуп кьаллыкълбыз. Сен аны кьой да, тукъум бла кесибизни байлап, бир сёз айт.

АЛИЙ. Тукъумубуз тукъумладан баш болсун, угъай деген маймуллагъа аш болсун!

ХАМБАЛИЙ. Поэтсе, поэтсе, машалла! Мен аны айтмайма! Тукъум къайры къачарыкъды! Келликдиле бусагъат, эки ашыкъларын бир бирине ура, тизилишип! Биз былайгъа танг атмагъанлай кьууукъларыбызгъа сууукъ чапдырыргъа деп келмегенбиз. Юйюнг кьурумагъан, мен жазыкълны тил жаусуз этип кюрешме да, айт, депутат-мат де да бир затла! Ол хужу жетили жугьутур да былайгъа келип, мени чыккырымдан онжети бокал сыра ичмей, талау ичсин! Къужур затланы айтма да, президентча сёлеш, Алёш!

АЛИЙ. Ангыладым. Аллах амин деген сагъатда, мен сени юсюнгден айтып, сени депутат болуп кёрейим!

ХАМБАЛИЙ. Келишдире тебирегенсе, амин, Алёш!

АЛИЙ. Андан озуп, сени районнга башчы болуп кёрейим!

ХАМБАЛИЙ. Машалла, аперим, Алий!

АЛИЙ. Андан ары да, мен сени республикагъа...

ХАМБАЛИЙ *(Алийни ауузун кьолу бла жаба, тегерегине къарайды)*. Болду, болду, болду! Бал – ол кьысхарып айта билген ауузунга! Сен хаппа-хазыр болуп бошап тургъан президент кёреме, не зат эсенг да, налат зат!

Шо, энди ич да, кесими кьолумдан бу закускачыкьны бир кьап да кьой.

АЛИЙ. Хей, Хамбалий, бир огъурлу адамса, атынг алгышда, жырда айтылырча! (*Ичеди да, Хамбалийни кьолундан закусканы кьабады*).

ХАМБАЛИЙ (*Ичеди*). Кьоялмайма, Алёш, кьартлыгьымда да бу шуёхуму! (*Барып, чыккыргьа таянып тургъан гитараны алады*). Къазбоюн гитарам, кьурман болайым тегерек ауузунга, кьылларынга! Зынгырдачы бир... жашлыкьдача! (*Жырлайды*).

Харам кьарындашдан ашхьд халал тенг,
Биз тенглик ючюн ичейик!
Бармагьынг тюшмейд билекни силксенг,
Харам кьарындашны кечейик.

Тенглик деген, ол ашхы муратды,
Кьалмайыкь ашхы муратсыз!
Тенглик деген, ол учар кьанатды,
Этмесин Аллах кьанатсыз!

Кьанатлылача, кьайтмаздан учуп,
Кетмейик ата уядан!
Кьарындашынг тенглик этгенден уллу
Бир насып жокьду дуняда!

ЮЧЮНЧЮ СУРАТ

Танг жарыгьанды. Тукьум байрамны шартларын белгилеп жасалгъан сахнада хар зат ачыкь кёрюнеди.

АЛИЙ. Келе башлагьандыла, Хамбалий.

ХАМБАЛИЙ. Ол келе тургъан эки «шабайгьамы» айтаса?

АЛИЙ. Мен Мордамбалланы жашладыла деп тура эдим.

ХАМБАЛИЙ. Да ююю кьуругъан, бири Мордамбалладанды.

АЛИЙ. Кьой, бери юйюрсюндюрме! Ала да былай келгенлей, бир онглу адам келип кьалса, аланы бетлеринден кёрюнюп кьаллыкьбыз биз да, кьыста да жибер ары!

ХАМБАЛИЙ. Тюз айтаса, тейри! (*Жолгьа кьаран*). Жашла! Барыгьыз, бюгюн спецобслуживанияды! Башха кюн келирсиз!

АУАЗ. Хамбалий, мен да Мордамбалладанма, тукьум жыйылыугьа келе турама!

ХАМБАЛИЙ (*залгьа бурулуп*). Амандан Мордамбалладан болгьун! Багушда атылгъан баймакь керза чурукьча... Болмай кьалгъан сен окьуна болгьа эдинг! Тукьум жыйылыуну башха кюннге кечюргенбиз! (*Ауаз чыкьгъан таба айланьп*). Барыгьыз! Бюгюн тебентин кьонакьла келликдиле!

АУАЗ. Экибизге бирер шеша сырачыкь бер сора!

ХАМБАЛИЙ. Бар дедим да, башха кюн келирсе! (*Кьолун силкеди*). Кьайры эминагьа келе тураса?! Бусагьат ол сени ийманынгы тас этиучю келликди!..

АЛИЙ. Тейри, аман терк бурулду ызына. Ким бла кьоркьутдунг, Хамбалий, аны алай?

ХАМБАЛИЙ. Алай кибик айтама...

АЛИЙ. Ол келген «Победа» уа не болду?

ХАМБАЛИЙ. Хы, энди келе башлагъандыла. Президентча, кесинги иги кьатдыр, Алий! Бу шеша кибикни да ары жашырайыкъ. *(Гитараны чыккырны ол бир жаньына таяндырады, шешаны да жашырады).*

«Победаны» мотор тауушу бла биргелей бир революцион макъам да эшитиледи. Сахнагъа мор гелефей кёнчеги, хром чуруклары, ёре фуражжасы, юсю саугъаладан толгъан, кызыл бантик тьойрелген кителини жагъасындан къалын чындай кёлегини жагъасы кёрюне, белинде кьубас бел бауу, кьолунда кьанжал рупору бла Ж а н и б е к чыгъады).

ХАМБАЛИЙ. Сау келигиз, сыйлы кьартыбыз! Салам алейкум! *(Кьол тутады).*

ЖАНИБЕК. Уалейкум уассаламла! Жашла, экинги да бу сыйлы байрам бла алгъышлайма таза жүрекден!

ХАМБАЛИЙ. Сау болугъуз, биз да алгъышлайбыз!

ЖАНИБЕК. Былай бет кьарамларыгъызгъа, сёз урумугъузгъа кьарайма да, жангылмай эсем, экигиз да Мордамбалов жолдашла болурсуз?

АЛИЙ. Хо, экибиз да Мордамбалладанбыз!

ЖАНИБЕК. Молодцы! Хаман да Мордамбалладан болуп туругъуз! Энди, жашла, сизни да болур бир планыгъыз, алай а тукъум жыйылыуну политика магъаналы, керти жыйылыу этерге керекбиз! *(Тамагъын ариулай, тёгерегине кьарап, барьп тьоккючно юсюне минип, рупорну ауузуна келтире, сёлешип тебирейди).* Биз, Мордамбаллары, ёмюр-ёмюрюбюз кьыралгъа да ариу кёрюне, тюзлюк ючюн кюреш эте келгенбиз! Ноябрьны жетисинде, бу сыйлы кюнде, гокка хансла сатып алып, барыбыз да бирден Владимир Ильич Ленинни эсгертмесине салыргъа керекбиз! Коммунистле властьха кьайта тургъанларын кёресиз! Кьайтырыкъбыз биз! Бюгюнлюкде кьайсы тукъум кесин кьалай кёргозтсе, артда алай боллукъду! Не дейсиз оноума, жолдаш-кьарындашла?

ХАМБАЛИЙ *(Алийге кёз кьыса, Жанибекге бурулуп).* Да сиз, кёпню кёрген адам, сиз кьалай десегиз, алай болсун!

ЖАНИБЕК. Ай, аперим! Боллукъ Мордамбал, ангылаймыса! *(Кьолун энишиге узатады).* Тутдур бери кьолунгу! *(Алийге кьарайды).* Сен а нек тынгылайса, атынг да кьалайды?

АЛИЙ. Мени атым Алийди. Мен да Хамбалийча сагъыш этеме!

ЖАНИБЕК. Ай, аперим! Сен да боллукъ Мордамбал! Экинг да тамам боллукъ Мордамбалла, ангылаймыса!? Кьуру ма бюгюнню ниетигиз ючюн да, коммунистле кьайта эселе, экинге да Совет властьны атындан жарагъан эки сыйлы грамота бердиртмей кьойсам, мен да Мордамбалов ЖАНИБЕК тьойюлме! Алай эсе уа, сиз, иги кьарындашларымча, ма былайгъа келгенлеге, мен айтханланы сингдирип кюреше туругъуз! Мен, барып, Эркеч улу Къандырбийни алып келейим! Алгъа! *(Кьолун алгъа созуп, тьоккючден тьошуп, тири атлап кетеди).*

ХАМБАЛИЙ. Эмзик шайтанча, бу зат кьайдан чыкьды, кьайры думп болуп кетди? Кьабырынга салынсынла гокка хансла, Ленини эсгертмесине салыргьа деп, биз гюлле сатып алмасакь! Алайсыз да, артыбызны борч кесип, ёле турабыз кесибиз да! Кьандырбий дегени уа ким болду муну? Керти Кьандырбий, тейри... Халкьны кьандырып айланган бир болур ол да, ЖАНИБЕКча?

АЛИЙ. Энди бу да, кесича бир затланы айтып, бир бузмагьа эди?

ХАМБАЛИЙ. Ай ичи бузулсун аны, ол бузмаса! Алай а, алай олтурчу... *(Тюккючню кёрюзтеди).*

АЛИЙ. Тейри, мен аны!.. *(Тюккючге олтурады).*

ХАМБАЛИЙ. Тохта, Алий, кьамагьа чапма! «Кючю болгьан бирни жыгьар, акьылы болгьан мингни жыгьар» дегендиле бурунгула. Бек сакь бол, башны ишлет, Алий! Ма аллай кьысхачбутладан чыгьады не палах да! Чара табакь бла кьурманлыкьны алып келип, шапа аллынга салгьанча, властьны келтирип, киши сени аллынга саллыкь туюнюддю! Энди келгенле да ЖАНИБЕКге ушай башласала, ышарылып, ойнагьан кибикле эт да, хаман ауузларына чап! Айтханларына ыразы болуп кюлгенча эт да, иги кишнегенча кюл! Кьатына барып, тюз бетине кьарап, тюппе-тюз айтаса де да, бетине тюкюрюклеринги чач! Кьучакьларгьа чапхан кибикле эт да, белинден не кьысалгьанынгча кьыс да, иегилери кьайгьылы этдир! Тюпюн ич да, бетине урдур! Бетине кьара да, жётел эт! Кьаты бла ёте бар да, эсгермеген кибикле эт да, ауурлугьунгу иги салып, аягьындан бас! Бек онглу сёлешген болуп, сёзю бизге жарамай эсе, бир ариу айтдынг, алай а мени бир сорлугьум барды де да, чыртда бир келишмеген затны сор. Ол да болушмаса, кьулагьына: «Айып этме, бурунунгдан бир затчыкь кьарап турады, бир ариуласанг...»

АЛИЙ. Не-е? *(Бурунун ариуларгьа узалады).*

ХАМБАЛИЙ *(Алийни кьолуна ура).* Тохта, юйюнге, санга айтмайма, алагьа айт деп айтама!

АЛИЙ *(тёгерегине кьарай).* Кимлеге?

ХАМБАЛИЙ. Эминалагьа! Кимлеге?! Жанибекчалагьа! Жанлары кьайгьылы эт дейме! Азмыды айтыр, этер зат?! Не да эт, кесинги хорлатма дейме, Алёшка! Ангыладынгмы?!

АЛИЙ. Хай-хай-хай, мен ангыламагьан не кёп зат барды дуняда?

ХАМБАЛИЙ. Ангылай барлыкьса, Алёш, ангылай! Дунягьа жаратылгьан кюнюнгю санамасакь, бюгюн, эм улуу, эм жууаплы кюнюнгдю!

АЛИЙ *(бетин акьыллы сьфатха киргизирге кюреше, төгерегине кьарайды).* Майна, келеди бир «Москвич»!

ХАМБАЛИЙ. Келме кьой! Айтханларым эсингде болсунла!

АЛИЙ. Сора, алгьа! Не батайыкь балгьа, не тюшейик салгьа!

ТЁРТЮНЧЮ СУРАТ

«Москвични» мотор тауушу бла бирге классика маталлы бир музыка да эшитиле, тохтайды. Сахнагьа кёзлюкю, кьолунда да портфели бла С о с у р кь а чыгьады. Хамбалий бла Алий да алларына атлайдыла.

СОСУРКЪА. Ассалам алейкум! Аллах айтса, Мордамбалланы жашла болурсуз, бет кыаныгызыны алайгъа ушатама.

АЛИЙ. Экибиз да Мордамбалладанбыз!

СОСУРКЪА (*къолларың тута*). Мен да Мордамбалладанма! Атым Сосуркъады! Тарыхчыла. Университетде устаз болуп ишлейме.

ХАМБАЛИЙ. Да былай деп, кесигиз бла бетден-бетге таныш болмагъанлыкъгъа, хапарыгызыны эшите тургъанбыз. Мени атым а Хамбалийди. Алгъаракълада «Буруш» совхозда тамата зоотехник болуп ишлей эдим, бусагъатда бизнес бла кюрешген кибик этеме.

СОСУРКЪА. Да мындан ары иги таныша барырбыз! Бизнесни тин байлыкъ бла байлай билсенг, бек улуу ишле этерге боллукъду! (*Алийге къаран*). Сен а, къарындаш, не иш мажараса, атыңг къалайды?

АЛИЙ. Атым Алийди. Алгъаракълада мореходное училищени бошاپ, тышында бир кесек айланган эдим. Атам, анам юйге къайт деп къадалгъанларында, къайтдым да келдим. Таулада уа кемеле жюзмейдиле.

СОСУРКЪА. Тоба-тоба-тоба! Биз теренден келген улуу миллет болгъаныбызгъа мен кюнден-кюннге тюшоннгенден-тюшюне барама! Бизни бурунгу ата-бабаларыбыз да жюзгендиле тенгизледе! Сен бошунакъгъа болмагъанса тенгизчи! Геналарыңг бла келген зат болуп болгъанса сен моряк! «Тенгиз», «кеме», «къайыкъ», «желпек» дегенча сёзле тилибизде бар эселе, бизни бабаларыбызны тенгизледе жюзгенлерине чыртда жокъду ишегим! Жюрегинги къыйнама, Алий, керек болса, таулада да жюздюрлюкбюз кемелени!

ХАМБАЛИЙ (*залгъа къаран*). Амандан жюзгюн сен, таулада кемелени жюздюрмесенг! (*Сосуркъагъа бурулуп*). Тюз айтаса, тейри, кюч эшикден кирсе, ийман тешикден чыгъады! Жюздюрлюкбюз!

АЛИЙ. Водохранилищеми ишлерикбиз?

ХАМБАЛИЙ. Тохта, юйюнге, дядя Сосуркъа айта эсе, билип айтады! Ол алай образна айтханлыгыды...

СОСУРКЪА. Молодцы, молодцы, экинг да жашауну кёрген жашлагъа ушайсыз! Ма бу Мордамбал къабакъгъа жыйыла билгенигиз ючюн а, минг бюсюреу этеме сизге! Бизни суюмегенле: «Мордамбалланы жер юлюшлери болмагъанды!» – деп, жюрегими жарып туруучу эдиле. Бурунгу жыл «Династия карачаевских царей в Вавилоне» деп бир китабым чыкъгъан эди, окъугъан эсегиз да?.. Ол китабымы сау бир бёлюмю Мордамбаллагъа аталады. Анда, ма бу къабакъ Мордамбал-Къабакъ болгъаны ариу ачыкъланады. Газетде да басмалатхан эдим ол юзюкню. Андан сора айта тебиредиле да былайгъа Мордамбал-Къабакъ деп, ансы, о-о-ой, бир зарлыкъ, бир тарлыкъ барды бу миллетде!

ХАМБАЛИЙ. Ауузунга игилик бла чабайым, Сосуркъа, (*Сосуркъаны тюз аллына келип, тюз бетине къарайды*.) тюппе-тюз айтаса! Къайдагъы жыртыкъчабыр, кирбота да кеслерин бизге тенг этерге кюрешип, тенг болалмазлыкъларыңг ангыласала уа, ызыбыздан къара сабан сюрюп!.. Мен аланы!..

СОСУРКЪА. Ай, аперим, аперим! Ма, керти Мордамбал жюрекли жаш! (*Чыккыр таба къарайды*). Бу сыйлы жерден бу сыйсыз чыккырны да ары терк къоратыргъа керекди! Ненча кере жазып кюрешди эсем да сахар башчыгъа, сёзюм ит-тил-чапыракъдан ётмей къалды да! Былайын,

шахар башчы жакълагъан къой эсенг, ЮНЕСКО къорууларча аллай бир тарых магъанасы болгъан жерди! Сени жауунгу да сахар башчысыны тарыхдан хапары болмасын! *(Хамбалийге бурулады)*. Хамбалий, сен иги тёртсандыкъча кёрюнесе, халкъ келгинчи, бу сыйсыз чыккырны былайдан ары бир тебералмазмыса, Алий да, мен да къарыуубуздан келгенча болушур эдик санга. Хайда, тутчугъуз экигиз да бирер жеринден! *(Чыккырны теберирге кюрешип тебирейди)*.

ХАМБАЛИЙ. Тохта, юйюнге, Сосуркъа!..

СОСУРКЪА. Тохтай турургъа заман жокъду, бирден взя-лий!

ХАМБАЛИЙ. Тохта, чайкъама, аудураса! Айтма къой!..

СОСУРКЪА. Аума къой сыйсызны! Взя-ли-й! Муну былайгъа салгъан сыйсызны да!..

АЛИЙ *(жетип, Сосуркъаны билегинден тутады)*. Тохта, Сосуркъа, не взалий, не сыйсыз хапарланы айтаса?! Чыккыр Хамбалийни чыккырыды!

СОСУРКЪА *(терк бурулуп)*. Къалай дединг? Хамбалийникидими дединг?

ХАМБАЛИЙ. Меникиди, меники! Ай, юйюнге, сен керти Сосуркъа кёреме?!

СОСУРКЪА. Аланла, айыплы болуп къала эдим, айтсагъыз эди уа...

ХАМБАЛИЙ. Да, эмеген бла жагъалашханча, къадалгъанса да къалгъанса, айтыргъа да къоймайса! Да алай да болад. Бу къарыуунгу Аллах къызгъанмасын! Сени эрттеледе газетде чыкъгъан илму статьяларынгы окъуп, ата-баба жерибизни не амал бла ызына къайтарыргъа билмей, бу чыккырны салып, кючлей турама къабакъны!

СОСУРКЪА. Ай, машалла! Бир къучакълайым сени! *(Хамбалийни къучакълайды, эки жаягъындан бармакълары бла къысып къалтыратады)*.

ХАМБАЛИЙ. Юйренип къал, Алий, Сосуркъадан!

СОСУРКЪА. Нени юйретесе?

ХАМБАЛИЙ. Миллетни, тукъумну, къарындашны къалай сюерге керек болгъанын дегенлигимди...

АЛИЙ. Бусагъат! *(Тири атлап келип, Хамбалийни белинден кесине къысып бошлап, жаякъларын къалтыратыргъа узалады)*.

ХАМБАЛИЙ. Тохта, тыпырынг къурумазлыкъ, мен жарлыгъа нек чабаса?! Юйрен дейме...

СОСУРКЪА. Ха-ха-ха. Оюнугъуз, чамыгъыз келишген Мордамбалла!

ХАМБАЛИЙ. Сосуркъа! Мен а, сахар башчыны аты бла келип, мени былайдан нек къыстап кюрешгенлерин бюгюннге дери ангылаялмай тургъанма! Бек кёп жоюм этгенме, тейри, келген комиссиялагъа ариу айтып, тегереклерине къарап ашыра...

СОСУРКЪА. Аллах бла ант этдир, мен билмегенме, кеч. Мындан ары мен да къолумдан келгенича болушурма! Кючле ата-баба жерибизни! Тарых бизни жанлыды!

АЛИЙ. Сосуркъа, Хамбалий былайгъа эки къатлы бек уллу бир сыра чыккыр салыргъа деп турады!

СОСУРКЪА. Аллах этген муратларына жетдирсин! «Дворяне

Мордамбаловы» деген китабым юч кюнню мындан алгъа чыкъгъанды (*портфелинден китанны чыгъарады*). Хамбалий, тукъумгъа суймеклигинг ючюн, халкъ жыйылгъанлай, биринчи экземплярны санга сауыгъа бермей къоймам! (*Хамбалий къолун узатханлай, Сосуркъа китанны ызына тарта, портфелине салады*).

ХАМБАЛИЙ. Сау болугъуз, дядя Сосуркъа, къуандырдыгъыз, Аллахдан къууаныгъыз! Алай а, тукъум жыйылыуну къурап къорешген Алийди да, тилейме, аны да унутмагъыз!

СОСУРКЪА. Унутмам, Аллах айтса, унутмам! (*Алий таба атлай*). Тукъум жыйылыуну къурап къорешгенинг ючюн, шо сени да бир къучакълайым!

АЛИЙ. Мен да сени китабынг ючюн! (*Сосуркъаны кесине къаты къысады*).

СОСУРКЪА. Ой-ой-ой, ары жибер, бир бек ачытдынг!

ХАМБАЛИЙ. Сосуркъа, сени асыры бек суйгенден этеди жазыкъ! Хы, энди болду, Алий, ары жибер!

АЛИЙ (*Сосуркъаны бошлай*). Китап жазгъан аз къыйын туйюлдо, Сосуркъа?

СОСУРКЪА (*жыйырылып, эки къолу бла иегилерине тие, солуун кючден ала*). Китабы-башы да от тѣбеси болсун! Тохта, бир солуу алма къой! Ох-ох-ох. Да китап жазгъан да алай тынч болмаз, алай а, аны жазгъандан эсе, чыгъаргъан къыйынды бусагъатда. Коммунистлени заманында «цензура» деп бир къыйынлыкъ бар эди, энди уа ачха кѣп керек болады. Энтта «Карачаевцы – народ, избранный Богом» деп бир къол жазмамы хазыр этип турама. Хамбалийча бизнесмен жашларыбызгъа Аллах саулукъ берсин ансы, ол да къысха заманда чыгъар деп ышанама.

ХАМБАЛИЙ. Аллах айтса. Тукъум жыйылыуну этип къорешген Алийни Мордамбаллагъа президент этейик да, хайда, аны башчылыгъы бла спонсорлукъ этерик жашланы бир жерге жыйып, китабынгы чыгъарайыкъ! Менден башларса, Алий! Бу къыйынлы миллетибиз ючюн, сыйлы тукъумубуз ючюн, Сосуркъа ючюн бир жугъуму къызгъансам, анамдан ичген сютюм харамым болсун!

СОСУРКЪА. Къой, алай ачы сѣз да айтма, ийнанама. Сау бол!

АЛИЙ (*шешаны, къабарыкъны тепсичикге салып, рюмкалары толтурады*). Да мен хазырма, къарындашларым!

ХАМБАЛИЙ. Алдырчы, дядя Сосуркъа, алай тюккючге олтур да!

СОСУРКЪА (*олтура, рюмканы къолгъа алады*). Да, къарындашларым, башыбыздан аягъыбызгъа дери алгъышлыкъ болуп турабыз! Къысхасыча айтханда, миллетибиз ючюн, тукъумубуз ючюн, тарих ючюн тартайыкъ! (*Ичеди*).

АЛИЙ. Ол сѣзле ючюн а эфенди да ичер, тейри! Тартчы хайда, Хамбалий, сен таматаса! (*Хамбалийни ызындан кеси да тартады*).

СОСУРКЪА (*тамам суймеклик кѣзле бла тѣгерегине къарайды*). Былайда ѳсген терекле артыкъда бек субайдыла! Ташы, къыртышы да башха тюрлюдо былайыны! Бу хауасы уа, хауасы! Бек эрттеледе эм къарт атабыз солугъан хауаны солуй турабыз ма бусагъатда! (*Хауаны терен солуйду*). Аны тылпыуундан къалгъан кесекчикле ѳпкелериме сингип баргъанларын сезе турама! (*Ёрге туруп, зал таба атлайды. Кѣзлерин*

кыысын кычырады). Мордамба-а-а-ал!

ХАМБАЛИЙ (залгъа айланады). Къубура-а-а-ан!

СОСУРКЪА (кёзлерин ачып, сескекленеди). Эшитемисиз эхону?

АЛИЙ. Да ол...

ХАМБАЛИЙ (Алийни ауузуна чаба). Олду, ол!

СОСУРКЪА (хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, кёзлерин сюртеди). Къаяла да къайтарадыла тукъумубузну! Ой, жюрегим! (Жюрегинден къолу бла тута, чёгелейди).

Хамбалий бла Алий Сосуркъаны тюккючге олтуртадыла.

ХАМБАЛИЙ. Эсинги жый, Сосуркъа!

АЛИЙ. Алаң, Сосуркъа уа не бек сюе эди тукъумун?!

ХАМБАЛИЙ (Сосуркъаны къолларын ууады). Ай, юйюнге, Алий, сен сейир адамса! Сосуркъа миллетин, тукъумун аллай бир сюймесе, «Дворяне Мордамбаловы», «Династия карачаевских царей в Вавилоне», «Карачаевцы – народ, избранный Богом» деген китапланы къалай жазаллыкъ эди? Жазычуну, алимни жазгъан тизгинлери жюрегини ичи бла ётюп кетип, немеси бла чыгъады, жилиямугъу бла дегенлигимди.

СОСУРКЪА (кёзлерин ача, сюртеди). Алайды, тюз айтаса!

ХАМБАЛИЙ. Ма мен а, эрттенден ингирге дери жилияп турсам да, кёзюме эки къатлы бир мазаллы чыккыр кёрюноп тургъан болмаса, не Вавилон, не бир башха зат кёрюнюрге унамайды! Хужу баш! (Хамбалий, ёрге туруп, чыккыр таба чабып, башын чыккыргъа уруп тебирейди). Хужу къалгъан баш! Не тыпырынг къурурукъ эди, Сосуркъада болгъан билимни ондан бири сенде болса!

СОСУРКЪА (терк ёрге туруп). Алий, ары чап, бошады да къойду ол жазыкъ башдан!

АЛИЙ (Хамбалийге жетип). Хамбалий, тохта, алыннганмы этгенсе?! (Кесине тартады).

СОСУРКЪА (чабып жетип). Бошадынг башдан, бошадынг! (Тарт-соз этеди).

ХАМБАЛИЙ (кесин уругъа хазырланган къочхаргъа ушатып, секирирге юрешеди, алай а, жашла бошламайдыла). Керек туююлду манга ичинде эки къатлы чыккырдан сора жугъу болмагъан баш!

СОСУРКЪА. Жарсыма, Хамбалий, аллай бир! Хар адамгъа Аллах бирер затны береди. Бизнес чотдан сен билгенни, сен этгенни мен ёмюрде да эталлыкъ туююлма.

ХАМБАЛИЙ (сабыр бола). Сау болугъуз кёл этгенигизге, алай а, дядя Сосуркъа, сиз кесигизни менича ууакъ-тюекле бла тенг этмегиз! Къарачай миллетни арты болуп кетмесе, сизни артыгъыз дейме да, атыгъыз ёлюмсюздю! (Алийге айланyp). Шо, Алий, бирер жюзчюк бир тамыз, мен Сосуркъагъа бир алгъыш айтыргъа излейме.

АЛИЙ. Да аны не сёзю, жугъутур туююшно къоюгъуз ансы! (къуяды).

ХАМБАЛИЙ (рюмканы алады). Я Аллахым, Сосуркъача жашларыбызны Сен кёп эт! Аллах айтып, бу жыйылыуда Алийни тукъумгъа президент эте эсек, Сосуркъаны китабын терк чыгъуп кёрейик!

Анга кяршчы баргъанны, тукъумунда, миллетинде тарихчиси болмай кълсын! Алий президент болгъанлай, мен сени китабынгы чыгъартмай къойсам, Сосуркъа, МА бу бутумда мор дамбалым хужума кълсын!

СОСУРКЪА. Ай юйюнге, Хамбалий, алай ачыла селешме, ийнанам!

ХАМБАЛИЙ. Аллах ючюн, айып этмегиз, Сосуркъа, миллет, тукъум деген затлагъа жетгенлей, былай этеме да башлайма. *(Къол жаулугъу бла кёзлерин сюрте, бир жанына бурулуп, кёз тюплерине тюркюрюклерин жагъа, ызына бурулады).*

СОСУРКЪА. Тоба-тоба-тоба, да сен, Хамбалий, менден да такъыржюрек кереме! Былай кемсиз этме, жюрегингден бошайса...

АЛИЙ. Жилимукъларынгы ары сюрт, Хамбалий, майна бир «Волга» да келеди. Сени бу халда кёрген асыры халалдан жилийды дерик туйюлдю, эсирип жилийды дерикди.

ХАМБАЛИЙ. Алий, Сосуркъа бла ушакъ этип жилимай кългъанны жюреги жокъду! Сенден башхала дегенлигимди... Президент къарыусуз жерлерин кишиге кёргюзтмезге керекди! Сосуркъа жилиды, мен жарашып жилидым, жилигъанланы тыяргъа да бир адам керекди, ансы, барыбыз да олтуруп жилип турсакъ, артыбыз жилилукук болуп къллыкъды. Ол «Волга» да жетгинчи, Сосуркъаны китабы ючюн, сени Президент боллугъунг ючюн бу къолубуздагъы жюзчюклени басайыкъ!

БЕШИНЧИ СУРАТ

Сирена таууш чыгъады, музыка да эшитиледи. «Волганы» мотор тауушу ачыкъдан-ачыкъ эшитиле, тохтайды.

ХАМБАЛИЙ. Да бу кесибизни Томпурду да!

СОСУРКЪА. Тамам да кесиди...

АЛИЙ. Къарындашыбызды да, зауаллы кеси!

Сахнагъа милицияны майору Т о м п у р чыгъады.

ХАМБАЛИЙ. Смирно! *(Аскерчица жюрюп барып, Томпургъа честь береди).* Жюйюсхан майор Томпур Саламкъушевич! Районда начальник ГАИ ишингден зам. Начальника милиции къуллукъгъа дери кётюрюлгенинг бла халал жюрекден алгъышлайбыз! Сени сагъына тура эдик да, «сагъынылгъан босагъа тюрюнде» дегенлей, сен да жетдинг! Сен келмей кълаласа деп ичибизде жаныбыз жокъ эди! Къууандырдынг, Аллахдан къууан! *(Къучакълайды).*

ТОМПУР. Сау болугъуз! *(Сосуркъа бла Алийге къаран).* И-й, Мордамбаллары, бу сууукъ кюн ёлген юйюнде ёледи, неди бу къайгъыгъыз?! *(Саламлашады).*

ХАМБАЛИЙ. Томпур, сени бу сюегинг, бу сыфатынг, аскер кийим бла анангдан туугъанча, бир тап жарашады юсюнге да! Ай, мен сени генерал болуп кёрейим!

ТОМПУР. Къой-къой, Хамбалий, генерал этип, айыуну наныкъ терекге къондургъанча этерге тебирегенсе мен жазыкъны!

АЛИЙ. Сенден игилеми боладыла генерал, къарындашым?! Шо, былай бир ал кълунга... (*Рюмканы узатады*).

СОСУРКЪА. Олтур бери. (*Тюккючню кържюзтеди*).

ТОМПУР (*олтурады*). Энди ичми дейсиз манга?

ХАМБАЛИЙ. Ич, жойюсхан генерал! Сени ашхынынга баргъан аракъы да насыплыды! Ай, мен сени маршал болуп кърейим!

СОСУРКЪА. Ич да къл ойчукъну, манга да кълмай ичиргендиле.

ТОМПУР (*Алийге*). Хайда, къларындашчыгъым, ол сохан кесекни былай узатчы!

Да болсун игиси! (*Ичеди, соханны чайнай*). Да, айтыгъыз хапар, не планыгъыз барды?! Жыйылыуну боллугъун шахар башчыгъа билдиргенмисиз?

СОСУРКЪА (*Хамбалий бла Алийге кезиу къларай*). Да кълйдам...

ХАМБАЛИЙ. Жыйылыуубуз политика магъанасы болгъан жыйылыу тълюдю! Эгеч-къларындаш бир бирлерин танысынла деп жыйылабыз.

ТОМПУР. Жашла, не да болсун, бу политика деген чотха кълтышмагъыз! Политика деген - ол мазаллы багушду! Анга теренден-терен кире барсанг, кирлиден-кирли бола бараса!

АЛИЙ. Угъл, угъл, къларындашым, тукълумгъа тамата баш айырлыкълбыз, сора, тукълумубуздан чыкълган онглу адамланы юслеринден айтып, жаш тълюге юлгю этерикбиз.

ТОМПУР. Да сора Жабаккуну юсюнден да айтырыкъл болурсуз?

СОСУРКЪА. Жабакку дегенинг а ким болду?

ТОМПУР. Ой, сизни огълесе, «Жабакку жау ашамайды» деп эшитмегенмисиз?

СОСУРКЪА. Аны уа эшитгенбиз, алай а Мордамбаллары бла Жабаккуну араларында байламышлы не зат барды?

ТОМПУР. Сосуркъл, ким кълалай болса да, сен тарихчиге, аны билмегенинг а санга съл келтирлик тълюдю!

СОСУРКЪА. Энди, Томпур, кесиме керек чакълы бирни мен да биле болурма?

ТОМПУР. Билмейсе деп айтмайма, но Жабаккуну билирге керексе!

СОСУРКЪА. Да сен Геродот ким болгъланын билемисе?

ТОМПУР. Машинасыны номерлерин айтчы, билмесем кърюрсе!

СОСУРКЪА. Ха-ха-ха, Геродот тарихни атасыды!

ТОМПУР. Хи-хи-хи, Жабакку да мени атамы атасыны атасыды!

СОСУРКЪА. Аллах жаннетли этсин, алай а ол не этгенди?

ТОМПУР. Этиб а не этерикди, патчахны заманында майор болгъланды!

СОСУРКЪА. Да неме...

ХАМБАЛИЙ. Шо, Сосуркъл, айтма бир къл. Сор да, айтханын жаз да бар, керек болуп кълалыр...

ТОМПУР. Нени сордураса? Нени айтдыраса? Нени жаздыраса?

АЛИЙ. Онглу адамларыбызны китапха жазып чыгъларсын дейди...

ТОМПУР. Да алай айтыгълыз сора... Кълунга бир зат ал да, жаз, Сосуркъл, студентлеринг сорсала, айтырса!

СОСУРКЪА (*башын чайкълай*). Да бир айт...

ТОМПУР. Значит, Жабакку отставкагъа чыкъгъанында, Къарачайгъа келип, юч ёзеннге старшина болгъанды. Бир кюн Жабакку шахардан, керек болуп, касторка жау алып келгенди. Жабакку ишге кетгенлей, юй бийчеси, касторка жаугъа чёплеу жауду деп, жарашдырып, тишмекле этгенди. Жабакку келгенинде, ол тишмеклени сары жаугъа жагъып, ашялгъаныча бир ашагъанды да, бир кесекден секирип ёрге тургъанды. Ашыгъыш эшикге чыкъгъанды да, кеси жараулусуна элтиучю жолчукъну тюз ортасына жетгенлей, не чабалгъаныча чапханды. Ма энди жетдим деген кезиучюкде, терк тохтап, къолун да силкип, ызына къайтханды. Ол кюнден сора, жауда бишген затла Жабаккуну кёлуне тийип къалгъанлары амалтын, хазна ашамагъанды. Башханы къой эсенг, сары жауну да чырт тилине салмагъанды. Къарангы къара халкъны уа андан не хапары болсун. «Майор Мордамбал улуну байдан бели сынады, асыры уллугъа кетгенден, «Жабакку жау ашамайды» дегендиле да къойгъандыла. Жабакку уа тарихде жау ашамагъаны амалтын къалмагъанды, ол заманда окъуна майор болгъаны ючюн къалгъанды. Патчахны заманында майорну сыйы бюгюннюгю подполковникни сыйы бла тенг бола болур эди. Бирин къоюп, бирин айтайым, милицияны кюнюнде манга да берликдиле подполковник чын! Аны да алай бош айтханлыгъымды...

СОСУРКЪА. Да алгъышлайма! (*Къолун тутады*).

АЛИЙ. Алгъышлайма, къарындаш, халал жүрекден! (*Къолун тутады*).

ХАМБАЛИЙ. И-й, Томпур, кёлюнг бламы айтаса?! Тоба-тоба-тоба! Мен кесим да билмегенлей, билгич болуп тура болурмамы дейме?! Бисмилля-бисмилля-бисмилля! Биягъында, сени генерал болуп кёрейим! – деп, ол айтып жибергеними кёрдюгюзмю?! Ол хужу подполковникге жеталмай къырылады халкъ бары! Подполковникден башланады генералгъа жол! Полковник ол неди?! Алёшка, дейме да, Алий, Президентибиз, шо жылынг бла бизден гитче бол да, бирер жүзчюк бир тамыза кириш!

АЛИЙ. Бусагъат. (*Къуяды*).

ХАМБАЛИЙ. Менден уллу, гитче да барды, алай болса да, шо бу жол манга айтма бир къоюгъуз!

АЛИЙ. Шо, Хамбалий, тилейме, эмоциясыз айт, жүрегинген бошаргъа башлагъанса! (*Томпургъа къаран*). Халал затды да харип, бек къууанса, жияп башлайды.

ТОМПУР. О къой, къызтекеденмесин! Алай а мен кесим да алай кибикиме. Бир кере, жүрексинип, сохан кесекни бир ачы чибижиге жагъып къабып жибереме да, ай манга бир кюн келди! Вот жиягъан десенг жиягъан! Къайда, Алий, ол сохан кесекни былай бир узатчы.

ХАМБАЛИЙ. Я Аллах, Томпур, мени былай къууандырдынг эсенг, Аллахдан къууаннгын!

ТОМПУР. Не, чибижи бла сохандан жиягъанымамы къууанаса?

АЛИЙ. Угъай, къарындаш, подполковник болгъанынга къууанады!

ХАМБАЛИЙ. Я Аллах, Томпур, сени генерал боллугъунгу сиймегенни тукъумундан ефрейтордан уллу чыны болгъан чыкъмай къалсын!

СОСУРКЪА. Ариу айтдынг!

ХАМБАЛИЙ. Шо, Сосуркъа, тилейме, «Дворяне Мордамбаловы» деген китабынгы биринчи экземплярин манга берме да, «Подполковнику Мордамбалову Томпуру Саламкушевичу» деп жазып бир бер. Томпур Жабаккуну унутдурлукъду, тейри!

ТОМПУР. Шо, мени уялтмагъыз, Жабаккугъа жетерге уа къайда?

ХАМБАЛИЙ. Сен генералса, юйюнг къурумагъан! Сени болумунг алайгъа жетип турады! Сени болумунгу ангыламагъан къыралны юйю къурусун! *(Рюмкасын тепсиге сала, Томпурну билегинден тутады).* Алий, ол бир жанындан тутчу! Кётюрюрге керекбиз адамыбызны! *(Хамбалий бла Алий Томпурну, билеклеринден тутуп, тюккючге миндиредиле).* Сосуркъа, «Генералу Мордамбалову» деп жазарса!

СОСУРКЪА. Жазарма, жазар... *(Блиарады).*

ХАМБАЛИЙ. Ай, Сосуркъа, мен сени академик болуп кёрейим!

СОСУРКЪА *(къатындагъы тюккючге минеди).* Да, къарындашларым, энди, оюн оюн болса да, «Чучмек илмуланы академиясына» къагъытларым кетип турадыла! Келлик болур манга да «академик» ат... *(Бир къолун аз ёргерек кётюре, акъыллы сыфатха киреди).*

ХАМБАЛИЙ *(эки къолун кёкге созуп).* Хей, мени жаратхан Аллах, бюгюн мени быллай бир къууандырырча, учундурурча не игилик этген болур эдим Санга?! Тёзалмайма мен, тёзалмайма! *(Жилимсырайды да, къатындагъы тюккючге минип, бир аягъын артына созуп, эки къолун да эки жанына созады).*

АЛИЙ. Жилияма, Хамбалий, бошадынг ол халал жүрекден! *(Тёгерегине къарап, бош тюккюч кёрмейди).* Мен а, Хамбалий? *(Хамбалийни этегинден тартады).*

ХАМБАЛИЙ. Да санга жилияма! Бири – академик, бири – генерал! Сен а, сен?.. Ичлеринде сенсе онгсуз! *(Тюккючден тюшеди).* Минчи бери! Сени Президент болуп кёрюп, кёзюмден жилимукъ чыкъса, кёзюм чыкъсын! *(Алийни, къолундан тутуп, тюккючге миндиреди. Алларында ары бла бери бара, ючюсюне да ышарып къарайды.. Кеси жерде тургъанын эсгереди).* И-й, мен быллайла эте къалай турама?! *(Ючюсюн да теберип, тюккючден тюшюредди).* Аждагъанлача къарындашларым къатымда тургъанлай, мен неге жарсыйма?! Алий, ма Томпур кеси ауузу бла айтыр да къояр, «Алийни тукъумгъа Президент этейик!» – дер да. Тейри подполковник айтса уа бола кёреем!

ТОМПУР. Да, къайдам, къартла да не дерле, ансы...

ХАМБАЛИЙ. Кёрдюнгю, Сосуркъа, ол кенг жүрекни?! Томпурну ауузундан «угъай» деген сёзню эшитмегенлей барама! Былай ушап да къалай къалгъанек бир бирибизге?! Кенгдиле бизде бу хадауус жүрекле, кенгдиле! Шо, Томпур, сенден бир тилегим, сен уллу къуллукъда ишлейсе, бир къонакъларынг болуп, тёгереклерине айланыргъа керек болса, кимни да не этесе, манга айт да къой! Бир тишлик кесек бла сыра бизде хар заманда да табыллыкъдыла! Сен асыры тартынчакъ адамса. Уялгъан-зат этип, мени жокъламай къойсанг, мен да туююлма ыразы, Аллах да болмасын ыразы! Ангыладынгмы?!

ТОМПУР *(тюккючге олтура).* Да келирбиз...

ХАМБАЛИЙ. А-ла-мат! Сёзюбюз сёзю! Сосуркъа, ол санга

«академик» атны берликлени да чакъыр бери! Алагъа да туберикбиз кереклисича! Боюнумама кетюрюп кетерикме мен бу сыра чыккырны ол дунягъа? Сёзге кёп тыйдым. Томпурну подполковник болгъаны ючюн, Сосуркъаны академик болгъаны ючюн, Алийни Президент боллугъу ючюн тартама! Ура! Ура! Ура! Не батайыкъ балгъа, не тюшейик салгъа! *(Ичедиле).*

ТОМПУР (жолгъа къарап). Бу «Мерседесе» келген а ким болду? А-а-а, тамам да кесиди...

АЛТЫНЧЫ СУРАТ

Чууут макъам эшитиледи. «Мерседесни» мотор тауушу жууукъдан-жууукъ келе, тохтайды. Т о м п у р аллында, С о с у р къ а да ызындан аз алларына атлайдыла.

ХАМБАЛИЙ *(Алийге къарап)*. Да бу Главаны киеуюдю да!

АЛИЙ. Къаллай Главаны? Бу бизни Махарды.

ХАМБАЛИЙ. Сен биле болмаса? Махар Главаны жангыз эгечинден туугъан, эки сабийчиги да болгъан, кесинден эсе тамата къатынны алып жашайды. Мени къарт анамдан аз-маз жууукълугъу да болур дейме. Артда айтырма...

Сахнагъа, юслери да омакъдан дуу жана, М а х а р аллында, ызындан да К у л и с т а н чыгъадыла.

МАХАР. Салам алейкум!

ХАМБАЛИЙ *(чууут жырны макъамнын айта, тенсей, Томпурну, Сосуркъаны да озуп, Махарны аллына барады)*. Хей, Махар, Махар! Санга кърман болсун Москва шахар! Москваны титиретген Махарым, Тель-Авивден чыкъсын хапарынг! Алейхем шолом кесинг да! Сен келмей къаласа деп, ичимде жаным жокъ эди! *(Къучакълайды)*.

ТОМПУР. *(Хамбалийни арлакъ тюрте)*. Сау кел, Махар, къарындашым! Адам алай да бир этеди... Къууандырдынг, оллахий. *(Къучакълайды)*.

МАХАР. Сау бол! *(Томпурдан айырылып, къалгъанла бла да къучакълашады)*. Бу сыра чыккырны къатындан башха Мордамбалагъа бир жыйылыр жер къурупму къалгъанды?! Ким къалай болса да, бу районда оноучукъ этерча бир къарыуунг а барды сени, Томпур!

ТОМПУР. Да мен да, мен да бюгюн эшитип, чабып келеме, политикагъа къатышхан чот болмасын деп ансы... Заман табып, сен келликсе деп турмай эдим, ансы... Къаллайла бошлукъ тапдынг?

МАХАР. Келе, кете туругъа заман да жокъду, алай а Глава: «Бир жумуш барды, кел!» – дегенинде, келгенме.

СОСУРКЪА. Махар, сен жаш адам болсанг да, кёпню кёрген болурса, алай болса да, былайгъа жыйылгъаныбызны магъанасы бек уллуду, халкъ иги жыйылса, мен аны иги жарашдырып айтырма. Бу биргендеги уа келин болур, Аллах айтса?

КУЛИСТАН. Мени атым Кристинады, Москвада алай айтычудула,

тюз атым Кулистанды. *(Къол аязын эшигге айландырып, бармакъларын да эшигге ийген кибик этип, къолун кезиу-кезиу къайыңларына узатады. Сюелгенле къол аязларын ёрге айландырып саламлашадыла. Кезиу Хамбалийге жетеди).*

ХАМБАЛИЙ *(ийилип, Кулистанны къолун уппа этеди)*. Боюнумады, ингилиз патчахны келини Диана бизни келинден омакъ болгъан эсе! Бизни къызла кёрмеселе кёрмейдиле ансы, бир кёргенлерин а ычхындырмайдыла! Къолунгу принцессача узата билгенинге жаным къурман болсун! Вот Европ-па десенг, Европ-па! Къысха заманны ичинде келинлени барысына да юйретирге керекди къалай саламлашыргъа керек болгъанын! Айып этме, келинчик, кимладанса?

КУЛИСТАН. Сююзюлмекледенме.

ХАМБАЛИЙ. Ой юйонге зер гутла, окейле жауарыкъ, мени къарт анам да Сююзюлмекледенди! Сююзюлмеклени кимни къызыса?

КУЛИСТАН. Ханафийни къызыма.

ХАМБАЛИЙ. Ой, къалмазлыкъчыкъ, Ханапийни къарт атасы Гадырбий бла мени къарт анамы атасы Аскербий эки туугъан къарындашдан туууп турадыла! Мен, жашчыкъ болуп, къарт анам бла Сююзюлмеклеге барсам, кёрюочю эдим сени! Сен мени эсгераламыса?

КУЛИСТАН. Извините, тоба, я что-то не припомню...

ХАМБАЛИЙ. Да сен аны къайдан помнит этериксе, сен гитчечик эдинг да. Мен сени къоюнума алып, кёкге-кёкге атсам, къыл-къыл-къыл деп, бир ариучукъ кюле эдинг, налатчыкъ! Ол заманда окъуна белгили эди сени ма быллай принцесса боллугъунг! *(Махарны къатына келип, аны сырт жанындан инбашларына къолларын салады)*. Сестра-келинка, Махар санга ары-бери деп, жанынгы къыйнагъанлай, тюз сыртына минерикме! *(Ёрге-ёрге секиреди)*.

МАХАР. «Сёз излеген – Ююзюлмеклеге, къюлтюм излеген – Сююзюлмеклеге» деп эшитгенмисе, Хамбалий? Эгечинг кесин аман этдирлик туйюлдо, сен бир да къоркъма! *(Хамбалийге бурулады)*.

ХАМБАЛИЙ. Къой-къой-къой, болмагъанланы айтма! Мени эгешчигими къюлтюм салгъаны, башынгы мёлек сылагъанча болургъа керекди! Не этесиз, Махар? Сабий-субий тынчмыдыла? Ненча бардыла?

МАХАР. Аны уа эгечингден сор! Биле болур, Мордамбалланы кёбейтейим деп, жан аурутуп кюреше эсе... Аны къойдукъ. Сын ташлача, быллай сюелип турмайыкъ да, олтурайыкъ!

АЛИЙ. Олтур, къарындашым! Олтуругъуз барыгъыз да, сёзге къызыб, мен да эсгермей турама, «олтуругъуз» дерге! (чыккырны артындан эки томурауна алып келеди).

КУЛИСТАН *(онгсунмай)*. Ыхы, что-то холодновато...

СОСУРКЪА. Аланла, сёзге къызып, келиннге сууукъ чапдырыргъа тебирегенбиз. Барчы, келин, мешинада олтуруп тур.

КУЛИСТАН. О, нет, мен алай к слову деп айтдым... Бу сууукъчукъ неди?! Москвада быллай погоода, городну къыйырында дачабызгъа барсакъ, мен лыжалада учуп айланыучума. Бир кере уа, уча барып, заблудитса этип кетеме да, энди уа сууукъдан ёлдюм деп тургъанлайыма, къарындашыгъыз вертолёт бла излеп тапхан эди.

ХАМБАЛИЙ. Ха-ха-ха, Сююзюлмеклери бир биринге ушамаймы

кьаллыкь эдигиз?! Сюрюуден буруну бла сызгырыучу бир алындыу кьой чартлагъанында, къарт анам кьыз сагъатында, ол кьойну ызындан сюрюп, чегетде ажашып кетгенди. Эл бирден кьозгъалып, излеп табалагъандыла. Ючюнчю кюн, къарт анам бла къарт атам чегетден чыгып келгендиле. Ол алындыу кьой да, кютючюк болуп, алларында ууакъ жорта келе эди деп, кюлюп хапар айтыучу эдиле...

КУЛИСТАН. Угъай, къарындашым, мен кьойну кьуумай эдим. Бир агъач кьоянчыкьгъа къар жуммакла атып, юркютюп ойнай келдим да, ол скотиначыгъ а бир терекден бирине секире бара эди. Белкалада бир ариулукъ барды! Но, ала тюлкюледен да хитрыйледиле! Сизни жауугъуз да чегетде агъач кишиге... дейме да, агъач кьояннга тюбесин! И-й, прямо ужас, биртда осторожныйле болугъуз, аланы сюрюп ойнайбыз десегиз, чегетде ажашып кетериксиз.

МАХАР (*тамагъын ариулай, ауазын хыныракъ этдире*). Барчы, Кулистан, энтта ажашыргъа тебирегенсе! Адам къатында ажашханны излеп киши табалмаучуду! Иди в машине посдий, пока тиширыула келгинчи!

КУЛИСТАН. Ну я пошла, и вообще... (*Махаргъа хыныракъ къарай, къалгъанлагъа ышаргъан маталлы эте, бир макъамны мурулдай, кетип тебирейди*).

ХАМБАЛИЙ. Хей, Мордамбал улу! Эгечиме аллай хыныла селешме! Селеше эсенг да, Президентибизден эркинлик алып селеше тур!

АЛИЙ. Да аны не эркинлиги, не башы? Бар, келин, бар, неменге сууукъ чапдыраса...

МАХАР. Тюзюн айтсам, оюнугузну иги ангыламадым... Алай болса да, Президент кимди, неге эркинлик береди? (*Онгсунмай, тевсиде шешаны кьолуна алып, жазыуна къарайды*). Бу жаханымни уа къалай ичесиз бу эркин дуняда?! Алий! Бир классда окъугъанлыгъыбызгъа, сен менден гитчерексе, чапчы, «Мерседесни» багажнингинде мажал шешала бардыла, ал да кел!

АЛИЙ (*кьолун узатады*). Ачхычланы бер.

МАХАР. Кулистандадыла!

АЛИЙ. Да барайым... (Кетеди).

ХАМБАЛИЙ. Махар, бирге окъугъан эсегиз, Алий кьаллай жашды?

МАХАР. Да бузулуп къалмагъан эсе, аман пацан болмаучу эди.

ХАМБАЛИЙ. Къайры-ы-ы?! Бузулгъан кьой эсенг, бютюн иги болгъанды! Ма бу тукъум жыйылыуну да ол кьурап кюрешеди! Сосуркьа да, Томпур да «алгъа!» дегендиле да, Алийни тукъумгъа Президент этейик деген оноуда тохтагъанбыз. Сени да угъай демезлигинги билебиз, алай болса да, келюнге не келеди?

МАХАР. Да ким угъай дейди, барыгъыз да ыразы эсегиз. Алай а былайда бир затчыкъ барды...

ТОМПУР. Не затчыкъ? Тутулгъан затмы этгенди?!

МАХАР. Угъай, харип, законнга къаршчы уа барлыкъ болмаз... Къартла да не дерле, къайдам?

ТОМПУР. Аланла, нек жашырасыз ол затчыкъны, давайте, айтыгъыз!

ХАМБАЛИЙ (*Махаргъа кез къыса*). Да несин айтдыраса муну? Сыфаты, къарамы, Томпур, былай сенича болса дей эдик, ушагъыулу

кёрюнюр эди дей эдик...

ТОМПУР. Да энди, Аллах хар адамгъа да бирча сыфат берип къалай барсын?! Къырал, республика башчылары алып къарасанг да, кимини башында табы болады, кими чолакъ болады, кимини буруну уллу болады, кимини сюеги гитче болады! Сыфат да бек керекди, алай болса да, Алий ишни бардыраллыкъ эсе, аны сыфатында тургъан не барды?

ХАМБАЛИЙ. Ма, Сосуркъагъа сор да къой несин да! Ма былай жангыз кёзюню къыйыры жетгени бла адамны ич дунясын окъуп къояды! Университетде устаз болуп бош ишлемейди! Величайший историкди, педагогду, психологду Сосуркъа!

СОСУРКЪА (*акъыллы сыфатха кирин*). С точки зрения наук айтханда да, былай адеби, намысы болгъан жашха ушайды Алий...

МАХАР. Не наука, не баш! Энди, кертда дегенликге, биз Алийни бир уллу къырал къуллукъгъа саламы турабыз?! Ичибизде къалгъан сёз болсун, къайсыбыз чабып айланырыкъбыз бошуна?! Мен ичибизде алай бошлугъу болгъан адам да кёрмейме.

ХАМБАЛИЙ. Бал ауузунга, Махар! Хар затны былай теренинден ангылап къалай тураса, налат?! Ай, мен сени республикагъа Глава болуп кёрейим! Туура чууутлулары башлары бла барлыкъса сен! Бу барыудан барсанг, республикадан озуп – къыралгъа, андан да озуп, ООН-нга башчы болурса сен! Тейри адамы деп айтама!

МАХАР (*ышарыла*). Алан, къалай наивныйлесиз сиз... Биринчи былайда жумушлары бир мажара келигиз да, артда кёрюбюз...

ХАМБАЛИЙ. Кёкде – Аллах, жерде – Махар! – деп жашайбыз биз жазыкъла. Сен «хо» десенг, не ишни да тындырыкъгъа ушайбыз... (*Бир жанына къарайды*). Ма, Алий кеси да келди. Оллахий, Алий, быллай уллу сыйынг барды деп турмай эдим! Ючюсю да бир аууздан махтап, сени тукъумгъа Президент этерге тебирегендиле!

АЛИЙ (*ышарыла*). Сау болугъуз, къарындашларым, мен сизни бетигизни жерге къаратмам. (*Омакъ шешаланы тепсиге салады*).

ЖЕТИНЧИ СУРАТ

Мешинаны мотор улугъан тауушуна бир къужур музыка да къошула, тауушла жууукъдан-жууукъ келедиле. Тепси жанында олтургъанла жолгъа къарайдыла.

ТОМПУР. Ол къалмазлыкъ Кортик не жанына бир къыйынлыкъ табады, не ол къара БМВ-сын кюл-кёмюр этеди!

СОСУРКЪА. Не эминагъа ашыгъады аллай бир?!

АЛИЙ. Оллахий, ол ташха беклеп ала эди!

МАХАР. Ким Кортикди бу?

ХАМБАЛИЙ. Да бусагъат танышырсыз...

БМВ-ны мотор тауушу бла бирге музыка да тохтайды. Эшикле ачылып жабылгъанны ызындан, багажник ачылгъан бла бирге, къой макъыргъан таууш эшитиледи.

ТОМПУР. Баб-баб-баб, энди уа кимни къоюн сызып келе турады?

ХАМБАЛИЙ. Къойла сызгъан адетин къойгъанды...

КОРТИКНИ АУАЗЫ. Мордамбаллары! Мен къарар затыгъыз бармыды?

Узун къара плащлы, къара шляпалы, къара кёзлюккю К о р т и к сахнагъа чыгъады

КОРТИК. Не, жарыдыгъыз болур дейме мени кёргенлей?!

ТОМПУР. Амандан жарымагъын сен! Аны къой да, биринчи саламлаш!

КОРТИК (*Алийге къаран*). Алёшка, багажникде токълуну аякъларын бошла да, ары бир терекге такъсанг а...

ТОМПУР. Кесинг такъ да, былай кел да, саламлашхан да, танышхан да эт къарындашларынг бла!

КОРТИК. Алёшка! Бармай эсенг, кесим барып, бошлап, жиберип къоярыкъма алындыу ну свободагъа!

АЛИЙ. Тохта, юйюнге, аллайла этме! (*Мешина таба кетеди*).

КОРТИК. Та-ак, былайда мен танымагъан хазна киши жокъду. Бу гражданин начальник, майор, братка Томпур Саламкъушевич!

ТОМПУР. Амандан «братка» болмагъын сен! (*Саламлашады*).

КОРТИК. Бу – беш башлы эмегенлени башларын тюшнорюучю дядька – Сосуркъа Ёрюзмекович! (*Кёлу н узатады*).

СОСУРКЪА. Ай сени башынг тюшмесин! (*Бишарып, Кортикни инбашына кёлу бла къагъады*).

КОРТИК. Бу – Хамбалий, эр киши, кесимча! (*Къучакълайды*).

ХАМБАЛИЙ (*сескеклирек*). Да немеди, Махар да мындады...

КОРТИК. Алёш братканы да «закуска» бла терек жанына ашырдым. (*Махарны къатына келеди*). Бу сын ташча орунундан тепмей тургъан братканы мен иги таныялмадым. Начальнигирек затха ушайды...

ТОМПУР. Да таныш сора, кёп сёлеше турма да!

КОРТИК. Стоп, братка, я сам разберусь! (*Махаргъа къаран*). Мени атым Къанаматды. Жашлада жүрюген атым Кортикди. Узунлугъум бир метр бла сексен сантиметрди, ауурлугъум сексен килограммды...

МАХАР. Андан башха ёлченги да айт. (*Кюледи*).

КОРТИК. (*Махарны къатына келип, къулагъына*). Кесинтыялмагъан, кесинде ёлчелеп къоярыкъды... (*Кюлюп, бир жанына кетеди*).

МАХАР. Неле-неле дейсе?! (*Аллына тебинеди*).

СОСУРКЪА (оргагъа кире). Быллайла этмегиз! Кортик дейме да, Къанамат, иги къарындашымча, таныш бу къарындашынг бла да...

КОРТИК. Да мен кимни ауузун тикгич бла тикгенме?! Танышыргъа излеген танышсын, мен айтдым ушайды да!

СОСУРКЪА. Бу къарындашынг аты Махарды. Республиканы Главасыны представители болуп турады Москвада.

КОРТИК. Да иги этеди, болуп тура эсе... Энди не этейик?! Ёрге-ёргемиде секирейик?! (*Сосуркъагъа хыны къаран*). Сен а нек боласа аны келечиси?

СОСУРКЪА. Хай-хай-хай, бу сагъатда жаш тёлуге жукъ айтсанг, ит къапханча къабадыла!

КОРТИК. Дядька, ауур сёлешме! Не итлени сандырайса?!

ХАМБАЛИЙ. Кортик, бир тохта. Ит дегенлей, мен сизге бир хапар айтайым. (*Бармагы бла кёргюзте*). Ма ол анда, бизге къарап, сюек-мюек умут этип тургъан ит Зийкъунну итине бир бек ушайды. Зийкъун ким болгъанын билемисиз?

КОРТИК. Угъай, дядька, манга «ит къапханча» деп нек айтдынг?!

ХАМБАЛИЙ. Тохта, Кортик, кесингден тамата айтды эсе, тынгыла да къой! Мени ауузума да чапма, иги къарындашымча, айтма къой. Зийкъун Мордамбалладан болгъанды, аны тышында да, фахмулу селекционер болгъанды. «Гебенланы гажи хуппегиден жарылып ёлгенди» деген да бош хапарды...

МАХАР. Причём тут Гебенланы немелери?!

ХАМБАЛИЙ. Бусагъат келишдирликме. Гебенланы гажи, къошну къабыргъасында чюйге тагъылып тургъан чегилени ауаналарын тюбюнде хуппегиден толу челекде кёреди да, хуппегини ичип бошасам, чегилени ашар эдим дегенди да, ахшы ичип, ауурланнганды. Ит ойсурагъанында, ёлгенди дегенди да иеси, суюреп барып, къошдан арлакьда атханды. Бир кесекден, алайтын ётюп баргъан Зийкъун, жатып тургъан итни кёргенди да, келип, пульсуна тийип, жаны сау болгъанын ангылагъанды да, искусственное дыхание этдирип, итни сау этгенди.

МАХАР. Алан, Хамбалий, сен да сол тобукъдан иги ата кёреме...

КОРТИК. Махар! Кесингден уллуну ауузуна нек чабаса?! Сосуркъа! Махаргъа да эт замечание! Огъесе кьоркьганмы этесе?!

СОСУРКЪА. Хай-хай-хай, бу адамгъа бир къара...

КОРТИК. Мен кишиден къара туюломле!

МАХАР. Жаш, мени бла ойнама! «Ажир бла кюрешген алашаны сырты жауур болур!» - деп эшитгенмисе?!

КОРТИК. Энди менден кесигизни кысыгъыз! Бусагъат... (*Темирчелеп, аллына атлайды*).

ХАМБАЛИЙ (*ортагъа кире*). Кортик! Бир тохта, юйюнге. Айтма бир къой хапарымы! Аллах ючюн деп, тилеп айтама...

КОРТИК. Айт, бир айт! (*Сабыр болады*).

ХАМБАЛИЙ. Сора, ол гажи Зийкъуннга илешип, биргесине кетип къалады. Ол кезиуде, Тау артында бир залим ит эбизе бийни итин, талап, ёлтюрюп къояды. Ити ёлген бий, «мурдар итден» къан алама деп, ызындан тюшгенди. Ол ит, андан къача, Къарачайгъа аууп, Зийкъунну къошуна келип къалгъанды. Зийкъун, ол итни гажисине къошуп, асыулу кючюкле алады. Аланы бири тамам да залим ит болады да, ууда Зийкъунну жакълай, айыу бла жагъалашып, айыуну да ёлтюреди, кеси да, харип, ёледи.

СОСУРКЪА. Жаннетли болсун, харип...

КОРТИК. Ха-ха-ха, и-ий, итге не къайгъы сёз бересе, дядька?

СОСУРКЪА. Аны уа билмезсе. Къанамат, ол да Аллах жаратхан бир жанды, тем более, ол керти биз тукъумну ити эсе...

ХАМБАЛИЙ. Да иги да болады бизни ит. Тынгыла... Зийкъун итин адамны басдыргъанча, багъа-сый берип, алай басдыргъанды. Къайгъы сёз берирге, къара кийип, Малкъардан белгили селекционерле да келгендиле. Ол залим итден туугъан кючюклени бирин Зийкъун бир басханчыгъа

саугагъа береди да, ол кючюкден туугъанлагъа басханчыла «басхан парийле» деп кьойгъандыла. Зийкъун а ит породасын сау Къарачайгъа жайгъанды. Кеси, къарт болуп, ёле тебирегенинде. «Бу ит порода жангыз мени атым бла айтылып къалмай, «мордамбал порода» деп, сау тукъумну аты бла айтылса, ыразы боллукъ эдим» - деп ёлгенди, харип.

АЛИЙ. Жаннетли болсун, къарындашыбыз, харип!

ХАМБАЛИЙ. Аллах ыразы болсун.

КОРТИК. Ыхы, да къайдады да энди ол ит породабыз?

ХАМБАЛИЙ. Къарачайлыланы Азиягъа кёчюрген заманда итлерибиз эбизелени арбазларыбызгъа жибермей кюрешгендиле, сора...

АЛИЙ. Къарачайны итине жетген ит а къайда-а?!

ХАМБАЛИЙ. Тюзсе, Алий, алай а, эбизеле итлерибизни мыжт этген- диле.

АЛИЙ. Ай, ол кезиучюкде мен алайгъа бир жетге эдим!..

КОРТИК. Да сен жетип, не этеригенг! Къапчыгъынгы алып эдиле!

АЛИЙ. Да къайдам, тейри, аны уа билмезсе...

СОСУРКЪА. Да энди, жашла, ётген-кетген затланы ызына къайтарлыгъыбыз жокъду, мындан ары затыбызны жакълай билейик. Хамбалий айтхан хапарны уа адам ийнанырча жерлери бек кёпдю, алай а таурухха ушагъан жерлери да бардыла. Аны айтханым, Хамбалий, сен бир кюн манга кел да, былай иги жарашдырып хапар айт. Мен, анга кёре, излем ишле бардырып, бир илму иш жазайым да, сора ит породагъыз болмагъанды деп, Мордамбаллагъа бир айтып кёрсюнле ол зардан ёле тургъанла!

ХАМБАЛИЙ. Аллах айтып, ма бу тукъум жыйылыудан бир тапчыкъ къутулайыкъ да, Алий, сен да, Президентча, алгъа дерсе да, мени биргенге алып барырса Сосуркъагъа!

АЛИЙ. Да аны не сёзю, не башы...

КОРТИК. Не, Алий, фирма-затмы ачханса, неге болгъанса президент? Крыша-зат кереклинг бар эсе дегенлигимди...

ХАМБАЛИЙ. Угъай, угъай. Сосуркъа да, Томпур да, Махар да бир ауздан, Алийни тукъумгъа президент этебиз дегендиле да, мен да ыразылыгъымы билдиргенме, аны ючюн айтама.

КОРТИК. Этге эдигиз Америкагъа окъуна президент!

ХАМБАЛИЙ. Кортик - Кортикди да! Кенгди, харип, муну жюреги!

КОРТИК. Сайлаула боллукъ эселе, жаш тёлуден любоюна айтханымы этдирликме! Грауну атказын урама деген болса, кёрюрбюз!..

АЛИЙ. Огъур бла сагъын Грау къарындашыбызны да!

ТОМПУР. Грау да Мордамбалладан болуп чыгъаргъа тебирегенди!

КОРТИК. Да Грауну тукъуму белгили ушайды да?

АЛИЙ. Грауну тюз хапарын аз адам биледи. Грауну туугъан атасы Мордамбалладан болгъанды. Аны башына ат уруп ёлтюргенеди. Грауну анасы тура туруп эрге баргъанды да, ёге атасы Граугъа кесини тукъумун берип кьойгъанды, ансы Грауну керти тукъуму Мордамбалладан болгъанды.

МАХАР. Жашла, кьойчугъуз бу къужур хапарланы! Грау бизге неге керекди?

АЛИЙ. Махар, аны уа билмезсе...

МАХАР. Не билген-билмегенге кьадалгъанса, Алий, сен да?! Капек чакълы хайырлары, сыйлары болмагъанланы Мордамбалладан этип нек кюрешесиз?!

АЛИЙ. Махар, айтдырмай кьоймай эсенг, Грауну ол атказыны багъасы не барды?! «Колхоз ёгюзлени урлагъан менме, алай а меники - атказды!» - деп, сюдден башын алып чыгъаргъа да баш керек болгъанды!

КОРТИК. Ха-ха-ха, Грау ол заманда окъуна рекет болгъанды дегиз да кьоюгъуз! Бюгюнню жашлагъа уа не айып? Сосуркъа, «Грау - вор в законе» деп бир илму иш жаза эсенг, общакдан санга кесимикича бир къара БМВ бердирирге сёз береме!

СОСУРКЪА. Ну-ну-ну, Кортик, хар затны мардасы болады!

ТОМПУР. Кортик, башхала бла сёлешгенча, къарындашларынг бла нек сёлешесе?! Тем более, Сосуркъача къарындашынг бла...

МАХАР. И-й, бу тутхучсуз сёлзени кьоюгъуз да (*кюлюп, бармагъы бла кёргозе*) ол жолда жюрюялмагъанлай жюрюп келгенге бир къарагъыз!

КОРТИК. Махар, аллайла не сёлешесе?! Ол Хамбалийни юй бийчесиди.

МАХАР (*жунчуйду*). Оллахий-билляхий, танымай айтдым. Не бек тюрленгенди...

ХАМБАЛИЙ. Да, харип, не этсин ол да? Жетитобукъланы кьызны юй бла бир юйдегиси... Ангорка пухдан тыкъ урулгъан къанар машокчукча тёнгереп келе тургъанлыгъыды.

ТОМПУР. Сен а сёз тапмаймы кьаллыкъса, Хамбалий?

СЕГИЗИНЧИ СУРАТ

Къаплы кьобузну инбашына атып, кьолунда ауур бидону бла, ауур солуй, сахнагъа Д у п п у ш чыгъады. А л и й жетип Дуппушну кьолундан бидонну алады.

ДУППУШ. О-ой, сау кьалгъын, Алий! Кюнде кюнюгюз да былай болсун, Мордамбаллары!

СОСУРКЪА. Ай сау бол, жууукъ бол, келин! Къайдан келесе бу ауур жюкню да кётюрюп? (*Саламлашады*).

ДУППУШ. Бош келмейим деп, кьулакъгъа тюшюп, гарачыкъ алып келе эдим сизге.

СОСУРКЪА. Ай, юйюнге, келин, бизни амалтын алай ауур кётюрмесенг а... Кесинги сакъла.

ДУППУШ. О-ой, Аллах эр кишилеге саулукъ берсин, ансы бизге не боллукъду? Тиширыуну кьыркъ жаны барды дейдиле...

КОРТИК (*къолунда рюмкасы бла Дуппушну аллына келеди*). Ма, келин десенг керти келин! (*Бир кьолу бла кьобузну алады*). Шо, келин, солууунгу бир ал да, бу штрафнойчукъну ич да, Аллах ючюн, ол Хамбалийге этген ийнарынги кьалтыратып жырлаучунгча бир айт.

ДУППУШ. (*къолуна рюмканы алады*). О-ой, Кортик, ол бек кьалтыратычу заманларым кетдиле. Къарындашыгъызды чырт къарт

болургъа унамагъан! Къыл къобузну къолуна тутдур да къой, бек ариу тараллыкъды!

ТОМПУР. Бу политика хужугъа къатышмайыкъ ансы, жыргъа, оюннга кимни не сёзю барды?! Хайда, келин, биринчи штрафнойну бас да, не сен, не Хамбалий бир таралчыгъыз!

ДУППУШ. Къоярыкъ туююлсюз... *(Ичеди)*.

АЛИЙ. Ай, молодчина, келин! *(Къабарыкъ кесекни узатады)*.

ДУППУШ. Сау бол, Алий! *(Къайыңлары бла къол тутуп саламлашады)*.

СОСУРКЪА. Ол жыр хапарны сууутмагъыз, маржа!

ХАМБАЛИЙ. Оллахий, мен жырлап онгдурмам... Кортик, иги къарындашымча, «Чыммакъ кёгюрчюн» деген жырны жырласанг а...

КОРТИК. Хар жол сайын ол жыргъа къадалып башлама, мени жюрегим да таш туююлдю, мудах болама, хар зат кёзюме кёрюноп...

СОСУРКЪА. Хайда, Къанамат, аллай фахмунг да бар эсе, кёргюзтчо.

КОРТИК. Мени фахмуларым кёпдюле! Жырла деселе, хунт тартмагъанлай, кеслерин пуд тартдырып кюрешген бир къауум къызтекелеча эте турмай, мен кетерип тебирейме эр кишича! *(Гитараны алып, согъуп, жырлап башлайды)*.

АКЪ КЁГЮРЧЮН

Жашауну башлай,
Мен бюгюн жашлай,
Камсыклык этдим,
Тутулуп кетдим.

Жашма, къалай жаш!
Тёрт къабыргъа - таш.
Темир эшигим,
Агъач тёшегим.
Огъарыды бек
Терезе кесек.
Элекге ушаш,
Сыйынмазча баш.

Хаман батса кюн,
Бир акъ кёгюрчюн
Къонады анга,
Сакъ къарай манга...

- Чыммакъ кёгюрчюн,
Айт, Аллах ючюн,
Нек къарайса сакъ?
Этейик ушакъ...

Мен да бир инсан –
Жазыу къаргъагъан.
Насыплыса сен!
Учаса, суюсенг!

Чыммакъ кёгюрчюн,
Кёпдю-кёп кючюн.
Тайгъыч жокъ санга!
Бир болуш манга...

Танг атса эсен,
Журтума уч сен,
Сау эсе анам,
Айт менден салам!

Сауду жашынг де,
Чалды башы де,
Бютюн азгъанд де,
Тансыкъ болгъанд де!

Чыммакъ кёгюрчюн,
Шо, Аллах ючюн,
Хапарымы айт!
Хапар алып къайт!

СОСУРКЪА. Тоба-тоба-тоба, кесингми этгенсе бу жырны,
Къанамат?

КОРТИК. Хо санга бирда, менде аллай фахму къайда... Мен аскерге-
затха кетгинчи, Хамбалийден эшитген эдим. Зонада кебиндирсем,
малкъар жашла да мудах болуучу эдиле.

ТОМПУР. Не, Хамбалий, сенми жазгъанса бу зековский жырны?

ХАМБАЛИЙ. О, къоюгъуз муну, жаш сагъатларымда, кинолада-
затда кёргеними бир бирине келишдирип, бир затланы тырнай болур
эдим...

СОСУРКЪА. Алан, билемисиз, биз керти уллу, фахмулу тукъумбуз!

МАХАР. Фахмулу уа фахмулубуз, фахмубузну тюзюне ишлете
билсек. Къырал бла, баш бла байламышлы этип сермесенг назмуланы,
Хамбалий, по- моему, сыйынг да, ачханг да боллукъду...

ХАМБАЛИЙ. Хамбалийни сиз кертда дегеннге Къайсын Кулиев
этип къояргъа тебирегенсиз! Мен, олтуруп, назмула жазып турсам,
юйдегими ким асырарыкъды? Энди мен фахмumu сыра сатхан чот бла
кёргюзюрме!

АЛИЙ. Аны уа билмезсе, Хамбалий, фахмунг бек уллуду назмугъа!

ДУППУШ. «Кимни арбасына минсенг, аны жырын жырла»
дейдиле, аллайын, мен да Мордамбалланы фахмуларыны юсюнден бир
айтайым.

КОРТИК (*рюмканы толтуруп, Дуппушну къолуна узатады*). Келин,
шо, муну алып бир айт!

ДУППУШ. Ой, алайсыз да айтырыкъ эдим, тилиме-зат салаллыкъ
туйюлме, ол ичген кесегим да башымы тегерек айландыра турады.

СОСУРКЪА. Бизни ючюн, келин! Хайда, Къанамат, Алий,
къалгъанлагъа да бир тамызчыгъыз!

ТОМПУР. Так, былай жарашдырып бир айтчы, келин, только ол хужу политиканы ортагъа къошмагъанлай!

ДУППУШ. О къой, политикасы, башы да къурусун! Политика бек онглула бла бек онгсузлагъа керекди! Орталыгъ 'а - алтын терекди! Мен бир къайынымы юсюнден айтайым...

ТОМПУР. Сермейсе сора, келин!

ДУППУШ. Патчахны заманында, Мордамбалланы Гыбытбий деп бир жаш, сыра этиу эришиуледе Эресейни сырачыларын хорлап, Чехияда сырачыланы сыраларындан кёллерин чыгъарып, Баварияда сырачылагъа да мат салып, Парижге баргъанды.

АЛИЙ. Хай-хай-хай, не кетиу этгенди, аланла!

КОРТИК. Тохта муну, ауузуна чапма! Баргъанны уа барма къой...

ДУППУШ. Гыбытбий француз сырачыланы къара шайына санамай хорлагъанында, француз патчах алтын коньяк шеша бергенди анга саугъагъа. Гыбытбий Парижде окъуна ол француз коньякга бир хансны сууун къошуб, бир да бир алапат коньяк чыгъаргъанды. Гыбытбийни алтын шешасын да, жангы къурагъан коньягыны рецептин да бир эрменлиле урлап, «эрмен коньяк» атап къойгъандыла атына да!

АЛИЙ. «Къарачайда картош битмесе, Арыстопда оруслула не ашарыкъ эдиле?» - деп, мени къарт анам айтханлай, къарачайлыла болмасала, дунияда адамла къалай жашарыкъ эдиле?!

СОСУРКЪА. Жаша, Алий! Тюз айтаса! «Карачаевцы – народ, избранный Богом» деген жангы китабымда мен аны айтама! Айып этме, келин, ауузунга да чапдыкъ, айт алгъышынгы.

КОРТИК. Да аллай залимле эсек, бозадан сора, тилге саллыкъ бир затыбыз нек жокъду да бизни?! Тегейлилени да барды бир жаханымлери!

СОСУРКЪА. Ну-ну-ну, тегейлилени ортагъа къошмагъыз! Ала бизни «Алан» атыбызны урлагъан этгендиле! Эбизеле да «чача» дегенлерин бизден урлагъандыла, биз бусурман динни алгъаныкъда. Мажюсю заманлада бабаларыбыз бармакъларын чачагъа тийирип, шайтанны, жинни къыстайбыз деп, тегерекге чачхан этгендиле тамычыланы. «Чачаргъа» деген сёзден чыкыгъанды чача деген! Энтта айтырыкъма, керек болса! (Пауза). Айтчы, келин, алгъышынгы.

ДУППУШ. Да ма алай бла, бюгюнню «эрмен коньякны» Мордамбалланы Гыбытбий чыгъыргъанды. Къайдады тюзлюк?!

СОСУРКЪА. Жанынгы къыйнама, келин! Мен илму иш жазып тюзлюкню тюбде къоймам! Айтчы алгъышынгы.

ДУППУШ. Я Аллах, къарачай алтын жюзюк эсе, Мордамбаллары алтын жюзюкню юсюнде бриллиант ташладыла! Мордамбаллары ючюн!

СОСУРКЪА (къолунда рюмкасын сала, харс урады). Ай, жаным къурман болсун келинге! Бу жол ахырына дери ичмеген - ол тукъумубузну да, миллетибизни да жаууду! Мен биричи ичеме!

Къалгъанла да ичедиле. Дуппуш, омакълана келип, башын артына силкип, бир уртлап рюмкасын агъызады.

ХАМБАЛИЙ. Жетитобукъланы къыз, угъай аман тыйюлдю алкъын атыуунг! (Жолгъа къаран). Да бир «Жигулий» да келеди жолда...

КОРТИК. Тохта-тохта, эм халек келинибиз энди келе турады да?! Сибирьде биз кесичу агъачла жюкленген вагонда бугъунуп

баргъанлай, кытай чекде тутханларында, Байдымат. «Моя твоя не знает, моя Хабаравский сатыу делает! Больше не буду, ой-ой-ой, пустите, пажалыста, дамой!» - деп жиялгъанында, мыстыракъ болур, харип, деп, чекчиле жиберип кьойгъандыла. *(Кюледу)*.

МАХАР. И-й, Байдыматны эри къарындашыбыз а не болуп турады?

ХАМБАЛИЙ. Да, Байдыматдан башын алып, бир немеге тагъылып кетген болур дейме къайры эсе да тышына.

ТОМПУР. Да не эмина излеп келеди энди бери Байдымат?!

КОРТИК. Кесин кёргюзюрге келеди, ансы, керекди сени тукъум жыйылыуунг анга! Ол компотчик азербайджанлысын да дюнгордетгеникде: «Сиз Бакыгъы кележакъ, биз да сизни туюжакъ», - деп, бир затланы сандырай кетген эди.

МАХАР. Эргедамы баргъанды Байдымат?

КОРТИК. Байдушну эрлери кирпини юсюнде ийнелери тенгли бир бардыла.

ДУППУШ. Мёлекча Мордамбалланы жашла бла жашаялмай, терсине-тюзюне кетген тиширыулары ичлери жарылсын огъесе!

СОСУРКЪА. Келин, жаныбыз санга къурман болсун! Сенича болсала уа?! Аллаиладыла да миллетни бетин жойгъанла!

ТОМПУР. Ары кыстап жиберирми эдим?!

КОРТИК. Къой, нек кыстайса, бир жукъгъа жарар! *(Кюледу)*.

СОСУРКЪА. Къоюгъуз энди, болду, эшитдиресиз...

ТОГЪУЗУНЧУ СУРАТ

«Жигулини» мотор тауушуна бир «кюнчыгъыш» макъам кьошула, жууукъдан-жууукъ эшитиле тохтаиды. Юсю-башы да омакъ, бир кьолу бла жашчыкъны кьолчугъундан тутуп, бир кьолуну бармагъы бла ачхычланы бура, сахнагъа Б а й - д ы м а т чыгъады.

БАЙДЫМАТ. Кесигиз энчи кьюуанч этерге изледигиз болур дейме, не-е?! Кюнде кюнюгюз да былай болсун, Мордамбаллары! *(Жашчыкъны кьолчугъун бошлап, тири кымылдап, Кортикни, Алийни, Махарны, Томпурну къучакълайды)*.

ХАМБАЛИЙ *(Азербайджанча тепсерге кюреше, Байдыматны аллына келеди да, къучакъларгъа хазырлана, азербайджан макъам бла жырлап башлайды)*.

Ай да, Кытай, хужу Пекин!

Пекинден а келди келин!

Келин, келин – мёлекча жан!

Аны сакълайд Азербайжан!

Ары барса, саллыкъды мат

Азий къатыннга Байдымат!

(Къучакъларгъа башлайды).

ДУППУШ *(жетип, Хамбалийни арлакъ тебере, Байдыматны онгсунмай къучакълайды)*. Сен келмей кьаласа деп, къайгъы этип тура

эдик! Не, Пекин, Баку бары тынч-эсен болурла?

БАЙДЫМАТ. Да мен да сени кюсеп, неми да кююп келе турама!
(*Дуппушдан айырылып, Сосуркъя таба атлайды*).

СОСУРКЪА (*кесин кепдюрюп, сууукъ саламалашады*). Аллах айтса бу гитче къарындашчыгъубыз болур?

БАЙДЫМАТ. Аптюш дегенлей, тюз бурунугъуздан тюшген гитче Мордамбалчыкъды!

СОСУРКЪА. Къайда, былай келчи, жигит. Ай, аперим къарындашчыгъыма! Атынг къалайды?

МУРАТ (*аллыни атлап, эки кюлчугъу бла кюл тутады*). Атым Муратды.

СОСУРКЪА. Ай сен муратынга жетгин! (*Хуржунундан ачханы чыгъарып узатады. Жашчыкъ алмайма десе да, Сосуркъя аны хуржунчугъуна сугады*). Кампетле алырса! Бар, энди къалгъан дядяларынг бла да таныш!

МУРАТ. Ассалам алейкум! (*Эки кюлчугъу бла кюл тутуп барады. Хар бири ачха бередиле*).

МАХАР (*жюз долларны узатады*). Ма, велосипед алырса! Бар, энди мешинада олтуруп тур, сууукъду!

БАЙДЫМАТ. Гитче Мордамбалчыкъ, дядяны айтханын эт! Кел! (*Жашчыкъны кюлчугъуадан тутуп арлакъ элте, ачхаларын алып, кекюрегине жашырады. Жашчыкъ сахнадан кетеди*).

КОРТИК. Келе уа билгенсе, Байдушка, браткачыкъны да биргенге алып?!

БАЙДЫМАТ. О, сен кзурумагъын, Кортик, сен да былайдамыса?
(*Жунчуп, ачхаланы жашыргъан ёшюнюн сылайды*).

КОРТИК. Былайда болмай, эминадамы боллукъма! Аны кюй да, жюз грамм атамсы, аны айт?!

БАЙДЫМАТ. Кет-кет-кет, тилиме-зат салаллыкъ туююлме!
(*Дуппушну къатына келеди*). Атынг да къалай эди, унутханма да кюйгъанма?

ДУППУШ. Дуппуш Жандревнады!

БАЙДЫМАТ. О, кзурумагъын сен, бир сочный атынг барды!
(*Кюлюп, Дуппушну кюлтугъундан киреди*).

ДУППУШ. Таныйбыз!..

К у л и с т а н сахнагъа чыгъып келеди.

БАЙДЫМАТ. Бу къайын кызмыды, апсынмыды? (*Барып, кучакълайды*).

КУЛИСТАН. Кристинама. Махарны немесиме... Москвада жашайбыз...

БАЙДЫМАТ. Мени атым Байдыматды, апсынла болабыз! Москвагъа сатыугъа барсам, энди только сизде кече къала турлукъма!

КУЛИСТАН. У на-ас?

БАЙДЫМАТ. Да, у вас, апсынка! Ариудан, омакъдан да ёлесе, тамам кесиме ушайса, къалмазлыкъчыкъ! Жумарукъ тауукъчукча, сени туталгъан уучудан насыплы болурму?! Мордамбалланы

тышындан насыплары аман болмаучу эди, насыпларын тута билселе... Ханна отоу мюйюшюнде да сюелирча эдинг сен!

КУЛИСТАН (*ышарылып, Махаргъа къарайды*). О, куда уж нам...

МАХАР. Къойчугъуз бу керексиз сёзлени! Биз да хуна тешикден чыкъмагъанбыз! Дуппушха къор болугъуз!..

ДУППУШ (*башын эки жанына чайкъай*). Да бизни да бар эди заманыбыз! Халал юйдеги жюрютген тиширыуну бир кесек онгдурады ансы... (*Кулистан бла Байдыматха къаран*). Сизнича кюнюм болса, тоба мен да...

СОСУРКЪА. Келин, чыртда сени да хатанг жокъду! Сенича болгъа эдиле болгъан келинле да! Аны айтханым, барыгъыз да ахшысыз...

АЛИЙ. Да ол айтханынг да алайды, алай а, Мордамбалланы кызыларына жетген а къайда-а?!

ДУППУШ. Мажал къайыным, аны да тюз айта болурса. «Мордамбалланы кызыла бек эрттеден да кюмюшге къарасаут салгъанча болгъандыла», - деп, жаннетли боллукъ къайын атам айтыучу эди.

СОСУРКЪА. Кишини кёлюне да жукъ келмесин, келин, сенича къайынларын сыйлай билген мен кёрмегенме. Сен мёлексе!

ДУППУШ. «Биз – къой, сиз - къыпты», - деп жашаргъа кюрешебиз, бир къауумлача, кесибишни тюрлю-мюрлю этдирмей...

БАЙДЫМАТ. Да Хамбалийча керти эр киши бла ким да жашау эталыкъды!

ТОМПУР. Байдымат! «Аслан чибин тутмайды», - дейдиле! Хамбалий да кимни аллыгъын билип алгъанды!

БАЙДЫМАТ. Да мени не сёзюм барды, аурунгас? Хар адамны насыбы да бирча болмайды. (*Кортикни къолтугъуна кире*). Биз да кесибибизча... Бирин къоюп, бирин айтайым, «Мордамбалланы кызыладан ариу кызыла болмагъандыла!» - деп, мени къайын атам да айтыучу эди. Къайын атамы атасыны эгечини бели эки къарыш жетген, аллай субай болгъанды. Атасы анга. «Къызым, тойда-оюнда сен, башха кызылача болмай, хар заманда энчилигинги чертирге керексе!» - дегенди. Тойда кызыла артлары бла алларына барып тепсегенлеринде, ол да эки жанына барып тургъанды. Ма былай! (*Ону бла солуна барып башлайды*).

КОРТИК. Харс, жашла! Хоп-хоп-хоп! (*Байдымат бла тепсейди*).

СОСУРКЪА. Байдымат! Ол тюгел сенича баргъан болмаз! Сюмегенлирибиз къошуп айтадыла! «Мордамбал кызыны тепсеую» деген ол башхады! Ол аякъларын жерге тийдиртмез ючюн, кюмюш сахан табакъны юсюнде тепсегенди, асыры байдан, асыры кюнлюден!

МАХАР. Да анга не сёз барды? Бюгюн-бюгече да ма ол къан бла барабыз! Хар былайгъа келген кесини энчи мешинасы бла келгенин кёресиз! Байлыкъ, ырысхы деген затла бла Мордамбалладан онглу болмагъанды миллетибизде!

КУЛИСТАН. Аны уа тюз айтады къарындашыгъыз! Къуру бизни окъуна, ма ол «Мерседесибиз», дагъыда мында юч сыйлы мешинабыз, Москвада да юч мешинабыз, мен миниучю бир малолитражка БМВ-быз, а-а-а, унутуп барама, Маха, ол депутат Госдумы болгъан Мордамбалов

деген поэтге сен хайырлана турургъа берген мешинабыз а?

МАХАР. Энди барын да сандырап барма! Былайда эки-юч чириген темирни сатып алалмазлыкъ жокъду! Адамлыкъ керекди!..

ХАМБАЛИЙ. Депутат Госдумы дегенлей, ол къарындашыбыз да бюрсюкюн телефон бла селешип: «Тукъум жыйылыугъа баралмайма, хар Мордамбалгъа менден салам айт! Тукъумубузгъа бир гимн жазгъанма да, бир тап макъамны келишдирип жырласагъыз», - деп тилеген эди. Дубка, алчы къобузну къолгъа! (*Чыккырны къобюрчегинден бѣлек къагъытны чыгъарып, бирерине бирер тутдурады*). Багъалы Мордамбаллары! Бюгюн сизни аллыгъызда жырлайды, Мордамбал-Къабакъны халкъ артисти, талай сыра чыккырланы лауреаты, Мордамбалланы Хамбалий! Дубка! Хазырмыса?

ДУППУШ (*къобузну къабындан чыгъара*). Хазырма!

ХАМБАЛИЙ. Къобузну сокъгъан – Мордамбалова Дуппуш Жан-друевна! Дирижёрлукъ этген Мордамбалланы тукъум Президентлери – Мордамбалов Алий Жалгъансуович! Мен биринчи тизгинлени айтханлай, барыгъыз да жыргъа къошула башлагъыз! Макъамы белгили халкъ макъамды!

Музыка согъулуп башлагъанлай, быкъыны башына мор кѣнчекге ушаш бир байракъ кѣтюрюлюп башлайды. Алий дирижёрлукъ этеди. Хамбалий жырлап башлайды. Къагъытлагъа къарап, къалгъанла да жыргъа къошуладыла.

Бизни тукъум тукъумладан аламат!
Бизни сыйлы кѣрсюн саудан жамауат!
Бизни тукъум тукъумладан залимди!
Аны билген жажил туюнюддю, алимди!

Бизни жашла халекдиле жашладан,
Билеклери къатыдыла ташладан!
Бизни къызла къолгъа жетмей кетелле,
Киеулени кютючюкле этелле!

Бизни байтал табычуд эгизле!
Бизни къойла тонгузладан семизле!
Бизни агны тую сюрюп жеталмаз!
Кюннге эки гаккы табад бизни къаз!

Бизни хораз къушладан да къоркъмайды!
Эшегибиз атдан аман жортмайды!
Бизни баппуш онглуракъды къазладан!
Ит орнубуз уллуракъды базладан!

Бизни парий киштиклени тутады!
Бизни киштик чычханланы жутады!
Къысхасыча айтсакъ, бизден залим жокъ!
Аны ючюнд жүрегибиз былай токъ!

Бизни тукъум хар заманда баш болсун!
Угъай! – деген маймуллагъа аш болсун!
Ашаубуз болсун хаман жау бла бал!
Байрагъыбыз, тамгъабыз да – Мордамбал!

Жабыу

ЭКИНЧИ БЁЛЮМ

ОНУНЧУ СУРАТ

Сахнаны кыйырында М у р а т ч ы къ намаз этип башлайды. Жабыу ачыла баргъанлай, титиретген бир музыка башланады. Мордамбаллары тепсейдиле. Муратчыкъ, элгенип, ызына къарайды. Ёрге туруп, намазлыкъ орунуна жерге жайгъан курткасын къолуна ала, сахнадан кетеди.

СОСУРКЪА (*къолун кётюреди*). Тохтагъыз! Айтырым барды!
(*Музыка тохтайды. Къатындагъы Темпургъа къаран*). Ма кёrese энди быланы?! Къаллай фахмулу адамларыбыз халкъгъа белгили болмагъанлай къаладыла! «Аппа билген - тыбына» дегенлей, бизникиле билген да - зоотехник, ветеринар, агроном! Юйлери къурумагъан, фахмулары бола тургъанлай, консерваториялагъа, литинститутлагъа, балет студиялагъа, сурат салгъан академиялагъа барып, халкъны атын айтдырмайдыла!

ТОМПУР. Алан, къойчу, Сосуркъа! Поэт, композитор, артист, сурат-чы-зат деген ол къанау ишле бизни миллетге неге керекдиле?! Эр киши судья болсун, прокурор болсун, генерал болсун, бизнесмен болсун!
(*Махаргъа айланып*). Тюзмю айтама, Махар?

МАХАР. Тюз айтаса, Томпур! Москвада да бир поэт кибик барды бизден. Ташны ташха ургъанча бир затланы жазып, спонсорлукъ эт да, китабымы чыгъарыргъа болуш деп, къандырып турады. Бир кюн а, ачыуланып: «Бар да, бизнес бла кюреш да, хайда чыгъар китапларынгы!» – деп, къыстап жибергенме.

СОСУРКЪА. Жашла, къойчугъуз бу сёзню! Назмучу, тарихчи китапла да жазып, бизнес бла да кюрешаллыкъ туююлдю! Миллетни миллет этген илмуду, литературады, искусствуду! Ёгюзню аллына бир кюлте биченни салсанг, ол, тойгъанындан башха жукъну ангыламай, жашай береди!

АЛИЙ (*Сосуркъаны аллына келип, бетине къаран*). Тюппе-тюз айтаса, дядя Сосуркъа!

СОСУРКЪА (*бетине чачылгъан тюкюрюк тамычыланы къолу бла сюрте*). Ф-у-у! Бизни дуня – эт, суюк, тери, тёнгек, тюкюрюк дуняды! Аны амалтын кирлиди былай! Уллу Аллах жанны уа кирли тёнгекке нек киргизгенди? Жан деген бу жашауда жангы аякълана тебиреген сабийча бир затды! Тёнгек деген а жанны башха, тамам дунялада жюрюрге юйретиучю ходунок дегенча бир затды. Адамланы кёбюсю ол затны ангыламай, жанны тамам этип кюрешир орунуна, санны тамам этип кюрешедиле! Адам улу топуракъда чиририк саныны нафысына

кьул болуп турмай, санына эс бёлгенча, жанын тамам этип кюрешсе, адамны саны бюгюнлюкде эски тикген чепкенча такъгъычда тагъылып турлукъ эди! Мен санларымы кёрюп болмайма, ала жанымы кеслерине бойсундурургъа излеселе! Сиз а былайда, нелени неметесиз?..

АЛИЙ. Сосуркъа, бирин кьоюп, бирин сорайым. Вавилонда уа эски тикген чепкенле такъгъычлагъа тагъылыпмы турадыла? Эсгертмеле болуп дегенлигимди...

СОСУРКЪА. Ой, юйюнге эминала тагъылып турсунла! Не Вавилон, не тикген чепкен, не такъгъычланы сандырайса сен? Эсгертме дегенлей а, Километр кыйма ашагъанды бу жашауунда, не уа, тонна ётмекни жухханды деп, кишиге ёмюрде эсгертме салмагъандыла!

АЛИЙ. Дядя Сосуркъа, сиз миллетибизни, тукъумугъузну былай кемсиз сюйгенигиз амалтын, мен сизни бир кьучакълайым! (*Сосуркъа таба атлайды*).

СОСУРКЪА (*артына туракълай*). О, кет ары, Аллах бла тилейме, кяанымы ичип кьойдунг да! Кьучакълашыуну кьой да, бери тынгыла! Илмугъа, литературагъа, искусствогъа эс бёлмеген халкъ, ол, кёпге бармай, талкъ боллукъду! Москвада Третьяков галереяны кьурагъан къарындашла байлыкълары ючюн кълалмагъандыла тарихде, миллетлерине галереяны саугъа этгенлери ючюн кълалгъандыла! Биз да, къарыуубузгъа кёре, алай этерик тьююл эсек, миллетибиз деп айланмайыкъ да, уллу миллетлени ичлеринде эрийик да кетейик! Аллах бизни миллет этип жаратхан эсе уа, Аллахха къаршчы бармайыкъ да, миллетибизни, миллетлигибизни сакълайыкъ! Аны ангыламагъанла хайыуанладдыла!

МАХАР. Тохта, юйюнге, Сосуркъа! Бош ойнап айтханны сен терсине ангылап, бизни хайыуанлагъа санап кьойдунг да!

СОСУРКЪА. «Ойнап да кьапма юлюшюмден», - деп эшитгенмисе?!

ТОМПУР. О, эшитгенбиз-эшитген! Энди кертда дегеннге, озуп кетдинг да! Биз да иги болайыкъ деп айтабыз ансы, антсызсыз башдан-аякъ алимле, поэгле болуп кълалмасагъыз, ким угъай дейди, болугъуз?!

СОСУРКЪА (*кычычырып*). Бездуховность порождает подлость!

ХАМБАЛИЙ (*Алийни кьулагъына*). Алий, бу чункьулбашла Чегем таба кетердиле сёзню, хайда, бирерине бирер рюмканы толтур да тутдур!

АЛИЙ. Бусагъат! (*Кьуюп, тутдуруп башлайды*).

СОСУРКЪА. Андан арысына да тынгылагъыз! Вавилонда къарачай патчахла...

ХАМБАЛИЙ. Сосуркъа, шо Аллах ючюн, Вавилоннга да барырбыз, бусагъатда мен бир алгъыш айтайым! Тынгылагъыз! Сосуркъа, «Династия карачаевских ханов в Вавилоне» деп жазгъанса да...

СОСУРКЪА. Не ханов, а царей!..

ХАМБАЛИЙ. Да не эсе да... ма аны ызындан да «Карачаевцы - народ, избранный Богом» деп китап жазып тураса да, ма ол китапларынгы чыгъарларын сюймегенлени сабийлери китап кёрмей кълалсынла! За Вавилон! За Карачай! Алгъа, жашла! Ура! Ура! Ура! Ахырына дери ичмегенни Вавилондан чыкъсын аман хапары! Амин! амин! амин! (*Ичеди*).

КУЛИСТАН. Ой, ужас! За один раз быллай бирни агъызсам, я же

умру сыразым!

МАХАР. Бас да кьой очукьну, ничего страшного!

БАЙДЫМАТ. Ий, сиз очукьну дегенликге, мен да кьоркьа турама...

КОРТИК. Байдымат! Шо, Аллах ючюн, ичип бошагъанлайынга, жю-рексинип, рюмканы ашап бир башламазса да? Жюрегим кьарыусуз этеди, рюмканы гьыжылдатып ашап тебиреселе. Ич дейме бусагъат!

БАЙДЫМАТ. Кьурумагъын сен, Кортик, сени амалтын ёлюр отну да ичерикме! (*Сюзюп ичеди*).

ДУППУШ. И-й, кьызла, ириннге тийгенча быллайла эте кьалай турасыз?! Кьайынларыгъыз айтдыла эсе, ма былай ичигиз! (*Башын артына силкип, бир уртлап, рюмкасын бошатады*).

КУЛИСТАН. Как услышала «Вавилон-кьаргъыш», аман тьойюлдю атыуунг?!

ДУППУШ. Да билесе да, кьайынынг айтса, кенгден келтирип, ачы айтычуду. Мени жауум да аны аузуна тьошсюн! Дь-ды-ды-ды.

БАЙДЫМАТ. Жангылмай эсем, Вавилон дегени Сибирь жанында бир шахарчкь болур дейме?

КУЛИСТАН. Не-ет, по-моему Вавилон Европада шахарды!..

ДУППУШ. Угъай, угъай. Малкьарда бир жерни аты болур дейме.

СОСУРКЪА (*ышара*). Так, биягъында Томпур бла Махар бир кесек жаныма тийгендиле да, мен алагъа да, сизге да иги ангылатайым Вавилонун да, кьалгъанын да!...

КОРТИК (*Байдыматны билегинден тутуп, кьулагъына шыбырдайды*). Бу гылдыуайла бир бирине ангылата турсунла, санга бир сёзюм барды, келчи... (*Капнаны артына алып кетеди*).

СОСУРКЪА. Бери тынглай барыгъыз!..

ТОМПУР. Сосуркья! Энди кертда дегеннге, биз сени студентлеринг тьойюлбюз! Алагъа окьурса лекцияларынгы! Хайыуанла да дединг, билмегеннге санама!

МАХАР. Адамгъа хайыуан деген, кеси андан онглу болмайды!

ХАМБАЛИЙ. Кьойчугъуз, аланла, бу дауурну!

СОСУРКЪА. Мен сизге хайыуанла демегенме! Но-о...

МУРАТ (*сахнагъа чыгъады, анасын кёрмейди*). Мама кьайдады?

АЛИЙ. Бусагъат келеди. Не болду бу? Байдымат!!!

БАЙДЫМАТ (*капнаны артындан чыгъа*). О, кьурумагъын сен! Мешинада тур деген ушайма да?! Кьайры чыгып келесе? (*Муратны да кьолундан тутуп, кетерге башлайды*).

СОСУРКЪА. Келинле, Аллах ючюн, сууукь боласыз, сиз да, барып, мешинада олтуруп тургъуз. Мен былагъа бир иги англатайым!

БАЙДЫМАТ. Келигиз, кьызла, бир сатычукьларым да бардыла, бир кьарагъыз сиз да...

КОРТИК (*капнаны артындан чыгъа*). Быланы, кьозулань баугъа ургъанча, мешинагъа кьыстап нек турасыз?! Бир кёз ачайыкь...

МАХАР (*Кулистаннга кьарар*). Барыгъыз ары, бар!

ДУППУШ. Бузлап кьалмагъан эсе, чыккырны ичи бла бир сыра барды, тартынмай, ичалгъаныгъызча бир ичигиз! Бюгюн хакъсыз бер дегенди кьарындашыгъыз! (*Кетип тебирейди*).

ХАМБАЛИЙ. Бар-бар-бар! Сени бузлагъан сырангдан тогъуп, бу

сууукда ёпкелерибизге сууук чабдырлыкбыз дейд! Ма, бу гитараны да ары мешинагъа салырса!

СОСУРКЪА. Энди былай внимательно тынгылагъыз...

КОРТИК. О, къандырдыгъыз бу къуу сёзюгюз бла! Келинлени да ашырдыгъыз! Хайда энди, айырайыкъ эркек бла тишини арасын!

ХАМБАЛИЙ. Тохта, Кортик, санга ышанып турабыз, сабийча этме...

АЛИЙ (*жолгъа къаран*). Бир «Ока» да келеди, тейри.

КОРТИК (*Томпурну къулагъына*). Ол жюриютюп келген тёлка болур дейме? Угъай, угъай, жангылдым, тёлка-зат да туююлдо, тёлканы къарт анасыды! (*Кюледи*).

ТОМПУР. О, къуругун, сен бу гаянг амалтын, Эзиланы Женгсукъмазлай, бир иги туююлмесенг, тынчлыкъ табарыкъ туююлсе!

КОРТИК. Гражданин братка! (*Жумдуругун кёргюзте*). Женгсукъмаз хамхотлагъа сукъганды! Мени туюеме деген Тамбийланы Асланбеклей туюп боллугун ариучукъ билесе! (*Кюледи*).

ТОМПУР. Туура сен а не жаман зат эдинг?! (*Ышарады*).

ОНБИРИНЧИ СУРАТ

«Окань» мотор тауушу бла музыка жууукъдан-жууукъ келип тохтайдыла.

Сахнагъа, къуубиттен, юсюнде къаракуль жагъалы пальтону, бёркю болгъан

А н и с а т Ж а г ь а п а р о в н а ч ы г ь а д ы.

СОСУРКЪА. Сау кел, багъалы эгечибиз! (*Аллына атлап, саламлашады*).

АНИСАТ. Сау болугъуз! (*Алий бла, Махар бла къол тутады*).

СОСУРКЪА. Бу эгечибизни танымагъан бар эсегиз, районда демократ бирлешликни таматасыды! Москвадан телевизор бла кёргюзтюучюдюле коммунистлени кёрюп болмаучу Валерия Новодумцева деп бирни, аны жандан-жаннга шүёхуду кеси да! Колымада бирге олтургъандыла экиси да!

ХАМБАЛИЙ (*къужурла тепсен, Анисатны аллына бара*).

«Будь порклята ты, Колыма!

Что названа «Черной планетой!»

Машины не ходят сюда,

Бегут, спотыкаясь, олени...» (*деп жырлап, барып къучакълайды*).

Бизге ким жетмейди деп, сагъыш этдим да, сен эсима туюшюп, келмей къаласа деп, ичимде жаным жокъ эди! (*Кёолундан тута келип, тюккючню кёргюзте*). Бери олтур, сыйлы эгечим, сен олтургъан тюккючден насыплы болурму дуняда?! (*Олтуртады*).

КОРТИК (*Анисатны къатына келеди*). Да, тётка, сен кесибизни адамса да! Ненча жылны къагъып чыкыгъанма дейсе?

АНИСАТ. Энди ала эрттеги хапарладыла, жашчыкъ. Бергенлери жыйырма беш жыл эди, амнистиягъа туюшюп, алгъаракъ чыкыдым ансы, сау сюегим да келлик туююл эди! (*Сигарет чыгъарады*).

КОРТИК (*зажигилкасы бла Анисатны тютюнюн къабындырады*). Да мен сизни нек танымайма да? Олургъанланы барысын да бек ариу таныйма.

АНИСАТ. Да сен ол заманланы кёрмегенсе. Къайдан танырыкъса?

АЛИЙ. Не ючюн тутхан эдиле, тётка?

АНИСАТ. Да, оу боллукъла, Сталиннге аман жыр этгенсе деп тутхан эдиле! Атамы отуз жетинчи жыл тутдула, атамы эгечин а, Бушайны шайтаны болуп ишлегенсе деп тутдула да, тас этдиле, тас боллукъла!

КОРТИК. Алындырлыкъсыз, тейри! Бушайны шайтаны болуп къалай ишлерге боллукъ эди да?!

АНИСАТ. Да Бушай да, харип, бир къарангы къатын. Инжилип келген адамла, себеп излеп, бир жукъну сорсала: «Да гюрбеде шайтанларыма сорайым да, ала айтырла», - деп, гюрбени къатына барып сорса, гюрбеден бир иничке ауазчыкъла жууап берип тургъандыла дей эдиле. Атамы эгечи гюрбеге кирип, андан Бушайга жууап берип тургъанды деп тутхан эдиле. Тюп этдиле бизни, тюп боллукъ коммунистле! Къыз бетим ачылмагъанлай къалдым да! (*Жётел этеди*).

ХАМБАЛИЙ. Шо, тётка, Сталиннге этген жырынгы бир айтсанг а...

КОРТИК. Тохта, ашыкъма, Хамбалий, бир штрафнойчукъ ичирейим тёткага! (*Стаканнга асламыракъ къуюп, Анисатха узатады*). Тётка, ма муну ичмесенг, Сибирь азыгъы болайыкъ барыбыз да!

АНИСАТ. Къой, ол ачы сёзню къалай айтдынг, рульдама кесим да?!

ТОМПУР. Мен кесим элтип келирме юйге, бас да къой!

АНИСАТ (*стаканны къолуна алады*). Да къоярыкъ тнойюлсюз, жаман затчыкъла! Я Аллах, ма бу сыйсыз кюн, сыйсыз коммунистле, сыйсыз ёлюмден ёлсюнле!

КОРТИК. Амин Аллах!

АНИСАТ. Я Аллах, Сталинни ёлгени ит болсун! Бюгюн-бюгече да анга ким табына эсе, ол дуниядан думп болсун! (*Ичеди*).

КОРТИК (*закуска узата*). Ма бучукъну бир къапчы, тётка.

АНИСАТ (*Кортикни къолун тебере, кесини женгин ийисгейди*). Сау бол, къарындашчыгъым, бусагъатда ауузланып чыкъгъанма.

КОРТИК. Хай-хай-хай, ма энди керти ийнандым кесибибизники болгъанынга. Шо энди ол жырынгы да бир сермесенг а.

АНИСАТ. Да унутханма кёбюсюн да, эсимде болгъанны айтайым.

ХАМБАЛИЙ. Тётка, эжиуню алай чакъдырайыкъ бусагъат! Эжиу этичигиз, жашла!

АНИСАТ. Да-а, сора... (*Жырлап башлайды*).

Хужу Пахтарал къыйынлы халкъны

Жаханым орну болгъанды!

Ачдан, аруудан къырылад миллет,

Болгъан къабырдан толгъанды.

Адам къан ичген, мыйыкълы мурдар,

Жойгъаненг жарлы атамы!

Энди жилийма, аллыма алып

Ачлыкъдан ёлген анамы.

Ай, жан алыучу, мурдар Жабрайыл,

Керти бетинги жашырдынг...

Жаннет ачама халкыгъа! – деучиенг,

Сен жакханимге ашырдынг! (*Къол жаулулугъу бла кёзлерин сюрте, жиялямсырайды*).

КОРТИК. Къой, тётка, жияма! Биз экибиз нени кёрдюк, нени кёрмедик?! Жашаууму юч этип бирин, мен да ашыргъанма ол Сибирьде.

АНИСАТ. Сен а кимге не айтхан эдинг, къарындашчыгъым?

КОРТИК. Аскерде бир старшина «чурка» дегенинде, чурка бла тюз башына жетдирдим да, дисбатха тюшдюм. Дисбатда да бир эркек «черный аллай...» дегенинде, туююп, туююме салдым да, аузуна ташкёмюрню ашатдым, аны ючюн да къошдула жылла. Зонада бир тилчини тилин бери тартып, кесим этген кортик бла тюз ортасындан тешик этдим да, дагыда жылла къошдула, атыма да Кортик атадыла!

АНИСАТ (*секирип ёрге тура*). Да сен маньяк кёреме! Мен уголовникле бла къатышмайма! Мен идеяларым ючюн кюрешеме!

КОРТИК. Тётка, жаныма тийдигиз! Мен да тюзлюк ючюн кюрешеме! Тюрмеден чыгъып, адам болайым дегенинде, киши сан этмедиле! Сорамен садакъа жыяргъамы керек эдим?! Томпулдата тебирегенинде уа, къоркъдула да, сыйымы кёрдюле! Рэкет-мэкет дейсиз да, къырал башчыладан уллу рэкетле къайда?! Мен а жарсыгъанны жакълайма да, затын ызына къайтарып, къыйынымы алама! Этсин Томпур мен этерикни, эталлыкъ эсе! Ненча мешина урланды, ненча юй тоналды, ненча тюкенни кюйдюредиле, ненча малны урлайдыла, жангыз бирин табаламыды Томпур?!
ТОМПУР. Жашчыкъ! Кесинги нек киршейсе манга?! Орунунгда турмасанг, габдешинги тапдырлыкъма!

ХАМБАЛИЙ. Жашла, бир къойчугъуз бир биринге илиннгени! Аллах ючюн деп, тилеп айтама! Анисат, тётка, биз былайда бир оноу этген эдик. Алийни тукъумгъа президент этебиз деп...

КОРТИК (*аллына атлай*). Томпур, мени габдешими тапдырама деген кеси не табарын билемисе?! (*Жумдурулугъун кёрдюзтеди*).

ХАМБАЛИЙ (*ортагъа кире*). Тохта муну, Кортик. Аллах бла тилейме, кесингден уллу къарындашынг бир зат айтды эсе, хо де да бир къой, аны ючюн сыйынг тюшерик туююлдо! Аны айта эдим, тётка, ма былайда Томпур кеси деген, Алийни тукъумгъа президент этейик деп, бир ауздан Сосуркъа да, Махар да, Кортик да кюрешедиле... Сен къалай дейсе?

АНИСАТ. Да мен не дерикме? Сиз хо дей эсегиз, биле болурсуз.

ХАМБАЛИЙ. Ай, Аллах сизге жюз жыл саулукъ берсин, тётка! Дуниядан кетмезлик адам жокъду, сиз кетсегиз да, Алийча жашла «Славной дочери Мордамбаловых, карачаевского народа и всей России, профессиональной демократке госпоже Анисат Жагапаровне от благодарных потомков» деп жазып, санга эсгертме саллыкъдыла. Шо, тётка, бир уккаш этейим! (*Къучакълайды*). Не дейсе Алийге?

АНИСАТ (*жиялямсырай*). Болсун Алий президент, болсун!

ХАМБАЛИЙ. Ай, тётка, бал - аузунга! Алий - президент! Алий - президент! Алий - президент! Ура! Ура! Ура! (*Алийни къатына келип*). Алий, адам да келмезча кёрюнеди, айт сен да айтырынгы!

АЛИЙ. Да неме... (*Жунчуп, башлаялмайды*).

ХАМБАЛИЙ. Алан, быллай скромный президентни да ким кёргенди? *(Алийни кьулагьына)*. Айт, юйюнг кьуруп айтырыкъ, ауузунгда кьууут жуммагынг жокъ эсе?!

ТОМПУР. И-й, нени айтдырып кюрешесе Алийге? Быллай желимсизле этмегиз! Халкъ жыйылса, чыгъар да, айтыр!

ХАМБАЛИЙ. Халкъ да келемид, кьаламыд бу сууукьда? Сизге ыразылыгын билдирсин дей эдим! Алий а жунчугъанды да кьалгъанды, харип, намыслы затды да!..

АНИСАТ. Тоба, бюгюн киши келир деп мен айталмайма. Жыйылсала уа, партиябызны программасыны юсюнден мен да бир-эки сёз а айтырыкъ эдим...

ТОМПУР. Шо, Аллах ючюн, бу политика чотну бир кьююгуз!

АНИСАТ. Нек кьоябыз?! Биз былайда ашап-ичип чачылыргъа тууарламы болгъанбыз?! Ит коммунистлени ит кюнлеринде мен бир-эки сёз айтыргъа керекме!

ТОМПУР. Да майна келеди бир коммунист! Ол «Победада» келгенни кёремисе?! Ма анга айтырса айтырынгы, энчи!

АНИСАТ. Ах, окъ чачарыкъ, мурдар Жанибек, сенмисе келген?!

ОНЕКИНЧИ СУРАТ

Революцион макъам эшитиледи да, шошуракъ болады. «Победаны» мотор тауушу, жууукъдан-жууукъ эшитиле, тохтайды. Сахнагъа Ж а н и б е к бла бирге, боюнунда да фотоаппараты бла Эркеч улу Къ а н д ы р б и й чыгъады.

ЖАНИБЕК. Салам алейкум, жолдаш кьарындашларым! Ноябрьрны жетинчи кюню бла барынгы да ачыкъ жүрекден алгъышлайма!

АНИСАТ *(залгъа кьаран)*. Аман бла алгъышлагъын, ит мурдар!

СОСУРКЪА. Алейкум салам, келигиз, жууукъ болугъуз! *(Саламлашады)*.

ЖАНИБЕК. Танымагъан бар эсегиз, танышыгъыз! Эркеч улу Къандырбий, профессиональный интернационалистди! Республикабызны хар тюрлю газетинде да чыгъадыла статьялары, суратлары! Кесини да къарт анасы Мордамбалланы кьызды!

КЪАНДЫРБИЙ. Алайды, Терсбилек хажини кьызыды къарт анам. Тынч-эсен болурсуз, уллу ана кьарындашла? Байрамыгъыз бла мен да алгъышлайма таза жүрекден! *(Саламлашады)*.

ЖАНИБЕК *(бары бла да кьол тутуп саламлашады, Анисатны кёрмегенча этеди)*. Да кьарайма да, былайда бир сёзюгюз он сёзню жыгъарыкъ жашла да барсыз, алай болса да, жылым бла кесимден таматаны кёрмейме. *(Барып, тепсини жанына олтура, Къандырбийни да олтуртады)*. Тартханча да кёрюнесиз, алай болса да, мен да тереннге жибермем. Шапа кьайсыгъызсыз? Тамызчыгъыз бери жүзчюк!

АЛИЙ. Хайда, Кортик, сен да ол жанындан кьуйчу! Иги кьарындашымча дегенлигимди... *(Къуяды)*.

СОСУРКЪА. Анисат Жагъапаровна, тепсиге келигиз!

АНИСАТ. Мен аллайла бла олтура келмегенме!

ЖАНИБЕК. Кимле кьалайлада кимле бла олтура келгенлерин

биз бек ариу билебиз! Сюймеген бал, жау да ашамайды! Кишиге да жалынмагъыз!

АНИСАТ. Сен жилий олтургъун! Алыннган этгин, ит мурдар!

ЖАНИБЕК. Юргенлени къулакъгъа алмагъыз! Да, жолдаш Мордамбаллары! Совет бласт киргенден берисин айтып къойсакъ да, Мордамбалладан кѣп онглу жашла чыгъа келгендиле! Къуру Жанибекни Чегемге барып къайтханыны багъасы не барды?!

ТОМПУР. Ол Чегемге баргъан тели Жанибекни юсюнденми айтаса?

АНИСАТ. Хо, тоба, бир иги айтдынг! *(Кюледу)*.

ЖАНИБЕК. Къарындашчыгъым, сен жаш адамса, билмейсе! ЖАНИБЕК партия берген жумуш бла, Чегемге таша барып, таша къайтханды.

МАХАР. Да баргъан эсе, телиге атын чыгъартмай, барып къайтса, не боллукъ эди?

ЖАНИБЕК. Ол атны анга буржуй, кулак элементле чыгъаргъандыла. Къара халкъ а, билгенди Жанибекни озгъун акъылы болгъанын.

КОРТИК. Аман Махушха жарашды дегенлей, дунияны зылдысы бизден болуп чыгъады! Керекмиди бизге сени тели Жанибегинг?!

АНИСАТ. Хо, тоба, бир иги айтдынг, Кортик!

ЖАНИБЕК. Тохтагъыз муну! Жаш адамла болгъанлайыгъызгъа, ауузудан сѣзюю алып, не затласыз сиз?

АНИСАТ. Сѣзюнгю ауузунгдан Аллах алсын!

ЖАНИБЕК. Хар кимни къаргъышы къарынына кирсин! Ит юреди, ат барады! Алайды да, ма ол Жанибекни атын, къарт атам манга атагъан эди...

КОРТИК. Бек тап келишдирип атагъанды, тейри! Сиз баргъанмысыз Чегемге? *(Кюледу)*.

АНИСАТ. О, жаным къурман болсун санга, Кортик!

ХАМБАЛИЙ. Кортик, бир тохта. ЖАНИБЕКни ким болгъанын Сосуркъа архивлеге къарар да неметир...

ЖАНИБЕК. Не зат архивлеге къаратасыз? Не излейиз? Не неметесиз? Не-е?

АНИСАТ. Отуз жетинчи жыл, сени газетде басмалагъан, халкъыбызны онглу жашларын тюп этдирген статьянга къарарыкъдыла!

ЖАНИБЕК. Не эр киши, не тиширыу болмагъан, Сибирьлени къандыргъан бетсиз! Не статьяланы санайса сен былайда!

АНИСАТ. Атамы жойдургъан стукач, мурдар! Бусагъат ол къалакъ башынгы жилинны башын эзгенча эзейим! *(Уругъа чабады)*.

ТОМПУР *(орча эте)*. Тохтагъыз, юйюгюз къуругъанла! Бу хужу политиканы бир къоюгъуз! Сиз къарындашсыз, эгечсиз!

АНИСАТ. Манга быллай мурдар, сатлыкъ къарындаш керек туююлдю!

ЖАНИБЕК. Манга да, бир къолунда тютюню, бир къолунда рулю, тутмакъланы къандырып айланнган эгеч керек туююлдю!

КОРТИК. Жанибек! Тутмакъда тургъанла бла ойнап жолунг боллукъ туююлдю! Къартса деп къарамай, тюз башынга берликме!

АНИСАТ. Жанынга жаннет излей эсенг, жетдир, Кортик, мурдаргъа !

КОРТИК. А вообще-то, сиз политиклесиз, мени жолум башхады...

ХАМБАЛИЙ. Братка, тюз айтаса, сен кьатышма...

ТОМПУР. Тынч турмасагьыз, бусагьат чачып жиберликме тукьум жыйылыуну! Энди, политика деп, бир адам аузундан бир сёз чыгьарсын, анасындан эркек туугьан эсе!..

СОСУРКЪА. Тюз айтады Томпур! Не политика, не баш?.. Шо, Алий, мешинамы багажнигинден китапланы бир ал да кел, дуняя малдан, даурдан башха, дуняядан хапарлары болмагьан бир кьауумлагьа мен бир кёргюзтейим тукьумну юсюнден китапны!

АЛИЙ. Ачхычларынгы бер! *(Ачхычланы алып кетеди).*

МАХАР. О, кьандырдынг, Сосуркьа, сен да бу чимдир дыгалас этген кьантулукь сёзлеринг бла да, китапларынг бла да! Бир деловой зат айт, бу кьуу китапланы кьой да! Китапла аякь жоллада да тагьыладыла алай!..

СОСУРКЪА. Жашчыкь, сен болгьан байлыгьынгы берсенг да, сатып алалмазча аллай китапла бардыла! Сен китапдан не ангылайса? Сен билген, аш юйде тоюп, барып, аякь жолну кьууандырыуду! Сен...

МАХАР. Аллай сыйсызла нек сёлешесе, Сосуркьа?! Тоже мне доцент! Юйю кьурусун сен болгьан алимни! Сен, ёмюрюнг кюрешип болгьан кандидат наукну мен бир айгьа этгенме, айтдырмай кьоймай эсенг! Менде да барды сендеча илму ат, мен махтанып, кьычырып айланмайма, сенича! Ангыладынгмы?!

СОСУРКЪА. Сен сатып алгьанса ол кьагьытны!

МАХАР. Мен кесим башым бла этгенме! Сатып алама десем а, сеничалагьа ачха бергенлей, кече да, кюн да манга ишлеп турлукьсуз! Мен ариу билеме сизни!..

СОСУРКЪА. Алай ийманынг болсун, мен сеничалагьа ишлемесем! Мен тукьумума, миллетиме, адам улугьа кьуллукь этеме! И-й, вообще-то, мен сени бла нек сёлешип кюрешеме? Кьойчугьуз, жашла, кьойдукь жалгьан хапарланы! Мен биягьында тукьумну юсюнден айтырма деген эдим да, шо аузума чапмай, бир тынгылагьыз.

ХАМБАЛИЙ. Шо, не этерик эсенг да, кьысха, тап айт, кёресе...

СОСУРКЪА. «Кимни да туугьан жери кесине - Миссир» дейдиле, алай болса да, Кьарачай миллет дуняда эм эски миллетди! Кьарачай деген сёз, «кьара» бла «жай» деген эки сёзден кьуралады. «Кьара» деген сёзню магьанасы «письменность» деген сёздю, «жай» деген а, «распространяй» деген сёз болады. Эки сёзню бир бирине кьошсакь, «распространяй письменность» деген магьана чыгады! Письменность бизден жайылгьанды дунягьа!

ХАМБАЛИЙ. Баб-баб-баб, бу хапарны уа эшитмеген эдим.

СОСУРКЪА. Кьарачай миллетни ичинде уа, Мордамбаллары эм залим тукьумду десек, жангылмазбыз! Бизни эм уллу атабызны аты, Мордамбал болгьанды! Аны ким болгьанын сиз билемисиз?

ХАМБАЛИЙ. Да Мордамбал болгьанды дединг ушайды да?

СОСУРКЪА. Угьай, мен аты демейме. Аны бабалары Вавилон патчахла болгьандыла! Кеси уа Хазар каганатны ханы болгьанды!

АЛИЙ *(китапланы алып келеди)*. Ой-хой-хой, да биз хан юзюкбюз де да кьой!

СОСУРКЪА (*китапланы ала*). Да аны айтама да! Сау бол! Китапланы артда чачарма, айтып бошайым да... Слушайте дальше, хан урушха кирсе, жаралы зат болгъаным болса, къаным кёрюмесин деп, мор бетли кийимле кийгенди. Хазар каганат чачылгъанында, къарт атабыз болгъан накъут-налмасын ол урушха кийиучю мор дамбалыны ичине тигип, Кавказны тау этеклерине къачып келгенди адамлары бла.

АЛИЙ. Дамбал деген сёз а не затды, Сосуркъа?

СОСУРКЪА. Ангылатайым. Дамбал деп хазар тилде кёнчекге айтхандыла. Бусагъатда да бир-бир тюрк тилледе дамбал дейдиле кёнчекге.

АЛИЙ. Ой-хой-хой, биз билмеген не кёп зат барды дуняда?

ХАМБАЛИЙ. Угъай. Алий, сен билмейсе деп мен ийнанмам, утунхан этген болурса?

СОСУРКЪА. Хы, не эсе да, ма алай бла: «Энди къалай жашау этерикбиз, байлыгъыбыз къалмады?!» - деп, юйдегиси мыдах болгъанларында, ол мор дамбалны ич къатын сёгюп, эм багъалы хазналарын кёргюзтед...

ХАМБАЛИЙ. Тыпыры къуругъан, ёмюрю эки бутум аллай бир шалбаргъа термилгенлей барадыла!

СОСУРКЪА. Да ма ол кёнчекдеги накъут-налмаслагъа уллу атабыз, кеси бла эки къарындашдан туугъан Алан патчахдан бек кёп-кёп жерлени сатып алады. (*Къолу бла кёрюзте*). Ма бу ёзен да, ма ол ёзен да, ары неме таба ёзен да, барысы да бизники болгъанды!

ХАМБАЛИЙ. Тоба-тоба-тоба, да бу сау Къарачайны ханы болгъанды де да къой, сен айтыудан?!

СОСУРКЪА. Да алайды кертиси! (*Бармагъы бла кёрюзте*). Ма ол алайда таш къалаучукъну кёремисе? Ма алайда болгъанды къаласы да! Жаула ойгъандыла...

ХАМБАЛИЙ. Ала ташла тюйюлдюле, блокладыла. Уборначыкъ ишлетирге деп, мен къотартханма.

СОСУРКЪА. Да не эсе да, ма ол тегерекде болгъанды къаласы. Аны айтханым, биз хан тукъумбуз, бай тукъум!

МАХАР. Да, Сосуркъа, ахчаны жукъгъа санамагъанча кёрюнеенг, сора бюгюн нек махтанаса, «бабабыз хан болгъанды, бай болгъанды!» – деп?!

СОСУРКЪА. Ханла акъыллы, билимли адамла болгъандыла байлыкъларыны юсуне да! Мешина, юй, ачха, алтын деп турмагъыз да, байлыкъ бла илмуну бир бирине жалгъай билигиз!..

МАХАР. Да кюрешибиз биз да билгенибизча жалгъап.

СОСУРКЪА. Сизни жалгъауугъуз - тюркюрюк мылы бла ташланы жалгъауду! Ма бу китапны окъугъуз да, хайда жалгъагъыз! (*Китапла береди*).

ЖАНИБЕК. Сосуркъа, сандырагъанынга тёзюп, тынгылап турдум, энди тёзалмайма! Нек этесе бизни буржуй тукъум?! Керек тюркюрюк манга антинародный китабынг!

СОСУРКЪА. Ну-ну-ну, эслеп селеш, Жанибек!

АЛИЙ. Жанибек, китап китапды, факт есть факт...

МАХАР. Тохтачы Алий, сен кшошулма... Мен айтайым. Тейри, Жанибек, бу жол тюз айтады Сосуркба...

ЖАНИБЕК. Сиз, жаш адамла, не тюзно, не терсни билесиз?!

МАХАР. Хар ким тукьумуна байбыз, бийбиз деп кюрешселе, сен да, Жанибек, артына тартып кюрешесе, боллукь туююлдю алай!

ЖАНИБЕК. Айтдырмай кьоймай эсегиз, биз пролетар тукьум болгъанбыз! Сиз нени билесиз?!

СОСУРКЪА. Ну-ну-ну, Жанибек!..

МАХАР. Мен жарлы болгъандан эсе, бай болургъа излейме! Пролетар болурунг келе эсе, кесинги атауулунга «пролетарлары» кьауум де да кьууан!

ХАМБАЛИЙ. Жашла, кьойчугъуз бу керексиз сёзну! Биринчиси, Къарачайда пролетариат болмагъанды! Къарачай миллет, азат миллет болгъанды! Турция бир жанындан келип, Эрсей да бир жанындан келип, хар бири кеси жанлы болгъан къарачайлылагъа князь-мнязь, паша-маша атла бергендиле да, халккыбызны эки юлешгендиле! Не болса да, тукьумубузгъа уа пролетар атны ататырыкь туююлбюз! Шо, Сосуркба, *(китанны узата)* былайгъа айтханынгча жазып, кьол салып бир бер.

ЖАНИБЕК. Тюзюн билиригиз келе эсе уа, биз жыйымдыкь халккыбыз!

СОСУРКЪА. Сен а не бек аман оздунг, Жанибек! Башха миллетледен кьан кшошулмагъан тап-таза миллет жокьду дуняда! Сен а миллетибизни жаууса!

АНИСАТ. Тюз айтаса, Сосуркба, жауду, шау боллукь!

ЖАНИБЕК. Сен а, Анисат, бачхада кьалгъан ана гардошча, не жау, не шаулары ынгырдайса?

АНИСАТ. Мурдар, сатлыкь! Сен а, акт этилген ат башча, не дейсе?

ЖАНИБЕК. «Айыу дугьуманы суюмей эди, ол да аны тешигини аллында бите эди», - дегенлей, кьайры барсам да, аллыма бу тыпырда кьалгъан чыгъады!

ХАМБАЛИЙ. Ой, ююу кьурусун сен болгъан айыуну, биринг - оу, биринг - шау!

АНИСАТ. Къабыргъаларынгдан жарыкь ура, кьыйынлыкь келлик, сени отоугъа кирип чыгъар борбайынгмы бар эди?! Ол жаш кибилинг да сенден туумагъанды, НКВД-ны район начальнигинден туугъанын билмейдиле депми тураса?! Отуз сегизинчи жыл кесинги да тутаргъа тебирегенлеринде, кьоркьгъандан, кьатынынгы улутха орунуна Иван Семёновичге тос этип тургъанынгы сау дуня биледи! Аман кьатын, сен кьатынлары кьатыныса! Мен сени тыпырда кьалгъанынгы чыгъарайым! *(Туююшюрге чабады)*.

ТОМПУР. Тохтагъыз, юююгюзге ёлю кирликле! *(Ортагъа чабады)*.

КОРТИК. Тётка, тегерек бурулуп, хийя деп, аягъынг бла ур!

МАХАР. Кортик, кесинги акъыллы этдирип, нек юсгюресе кьартланы?

КОРТИК. Э-э-э, мени бла ойнамачы, жаш, ачытырыкьма!

МАХАР. Не этерикме дейсе? Мени бла московкий авторитетле да сёлешмейдиле уллу! Бек женгил тынч этдирикме мен сени!

КОРТИК. Да сен этдире тургъунчу, мен этейим да кьояйым! *(Махар таба атлайды)*.

ХАМБАЛИЙ *(ортагъа чаба)*. Кортик, шо мени ючюн бир кьой бу жол! *(Къучакълайды)*. Махар, санга ышанып тура эдик да, сен да Кортикни жанына тийип кюреше эсенг, да не кьалды да арада?! Просто Кортикни басымлылыгъыд, намыслылыгъыд ансы, къарындаш хатеринг болмаса, биле эди Кортик этерин!

МАХАР. Къойчу, Хамбалий, сен да бу неменги!...

ХАМБАЛИЙ. Къар-къара сѣлешиюне! Не уллу жокъ, не гитче жокъ! *(Кортикни бошлай)*. Сен былай турчу, братка. Мен аны бла бир энчи ушакъ этейим. *(Барып, Махарны билегинден тутуп, бир жанына элтеди, шыбырдап сѣлешеди)*. Энди сен, Махар, ким къалай болса да, кесинги уровенинге тур! Сен кимсе, кьалгъанла кимледиле?! Ма былайда бир жукъ болгъаны болса, биз бир жанында кьаллыкъбыз, сенден белгилибиз жокъду да, Махар да алайда эди деп, болгъан бедиш санга келликди...

МАХАР. Тюз айтаса, тейри, кьойдукъ. *(Хамбалийни билегинден тутуп, кесине къысып, къолтугъундан кире, ызына къайтады)*.

ЖАНИБЕК. Шо, бу сыйлы кюн не сѣзню да бир бирибизге кечмеклик салайкъ да, мени къарт хатерими этип, бир минутчукъну бир тынгылагъыз! Мени мешинамда транспорантла, байракъла, портретле да бардыла, аланы къолубузгъа алайкъ да, бара барып, бир гокка хансла да сатып алайкъ да, Ленинни эсгертмесине элтейик да, салайкъ!

АНИСАТ. Сени къабырынга кесингчала салсынла гокка хансла, биз Ленинни эсгертмесине гокка хансла салмасакъ!

ЖАНИБЕК. Ары кет дейме былайдан, эшекле кемирмеген агъач сибиртги! Сени къабырынга чыгъанакъла саллыкъбыз!

АНИСАТ. Сийдик кюйдюрген сыпача, кыйынлыкъ келлик, мен санга кѣргюзтейим кимни къабырына не салынырыгъын! *(Чабып жетип, Жанибекни къулакъ жанына жетдиреди)*. Ма санга!

ЖАНИБЕК *(къулакъ жанындан тута)*. Томпур! Ма кѣрдюнгмю этгенин! Ой-ой-ой! Вот сизге демократла! В Сибирь еѣ, къутургъан байталны!

ТОМПУР *(Анисатны тута)*. Это же уголовное дело!

КОРТИК. Тѣтка, молодчина! Энди тамам бизге къошулдунг сен да!

ТОМПУР. Чачылыгъыз юйюгюзге барыгъыз да! Не зат чотду бу?! Къартла! Не юлгю кѣргюзтесиз сиз жаш тѣлюге?!

КОРТИК. Правильно! Энди туйюшгенни керох бла кьакъ да кьой!

ХАМБАЛИЙ. Я Аллах, ѣлгенлеригизни жанлары бла тилейме, балаларыгъыз, жаныгъыз кѣп жашасынла деп тилейме, шо бир минутчукъга бир сабыр болугъуз! Алий президентибизге да бир сѣз берейик да, аны бла чачылайкъ! Айтчы, Алий!

АЛИЙ. Ойнадыкъ, кюлдук, энди болду! Тынгылагъыз бери! Керти иш барды. Кѣп турмай, республикабызны парламентине депутатла сайлау боллукъду, аны юсюнден айтырыкъ эдим.

ТОМПУР. Ма президент десенг, керти президент! Мордамбаллада уа жокъмудула депутат болаллыкъ жашла?! Тежечи бирибизни!

АЛИЙ. Мен сагъыш этгенме да, бу оноугъа келгенме...

ТОМПУР. Тюз айтаса, законну билген адам керекди!

СОСУРКЪА. Ыхы-ыхы, бу, быдайда сюзерге асыры жууаплы ишди.

Алай болса да, «Адам халкъдан чыгъады, ат жылкъыдан чыгъады» дегенлей, ол Совет Союз чачыла айланган сагъатда, Припалтиканы депутатлары бютеу алимле эдиле.

ЖАНИБЕК. И-й, Сосуркъа, хар затны чачар жанындан болуп нек тураса? Алимле чачдыла да кыралны?! Керек тойюлдю алим! Ишчи керекди!

МАХАР. Айлыкъларын алалмай, къарынлары кьопуз согъа, кьутургъан ийнек юйлерине кирсе, мойююзюне илинник затлары болмагъан къарангы адамла, тукъумгъа да, миллетге да, республикагъа да не оноу этерикдиле?!

ЖАНИБЕК. Хай-хай-хай, бу хужу перестройка башланганлы не аманнга кетиу эгенсиз?! Ол малчыладыла сизге кьозу кьуйрукъ ашатханла! Ол сабанчыладыла сизни тепсигизге акъ ётмек салганла! Ол кьурулушчуладыла сизни жылы юйледе жашатханла! Тохтагъыз, бу кырал, тойдура келип, кьусдурады!

МАХАР. Жанибек, кьойчу бу коммунист демагогиянгы! Эшеке кьонгурау такъгъанча, ишчиге депутат мандат кьагъыт неге керекди?! Малчыгъа мал кьютюрмей, сабанчыгъа жер сюрдюрмей, ташчыгъа хуна ишлетмей, космосхамы чыгъарлыкъса быланы, огъесе республикагъа башчымы этериксе?! Бизни жазыкъсынып ишлемейдиле къара ишледе, болумлары андан башха затха жетмейди, ангылаймыса?! Жарашдырып, тилек кьагъыт жаза билмеген къарангы адамла, депутатлабыз деп, жетмиш жылдан артыккы олтурдула шинтикледе, съездледе не айтылгъандан да хапарлары болмай! Хватит! Эки адамны Аллах тенг этмеген эсе, адам эталлыкъ тойюлдю! Этебиз деп, алтмыш миллиондан артыкъ адамны кырдыгъыз! Онглу, мажал адамланы кырып, генафондну кьурутдугъуз! Хватит!

ЖАНИБЕК. Сен фашистле кыргъанны коммунистлеге салма!

АНИСАТ. Биринг - оу, биринг - шау! Ит мурдарла! Экиси да кьораргъа керекдиле дуниядан!

МАХАР. Депутат болургъа уа ишчи халкъны жакълай билген, ачхасы, танышы болгъан адам керекди!

ХАМБАЛИЙ (*Алийни кьулагъына*). Жюнге тюшген тауукъча, не юйюнге ёлюге жунчуп тураса?! Айт сен да бир зат! (*Берлакъ тура*). Къарындашдарым, къайсыгъыз депутат болсагъыз да, мен ыразыма. Бюгюн ол затны кьояйыкъ да, тукъумгъа оноу этейик!

ТОМПУР. Правильно!

СОСУРКЪА. Керти айтаса!

МАХАР. Тюздю, тюз.

КОРТИК. Эр кишиди Хамбалий!

АЛИЙ (*кёллене*). Жашла! Хар адам жууургъанны кесине тартып кюрешди, ортабызда намысы бла тургъан, хар кимни игисине кьууана билген жангыз Хамбалийди! Хар биригиз бирер затха уста эсегиз, Хамбалий хар затдан да биледи бирер кесек! Келигиз, дауурну-суююрно да кьояйыкъ да, кишини да кёлю кьалмазча, Хамбалийни теберейик депутатха! Мен ол оноуда тохтагъанма, президентча!

ЖАНИБЕК. Жашчыкъ, сени президент ким этгенди?

АЛИЙ. Да ма, жашла!

ЖАНИБЕК. Ким жашла?

ХАМБАЛИЙ. Жанибек! Не соруу аласа?! Ма Томпур, ма Сосуркья, ма Кортик, ма Махар, ма Анисат Жагъапаровна! Не дейсе, энди?

МАХАР. Энди, Хамбалий, былайда Жанибек айтхан да барды. Биз Алийни энтта чёп атып, кьол кётюрюп, сайлап бошамагъанбыз.

ХАМБАЛИЙ. Ой, юйюгюз кьурумагъанла, бир кюнюгюз жай, бир кюнюгюз кьыш бола, быллайла эте кьалай турасыз? Манга лично, керек тьююлдо депутатлыгыгыз, но Алийни президент этдигиз да тукьумгъа, энди нек атказ этесиз?! Мен санга эр киши халынг барды деп тура здим, Махар, нек зарландынг быллай бир Алийге?

МАХАР (*ачьулу кьарай*). О, кьандырдынг бу президентинг бла! «Кьодан толу кьой кьырылыр болса, кьотур улакь башчы болур» дегенлей, бу примакдан башха бир адаммы кьуруп кьалганды?!

АЛИЙ. Неле-неле дединг, Махар?! (*Пауза*). Манга берлик багъагыз буму эди?! Сиз кьара сабан сюрюп тура кёреме мени ызымдан! Барынгы иннетинг да былаймыды манга, не-е? (*Пауза*).

ХАМБАЛИЙ. И-й, не болду, мен ангылаялмадым? Донайны тирмен кьакьгычыча, узакь бармай, таушугъуз нек тохтады?

АЛИЙ. Бек ариучукь ангылагъанса, Хамбалий! Болду энди! Сиз кьалагъы бла кьапдырып, сабы бла кьусдургъанладансыз! «Кьыйынлыны ашы аллына келсе, буруну кьанар» дегенлей, мени багъамы сиз биллик тьююлсюз! Тау артында бийни баласы болуп, урланып келгенди мени кьарт атам! Мен сизден эсе сыйлыладан жаратылган жашма! Сиз а тели Жанибекледен, Грауладан, Зийкьунладан, Жабаккуладан, Гыбытбийледен жаратылгъансыз! Не хазар ханланы, не Вавилонланы сандырайсыз сиз? Не жер юлюшногюз болганды сизни, хашкенле?! Амалсыз болуп, келиширге излеп, бу таза жюрекден кюрешгеними ангыламай эсегиз, сиз адамла тьююлсюз, сиз хайьуанласыз! Мен кетдим! (*Кетип тебирейди*).

КОРТИК. Эй, эркек хораз, неле сёлешип бараса сен? Президент болалмадынг эсе, барыбызгъа да хайьуанламы дейсе? Сёзлеринге жууап бере бар! Сен алай кетип кьаллыкь тьююлсе! (*Жетип, Алийни жагъасындан тутады*).

ТОМПУР. Тохтагъыз, юйюгюз кьурумагъанла! «Жауун кьоркьууун жел этеди» дегенлей, ма бу затдан кьоркьа эдим мен! (*Ортагъа киреди*).

КОРТИК. Ары кет да кьал. Томпур, мен бу гыбышыны тукьумун излетейим! (*Алийни жагъасын жыртады*).

АЛИЙ. Да сени уа! (*Томпурну бир жаны бла Кортикге табанны береди*).

КОРТИК. Ах, анангы кётюрем токълусу! (*Алийни урама деп, Томпурну кьулакь жанына жетдиреди*).

ТОМПУР. Да сени уа, бандит! (*Керохуна узалады*).

ХАМБАЛИЙ. Эшек мыйымы ашагъанса, Томпур?! (*Томпурну керохха узолгъан кьолуна кьадалады*).

ТОМПУР. Ары жибер дейме! Ары жибер! (*Хамбалийни урады*).

ХАМБАЛИЙ. Хатам болмагъанлай, нек урдунг, хайьуан?! (*Томпур бла бууушады*).

МАХАР. Тели болма, Хамбалий! (*Сыртандан кесине кьысады*).

ХАМБАЛИЙ. Ары жибер! Ары жибер дейме! Ма сора! *(Махарны инчигине табаны бла урады).*

МАХАР *(жыйырыла келип).* Да сени уа, харам тонгуз! *(Эки кьолу бла Хамбалийни кьаты тебереди. Хамбалий, чартлап барып, орча этерге деп келген Сосуркьагьа тийгенлей, Сосуркьа да, барып, Жанибек бла Эркеч улугьа тийип, экисин да жьыгьылтады. Кортик, Алийни тёнгеретип, орча этеме деген Махар бла алышады. Тиширыула, сахнагьа чартлап чыгьып, хахайлайдыла. Кулистан бла Дунпуш эрлери жагьалашханла бла тарт-соз боладыла. Байдымат жаулугьун туююшгенлени араларына атады. Жаулукьну киши кьулагьына алмайды. Анисат ёрге кьобаргьа тебиреген Жанибекни юсюне эшекге мингенча минеди. Кет былайдан ары, кьатын! Кьайры юйюнге ёлетге кьабаса бармагьымдан?! Бу кьабанны юсюмден ары бир алыгьыз, эзиретед! Хамка, жиберме туююнгден, ол басыучунча, басып тур! Мен башына бокал бла урайым! Медалларымы юзме, скотина! Кёзлюклерими теплеме, дурак! Кьыйынлыкь келлик, норка жагьамы жьыртаса! Каратэ этип, бир ур муңу, Маха! Хийя! – деген ауазла чыгьадыла. Байдымат, жаулугьун тёгерек буруп, тёгереклерине чабады. Муратчыкь да, жилияп, ызындан барады).*

БАЙДЫМАТ. О-ха-хай, Мордамбаллары бир бирлерин сойдула-а, болушлу-у-кь!

СОСУРКЬА *(кёзлюклерин да тас этип, туююнден ычхынып, кьачаргьа тебирегенлей, Байдыматны ачы кьычыргьанындан эс жьыяды).* Не юйюнге эминагьа кьычыраса?! Эшитдиресе халкьгьа! Ол сабийни да жанын аласа! Тынч бол!

БАЙДЫМАТ. Туююшгенлени тохтат сора! Сабий а кёрсюн ата жаны кьаллайла болгьанларын, артда манга гюнях салмаз!

Бир бирин тебере келген Хамбалий бла Томпур Байдыматха мораль окьуп кюрешген Сосуркьагьа келип тиедиле. Сосуркьа барып сыра чыккыргьа тиеди. Кьалабалыкьдан кьутулгьан Эркеч улу бир тобугьун жерге сала, бир сюеле, бир артына кете, бир аллына кьайта, туююшгенлени суратха алып кюрешеди.

Хамбалийни жан сюекге алып атхан Томпур Эркеч улун эсгереди.

ТОМПУР. Тохта, Хамбалий, сен былай жатып тур, мен бусагьат... *(Ёрге туруп, Эркеч улу таба тебирейди).*

ХАМБАЛИЙ. Юйюнге ёлю жатып турсун, мен бу сууукьда былай жатып турмасам! *(Кьобады).*

ЭРКЕЧ УЛУ. Шо, Томпур, кьаты урма, мен кьартма...

(Фотоаппараты бла Томпурну сермейди).

ТОМПУР. Кьара кьарт маймулну ургьанына! *(Эркеч улуну туюнге басып, фотоаппаратны сыйырады. Ичинден плёнкасын чыгьарып, хуржунуна салады. Тёгерегине кьарап, Хамбалийни кёреду).* Мен санга жатып тур деген ушай эдим! Нек кьопдунг?! Ложись!

ХАМБАЛИЙ. Томпур, тохта муну... Атны эки кьулагьыча, экибизбиз бу зылдыланы ичлеринде бир жукьгьа ушагьанла...

ТОМПУР. Мен санга жат дедим да! *(Аллына атлайды).*

ХАМБАЛИЙ. Да мени былайда жатдырып, кьууугьума сууукь чапдырыргьамы излейсе?! Болмай эсе, сора, ол хужу милицейский

приёмларынгы салмай, честно туююш! *(Жагъалашадыла.Хамбалий Томпурну эки бут арасында буууп, кычыртып, тюнге басады).*

ТОМПУР. Ой, анам! Ол запрещённый приёмду, ары жибер!

ХАМБАЛИЙ. Алты кынгыр болуп жат энди, эшегимча, жатхан иги эсе, бир кёр!

ДУППУШ. Хамка, жиберме! Былайда аягъан адет жокъду! Къобама десе, башына бокалны келме къоярыкъма! *(Бокал бла Томпурну башын марап кюрешеди).*

Махар бла Кортик каратэ туююш этедиле. Алий, таплыкъ бла бир Махарны бир Кортикни уруп, бир жанына секиреди, Махар бла Кортик Алийни бирден тутуп быргъайдыла. Алий, барып, бир бирине кысылып тургъан Жанибек бла Эркеч улугъа тийип, экисин да жыгъылта, кеси да бауурундан жыгъылады.

ЖАНИБЕК. Эй, эмина кирсин юйюнге, бир бек ачитдынг! *(Къобалмай тургъан Алийни юсюне минеди).*

ЭРКЕЧ УЛУ. Болушайыммы, Жанибек?

ЖАНИБЕК. Да мин бери юсюне, хотя бы бири тубюбюзде турсун!

АНИСАТ. Сойдугъуз, мурдарла, жарлы баланы! *(Жанибек бла Эркеч улуну тюплеринден Алийни алыргъа кюрешеди).*

Махар бла Кортик каратэ туююш этедиле. Кортик артына жанлай келгенлей, Жанибекге-затха абынып, тюз сыртына жыгъылады.

МАХАР. Лежи, гад! *(Тёгерегине къарап, жетип, Томпурну тюнге басып тургъан Хамбалийни жагъасындан тартып къобарады).* Инчикге табан бла ургъанны мен санга кёргюзтейим, Хамбалий!

ДУППУШ *(Ортагъа кире).* Анга тийгенлей, тюз башынга бокалны жетдирликме! *(Бир къолу бла Махарны чачындан тартады).*

КУЛИСТАН. Ах, семиз мегежин, раз так, я тебе покажу! *(Дуппуш бла жагъалашады).*

ТОМПУР. Тохта, Махар, мен кийирейим анга! Бошагъанды эки немеден... *(Чабады).*

МАХАР. Тохта, Томпур, мени аллыма чапма!

ТОМПУР. Не айланаса сен, сууалчанча, сенден бошарыкъды!

ХАМБАЛИЙ. «Экеу биреуню жауу» дегенлей... Мен сизге кёргюзтейим! Кортик! Не эминагъа жатаса алай анда?! Тур да, бу хайыуанлагъа этиучюнгча бир эт!

КОРТИК *(ёрге туруп).* Мен сизге кёргюзтейим! *(Чабып кетеди).*

ХАМБАЛИЙ *(артына туракълай).* Томпур, Махар, сиз законну адамларысыз, эсгеригиз кесигизни! Экинг бирден чапмагъыз! Ма ол жилий тургъан жашчыкъдан айыпды *(бармагъы бла Муратны кёргюзте)* мен аны ары мешинагъа элтип келейим! *(Артына жюрюй барып, жетип, жашчыкъны къоюнуна алады).* Келмегиз къатыма, жашчыкъгъа бир зат этип къоярыкъсыз! Жашчыкъ, къоркъма, дядяла бизге тиерик туююлдуле. Кел, кетдик былайдан. *(Жашчыкъгъа ариу айта, сахнадан алып кетеди).*

Махар Кулистан таба барады. Байдымат Алийни Эркеч улуну юсюнден айырып

кюрешеди. Томпур, аланы кёрюп, ала таба атлайды. Сосуркъя, чыккыр тюпден чыгъа келип, тёрт аякъланып келген Жанибекни юсюне ёрге сюеледи.

СОСУРКЪА. Къарт ибилис! Сенден чыкъды болгъан къайгъы!

ЖАНИБЕК (*ёрге тура*). Сен экстремист тарыхчыдан чыкъгъанды!

СОСУРКЪА. Бериячы эгер! (*Кёкюрегин тургъузуп, аллына атлайды*).

АНИСАТ. Ур, Сосуркъя! Ур мурдарны, тикде къаланган гебенча, ол сылыкъ бурунуна!

ЖАНИБЕК (*артына жанлай*). Урчу, ур да бир кёр! Тохтагъыз, бласт бир келсин да, мен сизни биринчи этап бла Сибирьге ашыртып, сюеклеригизни тюртеде чиритдирирге! (*Анисатха*). Сени уа, къарт къахме, сюд-заг этмегенлей, тюз мангъылайынгдан урлукъма кесим къолум бла! Бандит жыйын! Всех вас в Сибирь!

ОНОЧЮНЧЮ СУРАТ

К о р т и к сахнагъа чыгып, автоматдан кёкге атханлай, хар ким орунунда сын болады.

КОРТИК. Жанибек! Сен кимни Сибирь азыгъы этип, кимни мангъылайындан уругъа излейсе, красный гад! Тобукълан дейме, тилчи! Урама бусагъат мангъылайынгдан!

АНИСАТ. Ур! Ур да къой, Кортик, къаныбызны ал!

КОРТИК. Болдунг сен да! Къуру муну урмайма, барыгъызны да урама! Къолларыгъызны желкелеригизге салып, терк тобукъланыгъыз!

ТОМПУР. Озма, Кортик, автомат оюнчакъ туйюлдо, бери бер да къой!

КОРТИК (*автоматдан кёкге атдыра*). Тобукълан! Сен а, Эркеч улу, къайры кетип бараса? Урама! Томпурну керохун жанындан ал да, бери жетдир!

ЭРКЕЧ УЛУ (*керохну келтиреди*). Кортик, мен къонакъма, мени жибер да къой. Ма бу фотоаппаратны да берейим, къолумда сагъатымы да берейим, ачхачыгъымы да берейим! Махтап, болгъан газетлеге да жазарма, суратынгы да чыгъарырма! Сёзюме ие болмасам, кече юйюме келирге да, санларымы итиу бла кюйдюрюрге, андан башха не къыйынлыкъ эте биле эсенг да, этерсе мен жарлыгъа! Мени ёмюрде кишиге хатам болмагъанды. Мен кеси къыйыны бла жашагъан бир жарлыма.

КОРТИК. Жанибекден мажал болсанг, анга къошулуп, сен да бери келип айланмаз эдинг! Урлукъма сени да!

ЭРКЕЧ УЛУ. Угъай, Кортик, жаным, мен Жанибекча туйюлме, мен кишини сатмагъанма! Жанибекни мен да кёрюп болмайма! Компроматларым бардыла анга, аланы санга берирме, жанымы сау къой ансы!

ЖАНИБЕК. Неле-неле дейсе, чабыркюлакъ чайнагъан ит, алайда? Не компроматланы сандырайса?

АНИСАТ. Жиян кесини ууундан ёледи, ит мурдар, эшитдингми кесинге ушашны айта тургъанын?!

КОРТИК *(автоматдан ата)*. Жабыгъыз ауузларыгъызны! Ёлжорюгюзню аллы бла, мен боллукъма сизге президент да, депутат да! Былай кибик кёрюннгенликге, мен жумушакъ адамма! Сизни кыйнамай ёлтюрюрге излейме! Шапа, къайдаса?!

АЛИЙ. Былайдама!

КОРТИК. Ёрге тур да, бирерине бирер гранённый стаканны толтуруп тутдур кьолларына!

АЛИЙ. Бусагъат! *(Къуюп башлайды)*.

КОРТИК. Махар, нек тобукъланнганса? Къайдадыла ол московский авторитетлеринг? Энди ангыладынгмы керти авторитетни ким болгъанын? Шапа, бауурунг бузулукъ, терк бол!

АЛИЙ. Болдум! Тиширыулагъа да къуямамы?

КОРТИК. Жагъалашыргъа сизден артха кълмай эдиле, къуй!

ЭРКЕЧ УЛУ. Аллах ючюн, мени инфарктым барды, ичирме...

КОРТИК. Талауунг бар эсе да, ич! Артха ичгенни алгъа урлукъма! Шапа! Сымашча, не эминагъа сюелесе? Къуйдунг эсенг, тобукълан да, кесинг да ич, ансы, ол къысхач бутларынгы басып, базукну сындыргъанча, сындырлыкъма!

АЛИЙ *(тобукъланып)*. Ичеме... *(Ичеди)*.

ЖАНИБЕК. Кортик, жаным, закускатамы дейсе?

КОРТИК. Закуската къаба келген болсанг, ийне жутхан итча болуп турмаз эдинг! Кёп селеше турма да, ич!

ЖАНИБЕК. Ичдим! *(Ичеди)*.

АНИСАТ. Ах сен къан, ирин ичгин, ит мурдар! Сени амалтын кълды да башыбыз бу кыйынлыкъгъа! Къандырбий, не эди ол компромат дегенинг? Ёле эсем да, бу къарт эшекни халкъны аллында биринчи бир бедишлик болуп, ирият берилип ёлгенин кёрсем, ёлдюм демез эдим!

ЭРКЕЧ УЛУ. Кортик, жаным-кёзюм, мени жибер да къой... Къуру Жанибекке къой эсенг, башхалагъа да бардыла компроматларым! Ма бюгюн иш ючюн, сени сюдге беребиз деселе, сен да аланы берирсе!

ЖАНИБЕК. Къара эшек! Аман кюнде сен адамны сыртындан ургъанладан кёреме?! Неми кёргенсе?! Неми билесе?

АНИСАТ. «Юйде аман эшикге барса, эшикде аман юйге келир» дегенлей, кыйынлыкъ келлик, чийинги ачдымы, кесинге ушагъан?! Тура болурла архивледе доносларынг! Копияларын алгъан болур Къандырбий? Сен халкъны аллында жууап берликсе, палач!

ЖАНИБЕК. Ийнанмагъыз провокаторгъа! Мен партиягъа ишлегенме, бюгюн-бюгече да ишлейме!

АЛИЙ. Партияглай къуругъун! Ёлжор тюгюнг чыкъланында, не партия, не баш керекди санга?! Ой, юйюнг къуругъан, партияны къой да, Къурандан эки сура окъургъа юйрен, не деп барлыкъса Аллахны аллына?!

АНИСАТ. Не деп барлыкъды, жаханымни ачысына барлыкъды!

СОСУРКЪА. Тюз айтаса, Анисат! Ма аллайла болгъандыла тукъумну да, халкъны да бетин жойгъан НКВД-чы сексотла! Бюгюн да бардыла аллайла! Алагъа да болур Къандырбийни компроматлары?

ТОМПУР. И-й, Сосуркъя, не сексот, не компромат сандырайса сен?! Сексотла бла кырал къллукъда ишлегенлени араларын сен билемисе? Санга да болурла Эркеч улуну компроматлары! Сен кесинге жууап берирге хазырлан!

СОСУРКЪА. Манга не жууап бердиртесе? Нек киршейсе кесинги?!

ТОМПУР. Да айтдырмай кълймай эсенг, улутха алмаймыса студентледен? Алмай эсенг а, не манаштырынга сатып алгъанса мешинангы?

СОСУРКЪА. Сен болгъанса халкълны кълнын ичген ГАИ-шник улутхачы, сени кесинги тыгъаргъа керекди тюрмеге!

ТОМПУР. Хей, сен, кобра! Мени жаууму да сенича алими болсун! Сени башынгда илму жокъду! Экзаменле, сессияла башланып, кълчан улутха алама деген сагъышдан агъарып турады сени башынг! Жарлы малчыла, сабанчыла мангъылай терлерин тългюп, балаларыбызны окълталсакъл деп кюрешселе, сен да аланы юйдегилерини аууз кълбынларын жутуп кюрешесе! Харамды сени ашагъланынг!

СОСУРКЪА. Мурдар! Хатасы болгъланны, болмагъланны да тюрме подвалгъа жыйып, тълнюп, почкаларын тълшюрюрге юйреннгенсе да...

КОРТИК. Тълз айтаса, Сосуркъя, айт андан арысын да!

СОСУРКЪА. Ма, Кортикге да ол автоматны сен бергенсе!

ТОМПУР. Ложъл! Кортик, ары бир айт бу сылхыргъл!..

КОРТИК. Тохта, тохта, бу тълзюн айтыргъл тебирегенди...

ТОМПУР. Ложъл! Провокация!

КОРТИК. Молчать! Айт, Сосуркъя, ахырына дери, тълзюн айтсанг, дарю жизнь!

СОСУРКЪА. Кортикге ма бу автоматны да берип, он минг доллар ачха да берип, районда милицияны начальнигин ёлтюртюрюп, кесинг аны орунуна кирирге излегенинги билмейдиле депми тураса? Кортик, ёлтюрме сен, сен бир жарлыса! Барсын да, кеси ёлтюрсюн! Томпурчала властълха адам ёлноклени юслери бла барадыла! АллаЙ юлгюле тарихде кёлпдюле!

ТОМПУР. Ты, гад! Будешъл отвечать за клевету!

СОСУРКЪА. Ким тълз, ким терс болгъланын прокурор бла начальник милиции айтырла!

ТОМПУР (*себен излегенча, тёлгерегине къларан*). И-й, Махар, былагъла бир жукъл айт да, ангълат, муну эшитген кертда дерикди!

МАХАР. Ёлгенигиз ашхыды сизни, ма былай эте тургъландан эсе! Биринг оу да, биринг - шау! Не адебигиз, не намысыгълыз болмагъланла! Эр кишинге эр кишилик жокъл, тиширыуунгда тиширыулукъл жокъл! Кълайдан да келдим сизни ичигизге?!

ДУППУШ. И-й, Махар, сен нелени дыбылдайса? Не эр киши, не тиширыу сандырайса? Сенми болдунг бизге тёлре?! Ким болгъланынги унутупму кълйгъланса? Хамбалий совхозда главный зоотехник болуп ишлеген сагълатда пох кълатхан эки керза чуругълунг бла силосный ямадан чыкълмаучунг эсингдемиди?! Карьера этеме деп, эгиз бузоулу ийнекни алгъланча, Кулистанны алып, Главагъла киеу болуп, адам болгъланма депми тураса?! Уллу къллукълчула сенича подставкаланы, тойдура келип, артда соючудула! Не уа, ашагъланынг ичинге сыйынмай, эсирик болуп,

Аппийни эшегича, жардан кетип ёллоксе сен! Аллай бирни биз да билебиз, подставка!

КУЛИСТАН. Мыс-мыс эте, кыйынлык келлик Дуппуш Жандруевна, сен нелени юресе?! Мегежинча пырсылдап, кюзлап тургъандан сора сен не билесе? Хамкангы да, кесинги да, сыра чыккырынгы да бир кюнню ичинде ма былайдан думп этдирлигиме билемесе?!

ДУППУШ *(сыртын буруп, куйругун ура)*. Ма санга, кяхме, ма!

КУЛИСТАН *(жетип, Дуппушну юсюне мине, чачларындан тартады)*. Беспородистая свиноматка!

ДУППУШ. Ой, бошады кыйынлык келлик кяхме!

АЛИЙ *(орчагъа чабады, Кулистанны тартады)*. Къой, болду энди кертда дегеннге, не затса сен, алмастыча! Болду!

КУЛИСТАН *(Алийге бурула)*. Это я алмасты?! А ты - клоун несчастный! Бар, тукъумунгу изле, не барды былайда санга?!

АЛИЙ. Да ты сама знаешь кто?! Сен чегетде къаллай агъач къоянланы къуугъанынгы билмейдиле депми тураса?! Сен агъач кишилени къууаса, Махарынг ыразы этмесе сен къутургъанны!..

МАХАР. Ты, дерьмо! Къатынла бла тенг болгъан къатын! Я тебе... *(Ёрге турургъа башлайды)*.

КОРТИК. Сидеть! Менне сюд этерик! Заседание продолжается!

БАЙДЫМАТ *(харх болуп кюледи)*. Ой, я умираю! Сизге кёремен мёлек кёреме! Ой, ужас! *(Алийни инбашына кюлу бла кягъады)*.

АЛИЙ. Неге къангкылдайса сен а, уялмагъан бедербет?! Ол жарлы сабийни да юйде атып, не ич кырал, не тыш кырал къоймай, бригадирни байталыча, эминагъамы айланаса?!

БАЙДЫМАТ. Сени не ишинг барды не этгенимде? Сабийни къоя эсем, бир тыш жердеми къояма?! Атамы, анамы кюлларында турады Муратик! Мени атама, анама къор болугъуз! Беш ууахты намазларын къоймагъан, аллай сыйлы атам-анам бардыла мени!

СОСУРКЪА. Атанг, ананг аллай сыйлыла эселе, тыпырынг къуруймуд, сени да алагъа бир жугъунг ушаса?!

БАЙДЫМАТ. Сосрик, сен а не дейсе? Аллай бек жанынг ауруй эсе манга, гырылдаторияны къой да, тут да эрге бер, юй-кюн эт, кёрюрсе бир сатыугъа, бир жерге барсам!

АНИСАТ. Ах, сен эрге бармай, жерге баргъын, уялмагъан!

БАЙДЫМАТ. Кет, Аниска, сени эрден не хапарынг барды? Башымы кёп аурутма!

ЖАНИБЕК. Правильно!

АНИСАТ. Сен не правильноу санайса?! Ит мурдар, гыбышы жашынгы оноун эт сен! Хар келген таматагъа сен отоунгу кююп, чыгып тургъанса! Сени жазык юй бийченг, ол артыкылыкны кётюралмай, тарыгъама дегенинде, сен асыры къоркъгъандан, юй бийченги боюнун буууп ёлтюрген мурдарса!

ЖАНИБЕК. Ложь! Это не доказано! В Сибирь ее за клевету!

КОРТИК. Ой, Сибирь азыгъы болугъуз, сиз! Хай-хай-хай, сизни ичигиз чирип турады да! Бу хылымылы, сыйсыз затланы эшитирикме, кёрлюкме деп эсимде, акъылымда жокъ эди! Встать! Къырайым да

къояйым барынгы да! Сизни жашаргъа эркинлигигиз жокъду! (*Барысы да ёрге къобадыла*).

ЖАНИБЕК. Кортик, жаным-кёзюм, бизни къыра эсенг да, Ленинни эгертмесине бир элт да, алайда къырырса. Ёле башлап, мен таза большевикча бир-эки сёз айтып ёлюрге излейме! Большевикле тюзлюк ючюн ёлюмге да парадха баргъанча баргъандыла.

КОРТИК (*сагъышха кире*). Так, Жанибек!

ЖАНИБЕК. Я!

КОРТИК. Женгил бар да, мешинангдан байракъланы, портретленизатны былайгъа жетдир!

ЖАНИБЕК. Есть! Сталинни портретин да чыгъарайыммы?

КОРТИК. Берияныкъын да чыгъар, манга десенг!

ЖАНИБЕК. Аныкъы юйдеди, алып келирмем?

КОРТИК. Юйюнге жетмей къалгъын! Мешинада болгъанларынгы чыгъар! Терк бол!

ЖАНИБЕК. Бусагъат жетдим! (*Тентирей, тири атлап кетеди*).

ТОМПУР. Кортик, бир кишиге да айтмам, ойнап эте тургъанынгы да билип турама, автоматынгы манга бер да къой. (*Бишарылып, ёрге къобун башлайды*).

КОРТИК (*автоматны бура*). Ары чёк! Ёлтюргенни оюннга санай эсенг, биринчи сени уруп ойнайым!

ТОМПУР (*терк чёгелей*). Къойдум, къойдум, ойнап айтама.

КОРТИК. Жанибек, Чегемден аман хапарынг келик, къайдаса?

ЖАНИБЕК. Жетдим! (*Затланы алып келеди*).

ТОМПУР. Шо, Кортик, Аллах бла тилеп айтама, орамгъа чыгъып, политикагъа бир къатышмайыкъ, арты бир аман боллукъду. Бу жол сен мен айтханны этсенг, жашауда мен сени бир сёзюнгю жерге тюшюрмезге, ма бу адамла тургъанлай, сёз береме!

КОРТИК. Молчать! Мен былайда адамла кёрмейме! Они трупы все! Жанибек! Бирерини къолуна бирер зат бер!

ЖАНИБЕК (*хар бирини къолуна бирер зат бере, Анисатны къолуна Сталинни портретин тутдурады*). Молодец, Кортик! Сеничала былай эте келип, ахырында большевик боладыла! Вперёд!

КОРТИК. Молчать! Тизилигиз! Парадха буйрукъ мен берликме! Бир атламы бир жанына жанлагъанны, арам-къарам этмей, урлукъма! Бир жыр да жырлагъыз, эркинлик береме! «Мурканы» сермегиз!

ЖАНИБЕК. Кортик, «Ленин всегда живойну» жырлармы эдик?

КОРТИК. Разговорчики в строю! Мен айтханны жырлагъыз!

ЖАНИБЕК. Слушаюсь, командир Кортик! Вот это дисциплина! (*Ленинни портретин кётюрюп, алгъа чыгъып, орунунда аскерчица жюрюп тебирейди. Макъамсыз, ауаз бла жырлап башлайды*). Мурка - всегда живой! Мурка - всегда с тобой!

КОРТИК. Жанибек, нелени сандырайса?!

ЖАНИБЕК. «Мурка» жырны унутханбыз да...

КОРТИК. Къоюгъуз жырны! Сыра чыккырны тегерегине шагом марш!

ЖАНИБЕК. Командир Кортик, бу кызганыбыз бла, Ленинни эгертмеси таба да бир сермерми эдик?

КОРТИК. Ленинни жанына ашырырма мен сени! Бери тынгылагыз! «Жашасын мафия, ура, братва!» - деп кычырсам, юч кере «ура!» - деп кычырлыксыз! «Мафия хорлаганды!» - деп кычырсам, юч кере «хорлаганды!» - деп кычырлыксыз! «Мафия ёлюмсюздю!» - деп кычырсам, юч кере «ёлюмсюздю!» - деп кычырлыксыз! Ангыладыгызмы? Ауузугузга къарап турлукма! Кычырмаганны, сыра чыккырга сиреп, биринчи урлукма! *(Автоматны кёкге атады)*. Жашасын Мафия, ура, братва!

ЖЮРЮГЕНЛЕ. Ура! Ура! Ура!

КОРТИК. Мафия хорлаганды!

ЖЮРЮГЕНЛЕ. Хорлаганды! Хорлаганды! Хорлаганды!

КОРТИК. Мафия ёлюмсюздю!

ЖЮРЮГЕНЛЕ. Ёлюмсюздю! Ёлюмсюздю! Ёлюмсюздю!

ЖАНИБЕК. Кортик, маржа, Ленинни да бирчик кьош!

КОРТИК. Алай да этейим! Сыра чыккыр Ленинни эгертмесиди! Къолларыгыздагыла гокка хансладыла! Ленинни эгертмесине гокка хансла салыгыз!

Бир бири ызларындан къолларындагыланы сыра чыккыры тубюне саладыла.

КОРТИК. Парад бошалды! Энди думп болугуз кёз туурамдан! *(Автоматны сыртына атады. Томпурну керохуну оклары чыгъарып, хуржунуна салады)*. Ма, Томпур, керохунгу. Хайырын кёр! *(Юсю таба атады)*. Тилинге ие бол, болмасанг, билесе не боллугун! *(Бурулуп, сахнадан кетеди)*.

Сахна къарангдан-къарангы бола барады.

ОНТЁРТЮНЧЮ СУРАТ

Къарангы сахнада прожектор Х а м б а л и й н и кёргозтеди

ХАМБАЛИЙ *(къолларын ёрге жаяды)*. Я Аллах! Этерге керекли болуп, мен къалайда жангылдым?! Айтмаз ариууму айтып кюрешдим, ангыламадыла! Мен да туююлме шыйых, алай а менден такылы къайсыды быланы?! Хар бири «тукъумум», «миллетим» деп кычырса, къалай ариу кычырама деп, анга къууанып, ол «кычырыкъ бла» башларына таплыкъ излеген болмаса, керти кёлю бла сёлешген жокъду! Бир атадан жаратылган балала бирлешалмайбыз, сора миллетибиз къалай бирлешсин, нени тегерегине бирлешсин?! Гаккыны къаягъа ургъанча этмей, башыбызны сакълагъандан башха, бизнича гитче миллетге не партия, не тукъум айыргъан керекди? Бир ниетге келмесек, къысха заманны ичинде эрип, тас болуп кетерибизни къалай ангыламайбыз?! Уллу Аллах, бизге бирлешир фикирни мыйыбызгы нек салмайса?! *(Жан хуржунундан Сосуркъаны китабын чыгъарады)*. Муну жазган чал бёрю! Ол диннге берилген баладан къалганла барысы да - бёрюле! Мен да бёрю болмай къалай этейим?! *(Жел улуйду)*. Бёрюле!

Бёрюле! Тёгерекде кёуру бёрюле! *(Бир улуй, бир хырылдай, бёрю халгъа кирип, китанны жыртып, тишлери бла да дуккуллай, тёрт жанына чачады. Жел шаушалады).* Болалмадым мен, болалмадым! Алай а, мен бош затны айтмайма, бир айтсам а, къайтмайма! Энди къайынларымы бир жерге жыйып да бир кёрейим, Жетитобукълары баштёбенирек тукъумдула! Уллу Аллах, болуш манга! Сен манга болушсанг, кесинг дунягъа жаратханлагъа мен да кёлумдан келгенича болушурма! Адам жүрекли бёрю болурма мен! Я Аллах, болуш! *(Сахнадан кетеди).*

Азан кычыргъан ауаз ачыкъдан-ачыкъ эшитиледи. Сахнаны теренинде бийик жерни прожектор жарытады. Чыммакъ акъ кийиннген Муратчыкъны сюелип тургъаны кёрюнеди. Кёуран окъугъан ауазчыгъы ачыкъ эшитиледи.

Жабыу

АТЛАРЫ

ПОЭЗИЯ

СОЗАЙЛАНЫ АХМАТ. <i>Назмула</i>	2
---------------------------------------	---

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Сейирсиндиртме сёзлюк	21
---	----

КЪАРАЧАЙ ХАПАРЛА

КАКУШЛАНЫ ХУСЕЙ. <i>Хапарла</i>	99
ЖАЗАЛАНЫ БАЛУА. <i>Хапарла</i>	114
ХУБИЙЛАНЫ АБУ-ХАСАН. <i>Хапар</i>	121

ОКЪУУЧУЛАРЫБЫЗНЫ НАЗМУЛАРЫНДАН

АБАЙХАНЛАНЫ ХАЛИЙМАТ. <i>Назмула</i>	128
АХМЕТХАНЛАНЫ ХАЖИ-ХАСЫМ. <i>Назмула</i>	131

МИЛЛЕТИБИЗНИ АХШЫ АДАМЛАРЫ

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Жагъафар. <i>Очерк</i>	137
ГЕННАДИЙ КОММОДОВ. Адамлыкъ ышанлары – жашау байрагъы. <i>Очерк</i>	150
ЁЗДЕНЛАНЫ ЯКЪУБ. Тюзлюк ючюн кюрешген. <i>Очерк</i>	154

САХНА

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ. Мордамбаллары. <i>Пьеса</i>	167
--	-----

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (172)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Министерство по СМИ, общественным
и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батум*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 11. 13. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 184. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

---

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*
